Husnija Kamberović

Mehmed Spaho (1883-1939)
Politička biografija

Sarajevo, 2009.

Biblioteka:
Vrijeme uspravljanja Bošnjaka
Knjiga 3

Husnija Kamberović
Mehmed Spaho (1883-1939) Politička biografija

Izdavač:
Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca

Za Izdavača:
Nedžad Mulabegović

Redakcija:
Sabira Hadžović
Mufid Memija
Emir Zlatar

Sekretar redakcije:
Esad Lukač

Recenzenti:
Šaćir Filandra
Omer Ibrahimagić

Lektor:
Azra Bakšić

Tehničko uređenje i DTP:
Ekrem Kapić

Štampa:
Štamparija DES Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323 (497.6)
929 Spaho M.

KAMBEROVIĆ, Husnija

Mehmed Spaho : (1883-1939) : Politička
biografija / Husnija Kamberović. - Sarajevo :
Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009. -
280 str. : ilustr. ; 25 cm

Bibliografija: str. 261-263
ISBN 978-9958-47-109-4

COBISS .BH-ID 17414662

SADRŽAJ

Predgovor

U posljednje vrijeme napisano je nekoliko rasprava o životu i radu Mehmeda Spahe. Neki od tih radova, s obzirom na ozbiljnost rada i dokumentarnu utemeljenost, sigurno će izdržati iskušenje vremena, a neki će biti brzo zaboravljeni. U svakom slučaju, Spahin život je priča o životu i političkom djelovanju bošnjačke političke elite u prvoj polovini 20. stoljeća. Svako pretendiranje davanja ocjena političke historije Bošnjaka u 20. stoljeću nezaobilazno se suočava sa ovim imenom. On je već ocijenjen kao najznačajniji bošnjački politički lider, i ta ocjena se može vrlo lako argumentirati.

O Spahi su dosad najozbiljnije radove napisali oni koji su se bavili političkom historijom Bošnjaka u 20. stoljeću. Prije svih valja spomenuti knjigu Atifa Purivatre o historiji Jugoslavenske muslimanske organizacije, u kojoj su dati najcjelovitiji pregled političke historije Bošnjaka u prvoj deceniji postojanja jugoslavenske države i najbolje ocjene političke uloge Mehmeda Spahe u tom vremenu.[1] Purivatra je dao najpotpuniji pregled razvoja muslimanske politike u razdoblju od stvaranju jugoslavenske države 1918. do zavođenja diktature 1929. U tom smislu je dao i najviše informacija o djelovanju dr. Mehmeda Spahe u tom dobu, prateći njegov politički put od malo poznatog sekretara Trgovačke komore do muslimanskog lidera. U njegovom životu Purivatra naglašava građansko porijeklo njegove porodice «koja je u Sarajevu, centru političkog života u Bosni i Hercegovini, uživala znatan ugled. Otac mu Hasan važio je kao učen teolog i pisac. Pravne nauke je završio u Beču. Vrativši se sa studija u Sarajevo, postaje sekretar Trgovačke komore. Priklanja se Muslimanskoj samostalnoj stranci Esada Kulovića. Za vrijeme rata bio je simpatizer jugoslavenskog pokreta. Ženidbom se povezuje sa porodicom istaknutog prvaka iz Sarajeva Avdom Šahinagićem. Postaje opštinski odbornik i stiče popularnost zalažući se za komunalne potrebe naselja u kojima stanuje muslimanski svijet.» Purivatra naglašava i Spahinu političku vještinu, zbog koje je

[1] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Drugo izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1977.

zadobio simpatije muslimanskih masa, te posebno naglašava kako je Spaho bio «izraziti predstavnik muslimanskog građanstva, što će reći modernizovane muslimanske čaršije, i to upravo sarajevske čaršije, koja je oduvijek igrala važnu ulogu u političkom životu Muslimana. Njegovi saradnici bili su uglavnom iz redova muslimanske inteligencije i predstavnika čaršije. Ti intelektualci po svojim sposobnostima nisu odveć ni nadmašivali niti su stajali mnogo ispod nivoa Spahinih sposobnosti. U vodstvu JMO u znatnoj mjeri su bili potisnuti begovi. Hodže, naročito poslije izdvajanja Maglajlić-Korkutove grupe, nisu nikada u JMO neposredno imali odlučujuću riječ», ali su željeli imati vodeću poziciju u Vakufskoj organizaciji, preko koje bi se dalje imao utjecaj na hodže. Purivatra, shodno vremenu u kojem je pisao svoju knjigu, spominje Spahino slabo zalaganje za radničku klasu, te poentira: «Jasno je, dakle, da je JMO građanska partija i da je muslimansko građanstvo u političkoj konstelaciji Kraljevine SHS bilo vodeća politička snaga Muslimana».[2]

Muhamed Filipović u knjizi o bošnjačkoj politici u 19. i 20. stoljeću zastupa tezu da je dr. Mehmed Spaho jedan od utemeljitelja Jugoslavenske muslimanske organizacije, ali je njegova inicijalna ideja bila stvaranje Bošnjačke narodne stranke. «Međutim, bio je onemogućen u namjeri da stranci dade nacionalno ime, a time je bila denacionalizirana i njegova politika, tj. on je bio prisiljen da, u određenoj mjeri, vodi i nastavlja onu istu tragičnu mimikrijsku formu političkog života Bošnjaka muslimana koja ih je već dosta toga koštala».[3]

Šaćir Filandra je u knjizi o bošnjačkoj politici u 20. stoljeću dao svoje viđenje uloge Mehmeda Spahe potcrtavajući kako je Spaho zauzevši poziciju lidera JMO, posebno nakon uspjeha na izborima 1923., postao ne samo lider stranke nego «istinski vođa Bošnjaka. U tome je pokazivao takav politički talenat kakav nijedan Bošnjak kasnije nije dosegao».[4] Filandra je i kasnije objavio nekoliko tekstova u kojima se dotakao uloge Mehmeda Spahe u povijesti Bošnjaka, ali je ključna njegova ocjena sadržana u tome da je Spaho bio izuzetno mudar političar.

Ibrahim Kemura se u svojim knjigama o *Gajretu* i *Narodnoj uzdanici* u većoj ili manjoj mjeri doticao i uloge dr. Mehmeda Spahe. Kemura pokazuje kako je Spaho nastojao nametnuti svoj utjecaj i utjecaj Jugoslavenske muslimanske organizacije na rad Gajreta, a kada im to nije uspjelo, formirano je

[2] A. Purivatra, JMO, str. 408-409.

[3] Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1996, str. 67-68.

[4] Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998, str. 79.

novo društvo *Narodna uzdanica*, koje je u suštini bilo ekspozitura Jugoslavenske muslimanske organizacije u vremenu između dva svjetska rata.[5]

U posljednje vrijeme o Spahi je najprije pripremljena jedna izložba u Bošnjačkom institutu, a zatim je Sara Bernasconi, u svom nepubliciranom radu *Zwischen Tradition und Moderne*. *Sarajevo 1878 bis 1918*, kroz model odnosa tradicije i moderne obrađivala porodicu Spaho na prijelazu dva stoljeća, koja je sama po sebi primjer odnosa tradicionalizma i modernizma. U tom kontekstu Bernasconi se dotakla i života dr. Mehmeda Spahe u razdoblju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, za koga je konstatirala kako je bio čovjek koji se u pravo vrijeme uvijek nalazio na pravom mjestu.[6] Bernasconi je sakupila jako puno dokumentacije, prije svega iz fonda Mehmeda Spahe u Bošnjačkom institutu u Sarajevu, te fotografija iz njegovog života, pri čemu je veoma važna bila saradnja sa članovima porodice Spaho.

Kada sam odlučio napisati kratku biografiju Mehmeda Spahe, nisam ni slutio da dvojica vrijednih Bošnjaka iz Sandžaka, Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, već rade na tome. Oni su o tome knjigu napisali i objavili 2007., a u međuvremenu je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu odobren i jedan magistarski rad o političkoj djelatnosti Mehmeda Spahe. Nakon čitanja Crnovršaninove i Sadikovićeve knjige, vidio sam da se ima još mnogo toga dodati, posebno s obzirom na mnoštvo neiskorištene građe o Mehmedu Spahi. Tu se, međutim, suočavamo s jednim dodatnim problemom, imajući u vidu da se na Filozofskom fakultetu o političkoj djelatnosti Spahe piše poseban magistarski rad, za koji sam i sam donekle «kriv». U isto vrijeme je prijavljena i jedna doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu o djelovanju JMO od 1929. do početka Drugog svjetskog rata, u kojoj će sigurno važan dio biti posvećen lideru JMO Mehmedu Spahi.

Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković su u svojoj knjizi pažnju čitatelja usmjerili na Spahino djelovanje kao «borca za Bosnu». Pretresli su i niz biografija ljudi koji su na ovaj ili onaj način bili vezani za političko djelovanje Mehmede Spahe, a pišu i o vremenu nakon Spahine smrti. Čini se da je cilj bio ukazati na tešku sudbinu Bošnjaka nakon 1939. čime bi se istaknuo značaj Spahina političkog djelovanja za života. Crnovršanin i Sadiković su napisali izuzetno afirmativnu biografiju zanemarujući manje svijetle stranice njegovog

---

[5] Ibrahim Kemura, *Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986; Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga «Narodne uzdanice» u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Sarajevo: Institut za istoriju i Bošnjački institut, 2002.

[6] Sara Bernasconi, *Zwischen Tradition und Moderne. Sarajevo 1878 bis 1918*, Zürich, 2005.

života. «Familija Spaho spada u red najprogresivnijih bosanskohercegovačkih familija svog doba. Historija joj je dala zadatak da bude svjetionik i zvijezda vodilja bošnjačkom narodu u veoma teškom vremenu kada je prelazio iz jednog civilizacijskog kruga življenja u drugi».[7] Ovakav početni pristup odredio je čitav kasniji tok te knjige o Mehmedu Spahi.

Crnovršanin u nauku uvodi postojanje «Akreba medžlisa» posebnog, petočlanog tajnog savjetodavnog Spahinog tijela, na čijem je čelu bio Uzeir-aga Hadžihasanović. Oslanjajući se na intervju što ga je jedan mladi član porodice, Mehmedov unuk Kenan Spaho, dao jednom sarajevskom listu, Crnovršanin veli da predsjednik JMO Kulenović nije bio član tog tijela, te preuzima bez kritičnosti stav Sakiba Đulabića da je to tijelo početkom rata donijelo odluku da se Bošnjaci priključe antifašističkoj borbi. Ovdje bi trebalo malo zastati i raščistiti o čemu se tu radi. Pri tome, možda, od koristi može biti i pisanje Avde Hume koji se jednom prilikom 1942. susreo sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem i koji mu je kazao kako vjeruje da partizani nisu toliko jaki da bi se Muslimani njima priključili, ali su Muslimani ugroženi od četnika, pa je zbog toga Uzeir-aga sugerirao Mustafi Mulaliću da uđe u četnički štab kako bi otupio četničku oštricu prema Muslimanima; osim toga, tada dolazi i do poznatog *Memoranduma* Hitleru, koji kao vjerodostojan dokumenat i Crnovršanin pripisuje krugu oko Uzeir-age. Sve ovo treba još jedanput dobro pretresti, jer nije posve sigurno da je taj Memorandum autentičan, možda je samo djelo njemačke tajne službe koja ga je izmislila kako bi opravdala ideju o stvaranju posebne Muslimanske SS divizije.[8]

Osim toga, valjalo bi relativizirati i ovu tezu o *Akreba medžlisu* kao tajnom savjetodavnom Spahinom tijelu. Jasno je da je Spaho imao krug svojih najbližih saradnika, ali uvođenje u priču atributa «tajno savjetodavno tijelo», čiji član nije bio Džafer-beg Kulenović, Spahin nasljednik, svakako ima dodatne poruke. U izvorima se nailazi na pojam «Akreba medžlis», ali se pod tim pojmom ne podrazumijeva ništa tajno. Tako u jednom izvještaju bana Drinske banovine posvećenom stanju u Sarajevu prilikom izbora Fehim ef. Spahe za reis-ul-ulemu 1938. stoji da je Baščaršija bojkotirala ustoličenje novoga reisa (sve radnje su bile otvorene, zelene zastave nisu bile istaknute na svim džamijama...). «U džamiji bili su prisutni pored zvaničnih pretstavnika najviše srod-

[7] Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*. Sandžačka riječ: Frankfurt na Majni, 2007, str. 98.

[8] Ovakvu tezu zastupa Zlatko Hasanbegović, ali još o tome nije napisao opširan rad.

nici Gospodina Spahe ili kako se to ovde zove 'Akreba medžlis'. Muslimanska inteligencija također nije učestvovala».[9]

Nakon sagledavanja stanja u historiografiji o Mehmedu Spahi, a vodeći računa i o drugim istraživanjima koja su u toku, odlučio sam u ovoj knjizi primijeniti nešto drukčiji model u odnosu na prvobitno zamišljeni koncept knjige. Naime, namjeravao sam pisati biografiju Mehmeda Spahe slijedeći model koji je primijenio Isaac Deutcher pišući knjigu o Staljinu. Ograničit ću se na život Mehmeda Spahe, ali neću u cijelosti obrađivati njegovu političku djelatnost, nego ću dati osnovne informacije o tome. Ipak, s obzirom na to da je Spaho bio prevashodno političar, to bi odustajanje od analize njegovoga političkog rada značilo zapravo odustati od čitave knjige, pa sam odlučio primijeniti model koji su već primjenjivali pojedini historičari: prepuštati dokumentima da govore o djelatnosti Mehmeda Spahe. Zbog toga će u ovoj knjizi najviše biti izvornih dokumenata, koji će se pojavljivati kao argumenti za kratko iznesene ocjene. Time ću izbjeći ponavljanja već poznatih činjenica (premda je i navođenje poznatih činjenica često bilo nužno zbog dobivanja zaokružene slike na jednom mjestu), a istodobno ponuditi nešto novo ne zatvarajući vrata istraživanjima koja su već u toku. Posebno sam želio istražiti djelatnost dr. Mehmeda Spahe nakon 1929. godine, pri čemu se kao ključni izazov postavljalo njegovo djelovanje u okviru Jugoslavenske radikalne zajednice od 1935. do smrti 1939.

Zahvalnost

Mnogi su ljudi zaslužni za nastanak ove knjige. Želim se posebno zahvaliti djelatnicima Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića i Arhiva Bosne i Hercegovine koji su mi omogućili istraživanja i dopustili objavljivanje fotografija. Za dio fotografija koje su ovdje uvrštene zahvalnost dugujem gospodi Kenanu Spahi i Magbulu Škori. Zahvaljujem se recenzentima prof. dr. Omeru Ibrahimagiću i prof. dr. Šaćiru Filandri na preporuci za štampanje, ali i korisnim sugestijama; uvaženom Mehmedu Spahi što je pročitao rukopis i nije imao primjedbi; mom asistentu Amiru Duranoviću za urađeni Indeks ličnih imena. Vijeću Kongresa bošnjačkih intelektualaca zahvaljujem na objavljivanju knjige, a kolegama sa Instituta za istoriju u Sarajevu na korisnoj razmjeni naučnih ideja. Mojoj porodici obećavam vratiti posuđeno vrijeme utrošeno za pisanje ove knjige.

[9] ABiH, Zbirka Milan M. Stojadinović, k. 2.

Metodološki pristup - stradalništvo političkih lidera

U općoj političkoj historiji smrt obično ne znači kraj, nego vrlo često početak. Pogotovo ako se radi o iznenadnoj smrti. Uz to, u Bošnjaka je tokom 20. stoljeća u političkoj historiji ostalo u memoriji da su njihovi politički lideri, život završavali brzo i pod prilično nejasnim okolnostima. Često se tu ostavljalo prostora za različita građenja predstava o ubojstvima, zavjerama i slično. Smrt Mehmeda Spahe je prva u tom nizu. Kasnije će Bošnjaci izgraditi nekoliko predstava o zavjerama protiv njihovih lidera. Spahu je slijedio Džemal Bijedić, koji je 1977. poginuo u avionskoj nesreći, a raširena je teorija o zavjeri protiv njega. Zatim slijedi smrt Hamdije Pozderca 1988. Okarakterizirana je kao zavjera koje je on bio žrtva.

U ovoj priči ima mogućnosti za određene paralele. Pred odlazak u Beograd, uoči svoje smrti, Mehmed Spaho je bio jako zabrinut zbog najavljene mogućnosti da pregovori između Vladimira Mačeka i krune mogu rezultirati podjelom Bosne i Hercegovine. Prije smrti 29. juna 1939. on u Sarajevu saziva sastanak bošnjačkih prvaka na kojem je govorio o pregovorima Cvetkovića i Mačeka, koji bi se, prema njegovim saznanjima, imali završiti podjelom Bosne. «Bio je mnogo zabrinut. Nije ništa dobro predviđao. Izložio nam je da je skrenuo pažnju Kraljevskom namjesništvu na težinu situacije i motivisao naš stav u ovome: Muslimani Bosne i Hercegovine žele iskreni sporazum Srba i Hrvata radi okončanja hrvatskog pitanja. Ali ni u kom slučaju ne bi mogli da dozvole da se Bosna i Hercegovina cijepaju i dijele bez pristanka naroda i njegovih predstavnika, ne samo Muslimana nego i Srba». Poslije duge diskusije Spaho je kazao kako će i dalje «nastaviti svoju borbu i ni u kom slučaju neće dozvoliti da Kraljevsko namjesništvo donese jednu odluku koja nije po volji nama Muslimanima i našim interesima, pošto cijepa pokrajine u kojima žive Muslimani i tako nas dovodi u tešku situaciju». Nakon ovoga sastanka Spaho je vozom otišao za Beograd i u hotelu «Srpski kralj» poručio kahvu, koju je odmah popio «i za sekundu bio mrtav». Njegova smrt je «strahovito djelovala na Muslimane» koji su bili zabrinuti zbog informacija da se sprema podjela Bosne,

a da se Bošnjaci o tome uopće ne konzultiraju. Zato je jedna delegacija Bošnjaka, koju je vodio Uzeir-aga Hadžihasanović, koncem jula posjetila i srpskoga patrijarha Gavrila i izložila bošnjačke stavove o pitanju Bosne i Hercegovine. Njihov je stav bio «da ne žele ni u kom slučaju da se Bosna i Hercegovina cijepaju». U tome su naišli na podršku patrijarha Gavrila koji je, prema pisanju u svojim *Memoarima*[10], kazao: «Slažem se sa vama da Kraljevsko namesništvo nije uzelo ispravan način u rešavanju hrvatskog pitanja. (...) Muslimani imaju pravo da se plaše za svoju budućnost, što je razumljivo i na svome mestu. Postavljanje granica između jedne iste pokrajine, smatram da je štetno, jer razbija sve ono što je dobro u toj pokrajini».

Prema istom izvoru, patrijarh je te želje Bošnjaka početkom avgusta prenio namjesniku dr. Stankoviću kazavši kako Bošnjaci «žele celinu države i ne dozvoljavaju ni u kom slučaju da se vrši cepanje Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata». Patrijarh Gavrilo je bio protiv bilo kakvog cijepanja Bosne, nego za njezino cjelovito ostajanje uz Srbiju. Namjesnik Stanković ovaj razgovor sa patrijarhom je prenio i ostaloj dvojici namjesnika i sredinom avgusta obavijestio patrijarha kako namjesnici «nisu imali ništa da kažu protiv mišljenja Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Sve će biti u redu». Naravno da ništa nije bilo uredu, budući da je potpisan Sporazum kojim je Bosna i Hercegovina podijeljena između Srba i Hrvata. Kasnija literatura izgradila je teoriju o ubojstvu Mehmeda Spahe zbog njegovog protivljenja podjeli Bosne i Hercegovine, koja se pripremala tokom pregovora između dr. Dragiše Cvetkovića i dr. Vladka Mačeka, koji su završeni potpisivanjem Sporazuma i Uredbom o Banovini Hrvatskoj.

Slična teorija o ubojstvu stvorena je i nakon smrti Džemala Bijedića. On je poginuo početkom 1977. u vrijeme prilično oštrih kriza u političkom vrhu zemlje. Na čelu savezne Vlade funkcionirao je kao glavni Titov favorit i uz njegovu podršku, pa je upravo to jedan od razloga što su neki uvjereni da je Bijedićeva smrt dio zavjere. Prenosi se kako je Bijedić pred smrt u povjerenju govorio da će ga «ubiti» zato što «puno znam».[11]

U sličnu priču se uklapa i smrt Hamdije Pozderca. Njega su neki već prozvali «šehidom», mada bi to bilo jako teško dokazati. Međutim, nesporno je da je «Afera Agrokomerc» dovela do Pozderčeva političkog pada, a zatim i do iznenadne smrti početkom aprila 1988. u jednoj sarajevskoj bolnici.[12]

[10] *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*, Beograd: SFAIROS, 1990, str. 144-165.

[11] Bahrudin Bijedić, *Dani*, 12.4.1999.

[12] H. Crnovršanin i N. Sadiković i pogibiju Nurije Pozderca na Sutjesci 12. juna 1943. karakteriziraju kao smrt «koja je do danas ostala nerasvijetljena». Slično je i sa smrću Rifata Burdžovića i još «mnogih drugih» Bošnjaka (str. 279).

Ovaj uvod se činio potrebnim kako bismo progovorili o problemu liderskog stradalništva, o čemu se među Bošnjaci u 20. stoljeću prilično puno debatiralo. U ovoj knjizi ću se odvojiti od toga; neću pisati priču o Spahi na temelju pretpostavki, nego isključivo na temelju provjerljivih pisanih izvora, makar takav pristup i ne omogućava da se uvijek i u cijelosti sagleda jedna ličnost. No, smatram da više nikome nisu potrebne romansirane biografije, nego ozbiljne rasprave utemeljene na primarnim povijesnim izvorima.

MEHMED SPAHO DO KRAJA PRVOG SVJETSKOG RATA

Porijeklo, školovanje i prvo zaposlenje ili preko Bečkog univerziteta do narodnog tribuna

Mehmed Spaho je rođen u Sarajevu 13. marta 1883. u porodici koja je u historiji Sarajeva poznata od 18. stoljeća, a njezini su se članovi bavili kazandžijskim zanatom.[13] Njegov otac, Hasan ef. Spaho (1841-1915) bio je stručnjak za šerijatsko pravo, a prije austrougarske okupacije službovao je kao kadija u Jajcu, Sofiji, Damasku i Kairu. U doba austrougarske uprave dobro se uklopio u novi sistem vrijednosti, obavljao je dužnost muderiza Gazi Husrev-begova hanikaha i u svojoj ličnosti je objedinio tradicionalno i moderno. Sa Fatima-hanumom, rođenom Bičakčić,[14] imao je tri sina: Fehima (1877-1942), Mehmeda (1883-1939) i Mustafu (1888-1964), te tri kćerke (Behiju, Aišu i Habibu).[15]

Osnovnu školu i Veliku realnu gimnaziju Mehmed Spaho je završio u Sarajevu. Prema sačuvanim svjedočanstvima vidi se da je bio vrlo dobar đak.[16] Studije prava pohađao je na Univerzitetu u Beču, koje je uspješno završio 1906. Krajem 1907. položio je doktorski ispit, a 7. februara 1908. svečano je promoviran u doktora pravnih nauka. Tamo je bio član društva «Zvijezda», oko koga su se okupljali muslimanski studenti koji su se zalagali za zajednički politički rad Srba i Muslimana. Hakija Hadžić je u jednom kasnijem tekstu tvrdio kako je 1905. u Beču imao jedan lični konflikt s Mehmedom Spahom zbog neke «omladinske prepirke», te ga je bio izazvao na dvoboj, do koga ipak nije došlo.[17]

[13] Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878 – 1918*. Zagreb i Sarajevo: Hrvatski institut za povijest i Institut za istoriju, 2003, str. 101. Zanimljivo je da je Mehmed Spaho prilikom upisa u osnovnu školu upisan pod prezimenom Spahić, te su mu i sva svjedočanstva glasila na to prezime. On je 9. 12. 1912. kao student iz Beča tražio od gradskog poglavarstva da mu se izda potvrda da je njegovo pravo prezime Spaho, a ne Spahić (BIS, MS, Privatna korespondencija).

[14] Fatima je umrla 12. februara 1923. Ukopana je na Grličića brdu (Pravda, br. 34, 13. februara 1923, str. 3.)

[15] Biografija Hasan-ef Spahe nalazi se u: *Sarajevski list*, Sarajevo 1915. br. 99. U cijelosti ju je prenio H. Crnovršanin u svojoj knjizi, te stoga je ne navodimo opširno.

[16] Svjedočanstva se nalaze u: Bošnjački institut u Sarajevu, Arhiv Mehmeda Spahe, JMO.

[17] Hadžić je to tvrdio u jednom «Odgovoru Nuriji Pozdercu» od 10. oktobra 1938. Hakija Hadžić govori o svom djelovanju i veli kako on sa Spahom nikada nije imao lični konflikt «osim god. 1905. u Beču, kada sam ga povodom neke omladinske prepirke bio pozvao na dvoboj (na koji Mehmed Spaho nije izašao)». IAS, FS, br. 327.

Vrativši se iz Beča, isprva se posvetio sudijskom zvanju, pa je 1906-1908. bio sudski prislušnik, a onda do 1910. advokatski pripravnik kod advokata dr. Josefa Fischera. Kada je u Sarajevu formirana Trgovačko-obrtnička komora (1910. godine), on je na sjednici 11. novembra 1910. izabran za njenog sekretara s godišnjom plaćom od 6.000 K počevši od 1. januara 1911.[18] Već tada je u nekoliko navrata pokušavao ući u Bosanski sabor, pripadajući grupi mlađih ljudi koji su se uglavnom školovali izvan Bosne i Hercegovine. U ovoj grupi su se posebno isticali Esad ef. Kulović i dr. Halid-beg Hrasnica, ali je druga strana, kojoj je pokrovitelj bio Šerif Arnautović, i koju su u Sarajevu predvodili Ćurčić i Halilbašić, izvojevala pobjedu.[19] Ipak, on će 1914. biti biran za člana Gradskog vijeća Sarajeva nakon što se Esad ef. Kulović povukao sa tog položaja. Time je Spaho spojio ekonomiju, čime se bavio u Trgovačko-obrtničkoj komori, i politiku, kojom se sve više bavi kao gradski vijećnik.[20]

Politička djelatnost Mehmeda Spahe u Gradskom vijeću ili borba za interese sarajevske sirotinje

Prvu svoju političku djelatnost Mehmed Spaho je razvijao u Gradskom vijeću Sarajeva. Član Gradskog vijeća postao je početkom 1914. godine, nakon što je Esad ef. Kulović odbio izbor, pa je Mehmed Spaho, «kao prvi zamjenik od muslimana», ušao u Gradsko vijeće.[21] Na javnoj redovnoj sjednici općinskog zastupstva u Sarajevu od 16. februara 1914. predsjednik Fehim ef. Ćurčić je obavijestio zastupstvo da je Esad ef. Kulović podnio ostavku, a na njegovo mjesto je izabran Mehmed Spaho, koji je na ovoj sjednici položio zakletvu. Već na prvoj sjednici Spaho je reagirao prilikom verifikacije zapisnika s prošle sjednice. On je, naime, prigovarao što je na prošloj sjednici donesena odluka o povišici doplatka načelniku, jer je tom prilikom jedan načelnikov rođak, Muhamed ef. Ćurčić, to stavio na dnevni red, «iako on nije smio nikako prisutan biti». Bilo je prigovora da Spaho o tome nema šta diskutirati, jer se sada samo treba verificirati zapisnik, a ne raspravljati o valjanosti odluke. Na kraju je zapisnik verificiran dok je Spaho intervenirao na kraju tvrdeći kako je prošla

[18] BIS, MS, Documenten Mappe, Obavijest Mehmedu Spahu od 25. novembra 1910.

[19] O tome će Spaho pisati kao o velikim izbornim falsifikatima. (Vidi u prilogu ove monografije članak *Izborni falzifikati prije rata*.)

[20] S. Bernasconi, *Zwischen Tradition und Moderne*, str. 108 i dalje. Sara Bernasconi je dala dosta detaljno Spahin životopis do početka Prvog svjetskog rata, zbog čega se te informacije ne ponavljaju u ovoj monografiji. Vidjeti također H. Crnovršanin, Dr. Mehmed Spaho, str. 120-157. Crnovršanin uglavnom slijedi tekst S. Bernasconi, ali postoje i određene dopune uglavnom na temelju građe koja se čuva u Bošnjačkom institutu u Sarajevu.

[21] BIS, MS, Documenten Mappe, Obavijest Mehmedu Spahu od 5. februara 1914.

sjednica i sazvana radi povišice doplatka načelnicima, a on nije pozvan iako je Kulović prije toga podnio ostavku. To je namjerno učinjeno «da bude prošloj sjednici što manje opozicije prisutno».

Na ovoj je sjednici Mehmed Spaho uložio i interpelaciju na izbor Josipa Vancaša za podnačelnika. On veli kako je u prošlom sazivu gradskog zastupstva jedno vrijeme trajala kriza, jer je Zemaljska vlada za podnačelnika imenovala osobu koja na izborima nije dobila najviše glasova, zbog čega je dio zastupnika odbijao prisustvovati sjednicama. Među njima je bio i Josip Vancaš. Međutim, veli Spaho, i na posljednjim izborima Pavle pl. Orešković je dobio više glasova od Josipa pl. Vancaša, ali je vlada Vancaša imenovala za podnačelnika, zbog čega on protestira smatrajući da je tim činom Vlada izdala volju birača. Spaho moralizira pred Vancašem pitajući ga «kako svoje potonje imenovanje za podnačelnika dovodi u sklad sa svojim stanovištem kod prijašnjih gradskih izbora»?

Već na ovoj sjednici Mehmed Spaho je nagovijestio da će biti najagilniji zastupnik u Gradskom vijeću, te da će se osobito zalagati za interese običnih ljudi u Sarajevu i za rješavanje svakodnevnih problema u gradu. On se tako interesira o stanju hidranata zbog požara koji izbijaju u gradu i slično.[22]

I na nastavku sjednice 17. februara Spaho se sukobio sa načelnikom Ćurčićem i Vancašem oko Vancaševa izbora. I na ovoj sjednici on se zalaže za sarajevsku sirotinju, traži da se dopusti trgovcima jaja i kokoši, koji prodaju pred gradskom tržnicom, prodavati do 2 sata poslije podne (dotad su mogli prodavati samo do 12 sati), zatim traži da drva koja općina dijeli sirotinji budu iscijepana, jer «sirotinja mora plaćati cjepare koji često puta trebaju ići do u najskrajnije kutiće gornjih mahala, a za to traže, naravno, da budu plaćeni». Ovaj prijedlog je odbijen, jer se «slično postupa u Dubrovniku, gdje se drva izrežu i u vrećama sirotinji dijele», te dubrovačka sirotinja također ta drva mora sama cijepati. Spaho prigovara i na to što načelnik Ćurčić kupljeni automobil koristi i u privatne svrhe. Također napominje kako u sarajevskim gornjim mahalama, gdje živi puno sirotinje, nema ni jedne ambulante, «a putevi su tako loši, da liječnici slabo tamo zalaze». Spaho je također predlagao da se ekmekčijama snizi cijena električne struje «kako bi se naši pekari našli pobuđeni, da uvode električno svjetlo mjesto nezdravog petroleuma».

Na sjednici 6. aprila, tajnoj, Vancaš je obavijestio zastupstvo o tome da se planira posjet Franza Ferdinanda Sarajevu, te da bi zbog toga trebalo popločati

[22] IAS, Zapisnik javne redovite sjednice općinskog zastupstva u Sarajevu od 16. februara 1914.

neke gradske ulice. Vancaš je izvijestio kako je dužnost svih da prijestolonasljednika dočekaju u što boljem svjetlu, pa je zbog toga *«dužnost i naše općine da učini sve, što joj u silama stoji da visokom gostu našem prijestolonasljedniku i budućem vladaru, što bolji doček priredi. Gradsko je poglavarstvo razmišljalo o tome, što bi se imalo učiniti, pa je došlo do toga uvjerenja, da bi najprirodnije bilo, da se onaj put, kuda će Njegova Visost proći uredi onako kako bi doličan glavnome gradu i visokom gostu bio, to je da se Ćemaluša ulica teraca. Nu, kako je poznato, program taracanja ima se izvesti do 1. decembra 1916. godine, u tom razmaku vremena imala bi se taracati i Ćemaluša ulica, a u ugovoru sa zemaljskom bankom nije rečeno, kada se ima što svršiti. Osim toga, poznato je da taracanje sa granitom ide vrlo sporo, ali se je ipak gradsko poglavarstvo obratilo na zemaljsku banku i pitalo, da li bi u vremenu kada imamo očekivati visoki posjet mogla taracati granitnim kockama Ćemaluša ulica. Zemaljska je vlada odgovorila, da je to moguće izvesti u roku 2-3 mjeseca.»*

Gradsko je poglavarstvo mislilo da se u Ćemaluši privremeno uredi makadam uz trošak oko 8.000 K. Međutim, s obzirom na to da bi to bilo samo privremeno rješenje, jer bi se ulica morala opet prekopavati, a nije niti sigurno da li bi za vrijeme Ferdinandova dolaska bila blatnjava, od te namjere se odustalo, jer je ocijenjeno da bi to predstavljalo rasipanje novca. Zbog toga je Gradsko vijeće smatralo da bi bilo dobro da se Ćemaluša «taraca keramitskim kockama», a granitne kocke, kojima je bilo predviđeno popločavanje Ćemaluše i Hiseta, upotrijebile bi se za popločavanje ulice Koševo «u kojoj je veliki promet kolni a i pješaka na razna groblja te u zemaljsku bolnicu, a i neće škoditi ako se veoma prometna Terezija ulica jednom uredi»

U vezi s tim već je kontaktirana jedna firma iz Pešte, koja je pismeno odgovorila da bi obavila popločavanje Ćemaluše keramitom, i obavezala se taj posao završiti do 15. juna, dakle prije Ferdinandova posjeta Sarajevu uz nadoknadu od 160.000 K

Na ovakva Vancašova objašnjenja reagirao je Mehmed Spaho, koji veli kako se raduje Ferdinandovu dolasku, ali naglašava kako «bi bolje bilo žrtvovati 8.000 K i s tim troškom dovesti u red Ćemalušu, nego li odjednom žrtvovati 160.000 K». Spaho se posebno okomio na Vancašev prijedlog da se poploča i ulica Koševo. «Ne treba stvarati Potemkinova sela uređujući one ulice kojima će visoki gost proći, i time pokazivati visokom gostu, kako su u nas ulice uređene, dok u gornjim ulicama, kuda po svojoj prilici Njegova visost neće prolaziti vlada upravo mizerno stanje». Spaho je smatrao kako prijedlozi

za popločavanje ulice Koševo imaju drukčiju pozadinu, «a to najviše poradi toga, da se uredi kolima pristupačan put do groblja katoličke, pravoslavne i jevrejske konfesije. Nu do muslimanskog groblja na Grlića brdu ne može se ne samo na kolima nego ni pješice naročito kad je blatno vrijeme proći i mrtvac pronijeti, a ovdje se troše silne svote da se uredi komotan kolski put do groblja drugih konfesija».[23] Nakon debate gradsko vijeće je prihvatilo Vancašev prijedlog o popločavanju Ćemaluše keramitom, uz jedan glas protiv. Iako se u zapisniku izrijekom ne kaže, ali je očito Mehmed Spaho glasao protiv, jer je tokom zasijedanja jedino on kritizirao taj prijedlog.

Na sjednici općinskog zastupstva u Sarajevu održanoj 21. januara raspravljalo se o Pravilniku za ubiranje jednokratnog poreza zvanog «ratni namet» za grad Sarajevo. Ovim je Pravilnikom bilo predviđeno oporezivanje građana za pokrivanja dodatnih troškova koje gradska općina ima zbog ratnog stanja. Spaho je podržao ovaj porez, ali je održao govor kojim je kritizirao rad gradskog zastupstva. Izjavio je kako će, slijedeći tradiciju svojih političkih istomišljenika, podržati sve što je potrebno «da se ovoj monarhiji nametnuti rat, ova borba za najpravedniju stvar, sa zasluženim uspjesima svrši», te odobriti sve mjere kojima će se ublažiti nevolje ljudi u ovom ratu. «Ja držim da je ovo jedna od najviših i najmilijih patriotskih dužnosti svakog vjernog podanika. Tim patriotskim dužnostima odazivali su se moji istomišljenici vazda jednakom pripravnošću i onda, kada je izvjesnim elementima polazilo za rukom, da demagoškim sredstvima stvore u jednom dijelu muslimana i drugčije raspoloženje proti onima, koji su se tim dužnostima odazivali. Današnje muslimanske vođe većine u vijeću na najodvratniji su način u svojim organima izvrgavali ruglu one, koji su otišli god. 1908. da izvrše prvu patriotsku dužnost, da se poklone svom dragom caru. Mi se ni tada nijesmo dali pokolebati u našim patriotskim osjećanjima, jer je za nas patriotska odanost prema državi i njezinom vrhovnom gospodaru kao i najprečim državnim interesima vazda jednaka, neizmjerna i nepromjenjiva. Vjeran dakle svojim tradicijama, gospodo, ja sam pripravan, da i sada dadnem svoj glas za ovaj ratni namet, koji se od sarajevskog građanstva traži, ali da ću kod debate o pravilniku predložiti neke izmjene istoga».

Spaho, mada se odmah izjasnio da će glasati za ratni namet, kritizira gradsku upravu koja je zbog neracionalnog gospodarenja općinskim financijama u posljednje 3-4 godine dovela do situacije da je trebalo izglasati ovaj dodatni porez. *«Kroz ovo vrijeme nije se štedilo s novcem, nego se isti neracionalno*

[23] Robert Donia, Sarajevo: Biografija grada. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.

razbacivao, i zato danas nemamo u ovim teškim prilikama nikakvih prištednja, da se njima pomognemo. U svim drugim javnim korporacijama štedi se za slične zgode, pa je za prijašnje uprave bilo tako i kod gradske općine. I u godini 1912. bila je naređena mobilizacija, i tada su nastale izvanredne potrebe, te je trebalo trošiti za ukonačenje vojske, a za porodice rezervista određena je bila svota od 200.000 K, ali se nijesu tražila nova vrela za ove izvanredne potrebe, jer je bilo od prije prištednja, jer su se čuvali bijeli novci za crne dane.»

Za razliku od toga, «mi se u jednoj godini sastajemo, da već po treći put namet udaramo na građanstvo, a do toga nas je dovelo samo neracionalno gospodarstvo uprave gradske općine».

Da bi dokazao svoju tvrdnju o tome da se neracionalno postupalo sa finansijama, Spaho navodi investicije *«za koje nam rekoše, da će biti rentabilne, da ćemo od njih imati lijepe prihode. Rekli su nam da ćemo od plinare imati prihoda, nu sada se pokazuje deficit od kojih 39.000 K. To je isto i kod gradske mljekare. Doduše, ovdje su nam u prijašnjim izvještajima kazali, da ima deficita, ali da je on prolazan, i da će se tokom vremena pokriti, te da nećemo imati gubitka na mljekari. Nu sada ne čujemo o stanju naše mljekare ništa ni ovdje ni u financijskom odboru. Ali da je gradska mljekara dobro prosperirala vidi se po tom, što je nedavno bio prisiljen naš tržni povjerenik da mlijeko naše mljekare zaplijeni.*

Kod zaključivanja pojedinih gradnja uvijek se prekoračivalo, jer je bilo sve bez tačnih projekata, dok je s druge strane zavedena raskošnost u gradskoj upravi. Nabavljen je automobil, a za njega se u istinu više troši, nego se predviđa, a neće se da iskoristi zgodna prilika, da se automobil proda. Načelnicima su povišene plaće, bez obzira na naše loše prilike. Meni je skoro pravo, da se zavede ovaj ratni namet jer će se tako prisiliti naši načelnici, da i oni duboko posegnu u džep, pošto se do sada nijesu pokazali. Nadalje navodi isti gospodin govornik da sâm ratni namet kako ga predloženi pravilnik propisuje, nije pravo razdijeljen. Naročito nije opravdano da se nametu ne podvrgnu oni, kojih dohodi usljed rata ništa ne trpe, a to su činovnici kako javni tako i privatni. Tomu njegovu stanovištu, da se činovnici podvrgnu ovom porezu iznošeni su razni prigovori u financijskom odboru, ali ti prigovori nijesu ničim opravdani. Niži činovnici mogli bi se također oprostiti od nameta, ali ne može da uvidi, zašto se ne bi oporezovali viši činovnici, kao što su na primjer bankovni direktor ili Sektionschef, kojih su dohodci toliki, da toga nameta ne bi ni osjetili. I sam je činovnik, to mu je i otac i brat, pa mu je žao da se i na njih taj namet ne udari. Veli se da su činovnici dobrovoljno davali mnogo za razne za ratom skopčane

svrhe. Koliko su toga dali, toga ne zna i ne pobija da su davali, ali to ne smeta da se nametu podvrgnu. Tomu bi se dalo doskočiti na taj način, da se činovnicima, koji su svojevoljno nešto doprinijeli, dozvoli da mogu svoj dobrovoljni prinos uračunati u ratni namet i dati onoliko, koliko još nedostaje, da se visina propisanog ratnog nameta nadomiri. Tako je učinjeno u Ugarskoj, pa je na to bio pristao i finansijski odbor, ali je opet poslije bio protiv toga.

Kao najjači prigovor oporezivanju činovnika iznešeno je to, da to zemaljska vlada ne bi odobrila. To stanovište zemaljske vlade nije opravdano. U Monarhiji plaćaju u ime personalne dohodarine više nego li će to plaćati naši činovnici i onda, kada bi se podvrgnuli i današnjem ratnom nametu, i opet se ne čuje tužba, da su preopterećeni porezima.

Nu, kako je već rekao, glasovaće za ratni namet, a odgovornost za ovo novo opterećenje građanstva – neka nose oni, koji su doveli općinu u ovako loše stanje.»

Na ovaj Spahin govor prvi je reagirao Mustaj-beg Halilbašić, koji se osvrće na Spahin dio govora u kojem veli da će glasati za ratni zajam iz tradicionalnog patriotizma, «nu gospodin je govornik mišljenja, da je to spekulativni patriotizam, da se uvijek išlo samo za osiguranjem svojih položaja».

Zatim je govorio Mustaj-beg Mutevelić, koji kaže kako je i sam oduvijek bio za podupiranje i napredak grada. *«No isticanje nekakvog ultrapatriotizma od strane gosp. dra. Spahe nije ništa drugo nego demagogija. Kao vojnik, koji bi morao da služi, izvlači se od te dužnosti i sada se razmeće ovdje sa svojim tradicionalnim patriotizmom. Ultrapatriotični dr. Spaho ne sjeća se svog držanja pred dolazak blagopokojnog prestolonasljednika, kada je u sjednici bio protiv toga da se u počast visokog pokojnika taraca jedna ulica. I danas, kada naši sugrađani krv liju za dobro svoje domovine, ultrapatriotični dr. Spaho traži zaštite, da ne ide u vojsku (gr. zastupnik dr. Spaho: Lažeš. Predsjednik gosp. Fehim eff. Ćurčić oštro opominje gosp. dra. Spahu da je previše bezobrazan) i ako je vojnik, ta i ako bi kao takav imao dovoljno prilike da svoj patriotizam i dalje dokaže».* Na kraju izjavljuje da će glasovati za ratni namet, jer smatra da je to dužnost kako bi se pomoglo familijama onih sugrađana koji su na bojištu, jer u tim familijama ima i previše bijede «što nam najbolje mogu posvjedočiti ona gospoda koja su gradom obilazila i na svoje se oči uvjerila, kako velika nevolja vlada».

Prije glasanja, Mehmed Spaho je predložio da se u Pravilnik o ratnom zajmu uvrsti stavka «da se ovaj namet proteže i na javne i privatne činovnike te u tom

smislu stilizuje stavka. Nadalje predlaže da se ovom pravilniku dade novi članak koji bi imao glasiti: Primici od ratnog nameta smiju se trošiti samo za one svrhe, što su izričito navedene u iskazu II, te se imade o tome gradskom zastupstvu tačan račun najkasnije do 31. decembra 1915. položiti». Na ovaj prijedlog je reagirao vladin povjerenik dr. Edmund Gerde tvrdeći da bi prihvatanje Spahinog prvog prijedloga «imalo za posljedicu da zemaljska vlada zabaci čitav ratni namet», nakon čega je Spaho izjavio da povlači svoj prijedlog u vezi s nametom na činovnike.

Nakon toga je i gradski zastupnik dr. Srećko Perišić prigovorio na Spahin drugi prijedlog tvrdeći kako se radi o iskazivanju nepovjerenja prema gradskom poglavarstvu. Perišić je predložio da se uvede poseban konto «nepreliminarni prihodi – Ratni namet», te da se sredstva sa toga konta mogu trošiti jedino za svrhe izazvane ratnim prilikama, s čime se saglasio i dr. Mehmed Spaho.

Aktivnost Mehmeda Spahe tokom Prvog svjetskog rata

Muslimansko držanje prema procesu stvaranja jugoslavenske države nije bilo posve jasno. Njihovi su politički lideri lutali od ideja o stvaranju autonomne Bosne i Hercegovine u okvirima Habsburške monarhije do ideje o autonomiji u okvirma Ugarske ili o ujedinjenju sa Hrvatskom. Prevladavanje jugoslavističke ideje među muslimanskim političkim liderima postalo je očito početkom 1918, što je bilo izraz uvjerenja da je to u datom historijskom kontekstu najbolje rješenje. Nositelj ove jugoslavističke ideje bio je Mehmed Spaho, koji u to doba još uvijek nije predstavljao posebno značajnu političku ličnost, mada nije posve jasno kada je Spaho prihvatio jugoslavističku ideju. Atif Purivatra, koji je najstudioznije pisao o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, pa time i o Mehmedu Spahi, navodi kako je on tu ideju prihvatio najkasnije početkom 1918. Purivatra navodi da je Spaho, kao sekretar Trgovačke komore, za list *Novosti* 15. februara 1918. izjavio kako muslimanska inteligencija, a većim dijelom i široke narodne mase, uviđaju da im je spas u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca.[24]

Ipak, moguće je kako Spaho u to doba još nije bio posve projugoslavistički orijentiran, na što ukazuje i činjenica da je početkom marta 1918. bio u sastavu jednog izaslanstva Vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, koje je predvodio zemaljski poglavar Stjepan Sarkotić, koja je u Beču i Budimpešti

[24] A. Purivatra, *JMO*, str. 19.

iznijela molbe stanovništva BiH za pomoć u hrani.[25] Izaslanstvo je 4. marta 1918. primio ugarski predsjednik Vlade dr. Alexander Wekerle, kome je Spaho opisivao teško stanje u vezi s prehranom stanovništva u Bosni i Hercegovini. Izaslanstvo je 7. marta primio i ratni ministar Stöger-Steiner, kome je Spaho opširno obrazlagao Memorandum naroda Bosne i Hercegovine, u kojem se ukazuje na pretjerane zahtjeve vojne uprave u Bosni i Hercegovini oko rekvizicije stoke, sijena, slame, vune, kože i tako dalje. Sutradan je izaslanstvo u Beču primio i austrijski ministar predsjednik dr. Seidler, kome je Spaho podnio molbu naroda iz Bosne i Hercegovine da se omogući više krompira za sadnju. Delegaciju je primio i car Karlo 10. marta 1918. godine, koga je Spaho također molio da se pomogne narodu u Bosni i Hercegovini kako bi se poboljšale prehrambene prilike. Svoju molbu Spaho je završio uvjeravajući cara kako vojnici iz Bosne i Hercegovine na raznim frontovima junački ratuju «za odbranu monarhije».

Očito zbog lojalnog stava prema monarhiji Spaho je 2. maja 1918. u Sarajevu dobio i orden cara Franje Josipa sa viteškim krstom, što je jedan od pokazatelja kako u to doba on sigurno još uvijek dvoji oko budućnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka.[26] Tek u Sarkotićevom telegramu caru i kralju povodom boravka grofa Tisze u Sarajevu od 20. do 23. IX. 1918. godine, dr. Mehmed Spaho i dr. Halidbeg Hrasnica navedeni su kao bošnjački prvaci jugoslavenske orijentacije. Naime, Tisza je za vrijeme svoje misije, koju mu je povjerio car, došao u Sarajevo 20. septembra i istu večer se sastao sa bivšim predsjednikom Sabora dr. Safvet-begom Bašagićem, sekretarom Trgovačke komore dr. Mehmedom Spahom i advokatom dr. Halid-begom Hrasnicom. U tom razgovoru Bašagić je zagovarao ideju da se sve hrvatske zemlje ujedine u jedno tijelo, «a ako to nije moguće, da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju, dok su se ostala dvojica izjasnila za rješenje u jugoslavenskom smislu: da se bosansko pitanje riješi na temelju jugoslavenskog ujedinjenja. Spaho se žalio na postupak prema Muslimanima za vrijeme rata, jer su vojne vlasti uzimale i starce i djecu u vojsku. Žalio se na ekonomske prilike i postupak pri rekviziciji; rekao je da su opreke između Muslimana i stanovnika drugih vjera u Bosni, kakve su postojale prije rata, u nevolji postale mnogo blaže, a da je jugoslavenskom stanovištu sklon najveći dio naroda». Nakon razgovora sa Spahom,

[25] O ovom izaslanstvu opširno pišu H. Crnovršanin i N. Sadiković, *Mehmed Spaho*, str. 148-152.

[26] H. Crnovršanin i N. Sadiković (str. 152) vjeruju kako je Spaho «bio lojalan bečkom dvoru sve do 1917. godine kada se opredjeljuje za jugoslovenski pokret». Međutim, očito da ovaj boravak u Beču u martu i odlikovanje koje je dobio u maju 1918. ukazuju kako i sredinom 1918. Spaho još uvijek nije napustio svoju lojalnost prema Monarhiji.

Tisza je primio i delegaciju Srba, koji su mu uručili poseban Memorandum, kojega su potpisali Srbi, Hrvati i Slovenci, i u kojemu se zagovara ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca na temelju «samoodređenja naroda». Tri godine kasnije, na sjednici Narodne skupštine u Beogradu, dr. Mehmed Spaho prigovara autorima i potpisnicima Memoranduma da su ga bezrazložno mimoišli prilikom njegove izrade i potpisivanja, jer se on, kako kaže, pred grofom Tiszom izjasnio za iste stvari koje su stajale u Memorandumu. Spaho se pozivao i na pisanje tadašnje štampe, koja je vjerno prenijela Spahine stavove u razgovoru sa Tiszom. Dodao je da je bio pozvan da potpiše Memorandum naknadno, nakon što je već bio dostavljen grofu Tiszi, što on nije mogao prihvatiti, smatrajući za uvredu potpisivanje nečega «što je bilo i prošlo».[27]

Ipak, Spaho je početkom oktobra 1918. uvidio potrebu da se i dio muslimanskih političkih lidera oglasi i iskaže podršku Momorandumu što su ga Srbi i Hrvati predali Tiszi. U tom smislu je Spaho, skupa sa Sakibom Korkutom, 13. oktobra 1918, odlučio sazvati jedan širi skup muslimanskih intelektualaca, na kojem bi se raspravljalo o trenutnoj političkoj situaciji, a krajnji cilj je bio iskazati podršku jugoslavističkoj ideji. No, umjesto nekog skupa intelektualaca, došlo je 19. oktobra 1918. do objavljivanja jedne Izjave, koju su potpisala šesterica muslimanskih manje poznatih i utjecajnih političara, među kojima je bio i Mehmed Spaho, u kojoj izjavljuju da «ni kao pojedinci nit kao ma kakva skupina (neće) istupati u javnom životu i kakve izjave davati bez prethodnog odobrenja Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca». Ubrzo je Sakib Korkut ocijenio kako ta izjava predstavlja nepromišljeni akt, jer se njome vežu ruke Muslimanima, koji se time dovode u neravnopravan položaj u Narodnom vijeću. Korkut je objavljivanje Izjave tumačio kao Spahin «zagonetan postupak», koji je izraz njegove kratkovidosti i «pretjerane ambicije».[28]

Ipak, ta je Izjava sigurno doprinijela da je Mehmed Spaho ušao u Plenum Narodnog vijeća Države SHS (od Bošnjaka u Plenumu je osim Spahe bio još i Hamid Svrzo). Krajem oktobra oglasili su se muslimanski vjerski i politički predstavnici. Štampa je objavila izjave reisul-uleme Džemaludin ef. Čauševića, bivšeg predsjednika sabora dr. Safvet-bega Bašagića te čelnih ljudi saborskih klubova Rifat-bega Sulejmanpašića (UMO) i Derviš-bega Miralema (MNO),

[27] Bogdan Krizman, "Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini", *Prilozi*. Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta, IV/1968, br. 4, str. 102; Husein Alić, koji je u to doba bio student filozofije u Zagrebu, tvrdio je nakon Spahine smrti kako je nakon Tiszina boravka u Sarajevu on sazvao sve muslimanske akademičare Zagrebačkog sveučilišta koji su donijeli rezoluciju kojom pozdravljaju stav Spahe i Hrasnice. Zbog toga je od njih dvojice, veli Alić, dobio zahvalnice.

[28] Purivatra, *JMO*, str. 24.

koji su izrazili svoju privrženost programu Narodnog vijeća SHS, za koji su istakli da predstavlja ideal svih Jugoslavena. No, Spaho je ipak zadobio prednost nad mogućim političkim takmacima. Kada je 3. novembra 1918. formirana prva Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, dr. Mehmed Spaho je postao povjerenik u Vladi za obrt, trgovinu, poštu i brzojav.[29] Sudeći prema sačuvanim zapisnicima sa zasjedanja Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu tokom novembra i decembra 1918, Spaho je bio vrlo aktivan. Kada se na sjednici 4. novembra 1918. raspravljalo o sigurnosnoj situaciji u zemlji i kada se pojavila ideja o zavođenju prijekih sudova u čitavoj Bosni i Hercegovini, Spaho se priklonio grupi koja je smatrala kako ne bi bilo najbolje uvesti prijeke sudove u čitavoj Bosni i Hercegovini, ali bi trebalo prepustiti povjereniku za pravosuđe «neka odmah proglasi prijeki sud» u onim kotarevima gdje je potrebno.[30] U daljoj diskusiji on je predlagao da se u krajevima gdje ima nasilja «ljudima dade ovakav prijedlog: organizirajte narodnu odbranu na svoju ruku i branite se sami! Čim nam bude stajala na raspolaganju sila, poslaćemo bezodvlačno».

Kao povjerenik (ministar) dr. Mehmed Spaho je bio veoma aktivan, posebno se zalažući za pomoć bošnjačkim porodicama koje su bile žrtve nasilja koje je nastupilo u Bosni i Hercegovini krajem 1918. godine, u vrijeme prije ujedinjenja Države SHS sa Kraljevinom Srbijom. Kada je Narodna vlada pokušala pomoći tako nastradalim krajevima, neki članovi Vlade, uključujući Vojislava Šolu, dr. Uroša Krulja i Savu Jelića, insistirali su da se ta pomoć dijeli i onim krajevima koji su stradali početkom rata (dakle 1914), ali je Spaho insistirao da su prioritet one porodice koje su ostale bez elementarne opskrbe zbog pljačkanja i nasilja koje je nastupilo nakon 1. novembra 1918, posebno se fokusirajući na potrebu hitne pomoći krajevima u istočnoj Bosni (Zvornik, Vlasenica, Višegrad i Srebrenica). Formiranjem prve Vlade Kraljevine SHS, kojoj je na čelu bio Stojan Protić, dr. Mehmed Spaho je postao ministar šuma i ruda. Spaho je u Vladu ušao kao predstavnik vjerske zajednice muslimana, čije se prisustvo u zemlji nije moglo ignorirati. Na ovom položaju Spaho ostaje do 23. februara 1919. kada podnosi ostavku.

[29] ABiH, ZV, br. 13157/20. Zemaljska je Vlada 18. 12. 1920. izdala zvanično *Uvjerenje* da je dr. Mehmed Spaho tokom novembra i decembra 1918. obavljao dužnost povjerenika za obrt, trgovinu, poštu i brzojave u Narodnoj Vladi u Sarajevu, te potvrđuje da je položaj tadašnjih povjerenika ravan položaju načelnika odjeljenja pokrajinskih Vlada.

[30] Dr. Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918. Sarajevo: *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Herecgovine*, Godina III – Knjiga III, 1963, str. 162.

POLITIČKA DJELATNOST MEHMEDA SPAHE 1918-1929.

U prvoj deceniji postojanja jugoslavenske države dr. Mehmed Spaho je napravio brzu političku karijeru i od malo utjecajnog, ali veoma aktivnog i elokventnog političara, postao muslimanski lider i jugoslavenski politički aktivista. Njegova je politička karijera vezana za Jugoslavensku muslimansku organizaciju, političku organizaciju čiji je bio lider, zbog čega se čini korisnim na ovom mjestu, ukratko, navesti nekoliko osnovnih informacija o nastanku i karakteru te organizacije.

Nastanak Jugoslavenske muslimanske organizacije 1919. i odnos Mehmeda Spahe prema toj stranci

Ideje o stvaranju posebne muslimanske političke organizacije proizilazile su iz teškog stanja, prije svega muslimanskih zemljoposjednika u prvim mjesecima postojanja jugoslavenske države i potrebe da se muslimani organiziraju kako bi se zaštitili od teškog položaja u kome su se našli. No, bilo je i onih koji su bili protiv stvaranja zasebne političke muslimanske organizacije, smatrajući da se time Muslimani izoliraju, kako od Srba tako i od Hrvata u Bosni i Hercegovini. Ovo su smatrali uglavnom pripadnici političke grupe koja se tokom rata priključila jugoslavenskom pokretu. Oni su pristupali raznim strankama, prije svega Jugoslavenskoj demokratskoj stranci, a bilo je pristaša Radene kao i Radikalne stranke. Tu grupu su činili, uglavnom, dijelovi građanske inteligencije, koja je već bila integrirana u državnu administraciju. Međutim, ovo je bila manjina muslimana, većina je slijedila vođe koji su bili pobornici stvaranja zasebne muslimanske političke stranke, dakle političkog okupljanja na nacionalno-vjerskoj osnovi.

Političko okupljanje muslimana, kao i ostalih zajednica u Bosni i Hercegovini, odvijalo se oko političkih listova koji počinju izlaziti poslije rata. Dva najvažnija politička lista su *Vrijeme* i *Jednakost*, prvi je izašao krajem decembra 1918. i drugi u januaru 1919. Politička grupa oko lista *Vrijeme*, koju su činili Mehmed Spaho, dr. Halid-beg Hrasnica, Sakib Korkut i drugi, nazvala se *Mu-*

slimanska organizacija. Oni su svoj program istakli u prvom broju lista, izašao 8. januara 1919. Zalažu se za demokraciju i ustavnost, pravdu i slogu, te iskazuju spremnost na suradnju sa svima u izgradnji «jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca», na konceptu ravnopravnosti «triju plemenskih imena». Ova grupa stoji na stanovištu kako se muslimani «nisu nikada otuđili ni svojoj domovini ni jeziku. Oni su zadržali sve biljege čistog nacionalizma a nijesu svjesni samo plemenskog imena. Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti. Jugoslovenstvo držimo najprikladnijim putem zbližavanja i ujedinjenja».[31]

Dalje traže da se Ustav nove države donese u Ustavotvornoj skupštini, traže garancije o zaštiti vjere, savjesti, privatne svojine, slobodu štampe i slično. Veliki dio programa se odnosi na Islamsku vjersku zajednicu, pa se ova grupa može smatrati zaštitnikom vjerskih interesa muslimana. Traže ustavne garancije o ravnopravnosti Islamske vjerske zajednice sa kršćanskim religijama u novoj državi, poštovanje vakufske imovine, traže očuvanje vakufsko-mearifske autonomije, a posebno mjesto ima agrarno pitanje. Traže da se poštuje vlasništvo zemljoposjednika, a u agrarnoj reformi da svaki zemljoradnik dobije onoliko zemlje koliko mu je potrebno za njegov opstanak, te da se očuvaju i veliki zemljoposjedi, jer to zahtijevaju ekonomski interesi. Putem komasacije treba zaokružiti beglučke zemlje u veće zemljoposjede. U međuvremenu trebaju ostati odnosi između zemljovlasnika i kmetova sve dok se konačno zakonom ne riješi kmetsko pitanje.

Program političke grupe oko lista *Jednakost*, koja se nazvala *Jugoslavenska muslimanska demokratija*, razlikuje se od programa grupe oko lista *Vrijeme* samo u tome što se akcenat ne stavlja na pitanje položaja Islamske vjerske zajednice, a ne bavi se niti agrarnim pitanjem, osim što navodi da se ono treba riješiti u interesu i kmeta i zemljoposjednika. Ova grupa preciznije definira svoje stavove o nekim političkim pitanjima. Oni su za jedinstvenu državu Južnih Slavena sa dinastijom Karađorđević na čelu, traže da se što više ovlasti prenese na niže, lokalne organe vlasti, pa nastupaju kao borci za autonomiju regija, ali uz centralistički sistem uprave.

Politička grupa oko lista *Jednakost* konstituirala se kao politička stranka pod nazivom Jugoslavenska muslimanska demokracija. Ova grupa će se u februaru 1919. priključiti Svetozaru Pribićeviću u stvaranju Jugoslavenske demokratske stranke.

U to vrijeme u Tuzli je 29. decembra 1918. održan sastanak grupe Muslimana s ciljem stvaranja jedinstvene muslimanske političke organizacije. Klju-

[31] Purivatra, JMO, str. 413.

čna ličnost bio je Ibrahim ef. Maglajlić, tuzlanski muftija. Tu se raspravljalo o tome kako da se muslimani zaštite od napada srpskih seljaka, kojima su bili izloženi, kako da se nadoknadi šteta begovima, te kako da se zaštite interesi islamske zajednice. Ova grupa je izložila program sličan programu grupe oko lista *Vrijeme*.

Vremenom dolazi do objedinjavanja različitih političkih grupa muslimana (odnosno ove grupe iz Tuzle i političke grupe oko lista *Vrijeme*) u okvire Jugoslavenske muslimanske organizacije. Tuzlanski muftija Ibrahim ef. Maglajlić pozvao je grupu oko *Jednakosti* da pošalje delegate na sastanak radi pregovaranja o slozi bosanskohercegovačkih muslimana. Grupa oko *Jednakosti* je izabrala deset ljudi iz pokrajine, te se raspravljalo o tome ko je za centralizam, a ko za autonomiju, te koliko će mandata u Državnom vijeću dobiti grupa oko lista *Vrijeme*. List *Jednakost* kaže kako oni ne žele raspravljati o mandatima, jer to za njih nije bitno, ali je rasprava oko centralizma i autonomije važna, i na tome se pokazalo da između njih nema sloge.

Taj je sastanak održan 15. februara 1919. Predstavnici političke grupe oko lista *Jednakost* (JMD) izjasnili su se za centralističko uređenje države sa širokim autonomijama u općini, kotaru, srezu i regiji, ali bez autonomija i pokrajinskih granica. S druge strane, predstavnici tuzlanske grupe i grupe oko lista *Vrijeme* izjavili su da su za decentralizirano uređenje države, ali «smatrajući slogu muslimana Bosne i Hercegovine kao najveću našu potrebu, te nastojeći, koliko god je moguće, da ne dolazi do cjepkarenja među nama, pripravni smo se odreći svoga zahtjeva o decentralističkom uređenju naše države, stavivši se na postojeće stanje, tj. na stanje koje je utanačeno od strane centralnog Nar. Vijeća u Zagrebu, u adresi i uputama od 28. novembra 1918. kao i odgovor NJ. Kr. Vis. Regenta od 1. decembra 1918.».

U pregovorima predstavnici grupe oko lista *Jednakost* zauzeli su stav da se ne mogu saglasiti sa stilizacijom programa predstavnika tuzlanske grupe i grupe oko lista *Vrijeme* i zbog toga su odlučili pristupiti Jugoslavenskoj demokratskoj stranci koju osniva Svetozar Pribićević.

Nakon toga je 16. februara 1919. održana sjednica kotarskih delegata, kojoj je predsjedavao Ibrahim ef. Maglajlić. Na ovom je sastanku donesena odluka da se formira stranka pod nazivom Jugoslavenska muslimanska organizacija. Izabran je i Centralni odbor od 31 člana, koga su sačinjavali: dr. Halid-beg Hrasnica, Sakib ef. Korkut, dr. Hamdija Karamehmedović, Zija ef. Rizaefendić, Hajdar ef. Čekro, Edhem ef. Mulabdić, Veli ef. Sadović, dr. Atif ef. H. Kadić, Šemsudin ef. Sarajlić, Hivzi ef. Bjelevac, svi iz Sarajeva; Ibrahim-aga

H. Salihović, načelnik iz Bijeljine, dr. Avdi-beg Bukvica, ljekar iz Brčkog, Uzeir-beg Uzeirbegović, veleposjednik iz Maglaja, Ahmet-aga Kovačević, posjednik iz Lukavca kod Tuzle, Osman ef. Vilović, gradonačelnik Tuzle, Fehim ef. Kurbegović, sudija iz Gračanice, dr. Ahmed-beg Defterdarević, kotarski predstojnik iz Tuzle, Hamdi ef. Afgan, trgovac iz Banje Luke, Hamdi-beg Džinić, veleposjednik iz Banje Luke, Ali-beg Biščević, gradonačelnik Bos. Novog, dr. Ali Kjamil-beg Džinić, gradonačelnik iz Banje Luke, Ahmet ef. Šerić, gradonačelnik Bos. Dubice, Mahmud-beg Hrasnica, sudski savjetnik iz Travnika, Hamdi-beg Kurbegović, posjednik iz Donjeg Vakufa, Hasan-aga Miljković, posjednik iz Cazina, Husein-beg Biščević, posjednik iz Bihaća, dr. Osman-beg Kulenović, politički pristav iz Bos. Novog, Muhamed-beg Ibrahimpašić, veleposjednik iz Bihaća, Salih ef. Baljić, profesor iz Mostara, te je ostavljeno jedno mjesto za delegata iz Konjica. Predložen je i muftija Šakir ef. Mesihović, a ako on ne bi prihvatio taj izbor, onda bi se to mjesto popunilo jednim delegatom iz nekih hercegovačkih kotareva. Predviđeno je da će Centralni odbor između sebe izabrati Radni odbor od 10 članova. Za predsjednika JMO izabran je Ibrahim ef. Maglajlić, a za potpredsjednike dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Hamdija Karamehmedović. Također je odlučeno da prestane izlaziti list *Vrijeme*, a da se pokrene novi list.[32]

Međutim, nisu sve grupe ujedinjene u JMO, jer je grupa oko *Jednakosti* prišla JDS i time se otvoreno distancirala od JMO. Ovo je bila mala grupa Muslimana, ali zbog činjenice da se približila moćnoj i utjecajnoj JDS, čiji je lider Svetozar Pribićević bio ministar unutrašnjih poslova u jugoslavenskoj Vladi, ova je grupa imala čak 8 predstavnika Muslimana u Privremenom narodnom predstavništvu, dok je JMO dobila samo dva mjesta. Izbori koji će se održati 1920. mijenjaju to stanje i pokazuju kakav je realan odnos političkih snaga.

Uglavnom, stvaranje JMO se odvijalo u isto vrijeme kada i stvaranje JDS, pa bi se moglo kazati kako je akcija na stvaranju JDS, zapravo, ubrzala da Muslimani donesu odluku o stvaranju zasebne stranke. Predstavnici JMO su prisustvovali osnivačkoj skupštini JDS i objasnili zašto ne mogu pristupiti toj stranci. Za tu odluku su naveli nekoliko razloga. Prije svega, ukazali su na specifičan politički, kulturni i socijalni razvitak Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini. Istakli su kako znaju da bi naglašavanje činjenice da je JMO osnovana na vjerskoj osnovi bilo loše primljeno u zemlji, zbog čega su odmah naglasili da se JMO neće u svome djelovanju rukovoditi vjerskim motivima, jer su i članstvo i rukovodstvo JMO nacionalno opredijeljeni, bilo kao Srbi

[32] *Pravda*, br. 1, 22. februara 1919.

bilo kao Hrvati, a sve ih objedinjuje ideja jugoslavenstva, što je istaknuto i u samom nazivu stranke.

Među Muslimanima stvorene su još neke političke stranke 1919. i 1920, ali su one u odnosu na JMO sve imale marginalan značaj. Tako, naprimjer, početkom marta 1920. došlo je do stvaranja Muslimanske težačke stranke. Motive za stvaranje ove stranke objasnio je dr. Zaim Šarac, naglašavajući kako je nužno stvoriti MTS kako bi se svi agrarni propisi koji se donose odnosili i na muslimanske seljake. Osim toga, naglasio je kako je to nužno i zbog toga što su dotadašnji muslimanski lideri uglavnom optuživani kao reakcionari i «protivdržavni elementi». Ova stranka je isticala kako muslimanski seljaci treba da budu ravnopravni sa pravoslavnim i katoličkim u podjeli zemlje, naglašavajući da zemlja pripada onome ko je obrađuje. Odšteta begovima treba biti progresivna, i to na način da manji zemljoposjednici dobiju puni ekvivalent odštete, na račun većih posjednika, koji trebaju dobiti manju odštetu. Međutim, skori izbori su pokazali kako ova stranka nema nikakvih šansi na političkoj sceni.

Paralelno sa osnivanjem MTS stvorena je Muslimanska narodna organizacija. Ova je stranka zastupala interese muslimanskih zemljoposjednika i zamjerala je JMO da svojom politikom slabo štiti interese upravo onih Muslimana koje je pogodila agrarna reforma (muslimanske veleposjednike). Cilj ove stranke je bio da okupi političare koji su bili aktivni u političkom životu u doba austrougarske vladavine, a ostali su pasivni nakon Prvog svjetskog rata, pa su se oko ove grupe okupili ljudi poput Safvet-bega Bašagića, Mustajbega Halilbašića i drugih. Stav ove stranke je bio da kmetu «treba dati toliko zemljišta koliko mu je nužno da sebi osigura dostojnu egzistenciju». Na izborima 1920. ova je stranka dobila ukupno 306 glasova i ubrzo je nestala s političke scene.

Šerif Arnautović, istaknuti političar iz austrougarskog razdoblja, također je namjeravao osnovati jednu političku stranku. Njegov cilj je bio okupiti Muslimane – radikale, ali je i njegov pokušaj propao.[33]

Ovaj dio o nastanku Jugoslavenske muslimanske organizacije bio je nužan radi ocrtavanja konteksta u kojem djeluje Mehmed Spaho. Za nas je ključno pitanje kakav je stav Mehmeda Spahe prema ideji stvaranja Jugoslavenske muslimanske organizacije, jer je njegova politička biografija usko vezana za političku historiju te stranke. Spaho nije od samog početka bio član te stranke, mada će vrlo brzo ući i preuzeti njezino vodstvo. Naime, Spaho je bio u grupi

[33] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina* 1918-1925.

intelektualaca okupljenih oko lista *Vrijeme*, ali on tu nije bio ključna ličnost. Prema jednom napisu objavljenom 15. januara 1919. u listu *Vrijeme*, grupa intelektualaca, koju su činili dr. Hamdija Karamehmedović, dr. Mehmed Spaho, dr. Halid-beg Hrasnica, Edhem Mulabdić, Sakib Korkut, Ibrahim Sarić i Ahmed Salihbegović, sastala se 22. decembra 1918. u Sarajevu i odlučila pokrenuti akciju za stvaranje muslimanske političke organizacije. Većina, kojoj je pripadao i Spaho, saglasila se da se pokrene list *Vrijeme*, dok je manjina (Sarić i Salihbegović) pokrenula list *Jednakost*. Prvi su osnovali Muslimansku organizaciju, koja će postati osnova JMO, a drugi Jugoslavensku muslimansku demokratiju, koja će ući u Demokratsku stranku Svetozara Pribićevića, o čemu je već bilo riječi.[34]

Ali, Mehmed Spaho je ukazom o postavljenju prve Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 7. decembra 1918. imenovan za ministra šumarstva i rudarstva u toj vladi. S obzirom na to da je postao jugoslavenski ministar, on nije imao velikog utjecaja na stvaranje Jugoslavenske muslimanske organizacije. Na osnivačkoj skupštini JMO, održanoj u februaru 1919. godine, u izabranom rukovodstvu nema Mehmeda Spahe. Prvi predsjednik JMO je bio tuzlanski muftija Ibrahim ef. Maglajlić. Spaho je član stranke postao tek u maju 1919. List *Pravda* je u broju 28. od 6. maja 1919. objavio članak pod naslovom *Formalni pristup g. dr. Spahe našoj organizaciji* u kojem stoji: *«Na prvoj glavnoj skupštini naše Organizacije izjavljeno je povjerenje g. dru Spahi, koji je onda bio član ministarskog vijeća i izražena želja, da on zadrži svoj mandat u Privremenom Narodnom Predstavništvu. Gospodin dr. Spaho podupirao je u mnogome rad naše organizacije, pa je dao i svoju demisiju kao ministar šuma među ostalim razlozima i radi toga što je našoj Organizaciji učinjena nepravda prigodom podjele mandata za Privremeno Narodno Predstavništvo.*

Unatoč ovomu i premda se je u većini pitanja koja su iznošena u programu naše stranke s nama potpuno slagao, nije do sada g. dr. Spaho bio i formalno član naše Organizacije, kako je to uostalom poznato i u javnosti – bilo iz njegovih izjava, bilo iz izjava članova našeg Centralnog odbora.

Sada je g. dr. Spaho pristupio i formalno našoj Organizaciji, jer se je uvjerio da se u pitanju unutarnjeg državnog uređenja njegovo mišljenje poklapa s mišljenjem Centralnog Odbora.

Napomenuti nam je da je Centralni Odbor - prije i bez obzira na pristup g. dr. Spahe našoj Organizaciji – bio odlučio predložiti Glavnoj Skupštini naše

[34] Purivatra, *JMO*, str. 49.

stranke drukčiju stilizaciju one tačke našeg program, koja govori o unutarnjem državnom uređenju, pošto nije dovoljno jasna, te radi toga daje povoda krivom komentarisanju».[35]

Kratak ministarski mandat, članstvo u Privremenom narodnom predstavništvu i prelazak u opoziciju

Sudjelovanjem u prvoj Vladi, članstvom u Privremenom narodnom predstavništvu i pristupanjem Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji u maju 1919. Spahi se smiješila blistava politička karijera. Tu je posebno važno njegovo sudjelovanje u radu Privremenog narodnog predstavništva. Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu je bilo odredilo da od muslimanskih političara u Privremeno narodno predstavništvo u Beograd uđe 10 poslanika, među kojima je bio i dr. Mehmed Spaho. Međutim, na osnivačkoj skupštini JMO predloženo je 10 novih muslimanskih predstavnika (ispred ove stranke), među kojima nema dr. Mehmeda Spahe. S obzirom na to da taj njihov prijedlog nije bio prihvaćen, JMO je kao svoje predstavnike prihvatila samo dr. Mehmeda Spahu i dr. Halid-bega Hrasnicu, dok ostalih 8 nije smatrala svojim predstavnicima u Privremenom narodnom predstavništvu, ali će činjenicu da među prvobitnih deset koje je predložila JMO nije bilo Mehmeda Spahe eksploatirati beogradski politički krugovi s ciljem da se Spahin politički rejting što snažnije omalovaži tvrdnjama kako iza njega ne stoje nikakvi politički krugovi u Bosni i Hercegovini.

Prije početka zasjedanja PNP Spaho je podnio ostavku na položaj ministra šumarstva i rudarstva. On je 23. februara 1919. svoju ostavku pravdao neslaganjem s potezima koje je Vlada poduzimala za provedbu agrarne reforme, naglašavajući kako se tim mjerama jedino oduzimaju posjedi od muslimanskih posjednika, dok se pitanje odštete ne rješava, nego se ostavlja za neka buduća vremena.[36] Zanimljivo je kako je list *Pravda* u broju 4. od 1. marta 1919. prokomentirao izvještaje iz Beograda o Spahinoj ostavci: «Ostavku dr Spahe motivišu iz Beograda time, što ga ni jedna muslimanska stranka nije izabrala u narodno predstavništvo, jer je vlada parlamentarna. (...) Tako službeni krugovi, a mi na ovu tendencioznu vijest imamo dodati da je skupština naših delegata g. Spahi izrazila potpuno povjerenje na dosadanjem radu. Izmotacijama kao što je gornja nema dakle nikakva mjesta, a nepovjerenje nekolicine ljudi oko '*Jednakosti*' nema nikakve vrijednosti».[37] Pravda je u br. 5. od 4. marta 1919.

[35] *Pravda*, br. 28, 6. maja 1919, str. 4.

[36] Purivatra, *JMO*, str. 68; Crnovršanin, str. 168.

[37] *Pravda* br. 4, 1. marta 1919.

objavila u prijepisu i Spahin telegram koji glasi: «Radi agrarne reforme, izbora u Crnoj Gori, a naročito radi nepravedne podjele mandata u Sarajevu dao sam ostavku, koja je primljena. Ostajem ovdje do otvorenja parlamenta – Spaho».[38]

O ovoj Spahinoj ostavci list *Pravda* je pisao u nekoliko navrata. U broju 10. od 15. 3. 1919. list piše da je do ostavke došlo zbog teškog položaja u kojem se našao i Spaho i muslimani zbog agrarne reforme, a u broju 11. od 18. 3. 1919. u priču se uvodi i uskraćivanje mandata muslimanima iz Srbije i Crne Gore u Privremenom Narodnom Predstavništvu. Zbog svega toga sam Spaho je u razgovoru za list *Pravda* objasnio prave razloge svoje ostavke. Ovaj je razgovor objavljen u br. 13. od 25. marta 1919. U tom razgovoru Spaho je prezentirao svoje pismo o ostavci upućeno predsjedniku Vlade St. Protiću, u kojem piše: *«Gospodine Predsjedniče! Prema vijestima iz Sarajevu nijesu muslimani BiH dobili onoliko mandata u narodnom predstavništvu koliko bi odgovaralo njihovom broju. Ovu podjelu obavio je Glavni odbor Narodnog vijeća u Sarajevu. Da su ovakav rezultat donijeli slobodni izbori, ne bi tome nitko prigovarao, a ako se podjela mandata obavlja oktrojem, onda treba uzeti u obzir jakost svih dosadašnjih grupa, kako je to u čitavom kraljevstvu učinjeno.*

Iz posljednjih saopštenja gospodina ministra unutrašnjih djela u ministarskom savjetu zaključujem također da je provađanje izbora u Makedoniji i Staroj Srbiji tako udešeno, da malo ima izgleda da će tamo koji musliman biti izabran i ako su muslimani u tim krajevima brojem vrlo jaki.

Velika crnogorska narodna skupština u Podgorici izabrala je samo jednog zamjenika poslaničkog muslimana za narodno predstavništvo neuzevši u obzir veliki broj muslimanskog stanovništva u starim i novim krajevima Crne Gore.

Ja sam unišao u koalicioni kabinet kao predstavnik 1.300.000 muslimanskih stanovnika našega kraljevstva, što je i u saopštenjima o sastavu ovog kabineta naročito naglašavano. Ovaj veliki broj stanovništva neće prema gore izloženom imati u narodnom predstavništvu ni blizu razmjeran broj zastupnika. Ovakav sastav narodnog predstavništva ne može se smatrati izrazom slobodne volje cjelokupnog naroda, već nepravednim oktrojem.

Prilikom pretresanja agrarne reforme u ministarskom savjetu, zastupao sam mišljenje da se ovo pitanje – jer zasijeca u ustavom zagarantovano pravo svojine – može samo zakonodavnim putem riješiti. Iako u ministarskom savjetu usvojene prethodne mjere za pripremu agrarne reforme imadu po svom naslovu

[38] *Pravda* br. 5, 4. marta 1919.

provizoran značaj, ipak one pitanja oduzimanja svojine definitivno rješavaju, a rješenje pitanja o šteti odgađaju na neizvjesno vrijeme.

I ovo odgađanje rješenja pitanja o odšteti stoji u opreci s temeljnim načelom našega ustava, po kome se svojina može oduzeti samo uz naknadu; pitanje o oduzimanju svojine i pitanje naknade moralo bi se po ustavu u isto vrijeme riješiti. Pošto se ovo pitanje na ovakav neustavan način rješava upravo uoči sastanka narodnog Predstavništva, nijesam se mogao odlučiti da potpišem prethodne odredbe.

Stih razloga odlučio sam da Vam svoj resor stavim na raspolaganje.

Vrlo mi je neugodno što ovom prilikom mogu konstatovati da sam u osnovnim pitanjima, koja se tiču izgradnje naše države, bio složen s ostalom gospodom u kabinetu.

Primite, gospodine predsjedniče, i ovom zgodom uvjerenje moga odličnog štovanja». Protićeva je vlada uvažila ovu Spahinu ostavku.[39]

Spaho je podnio ostavku na poziciju ministra, ali je ostao član Privremenog narodnog predstavništva kao delegat Jugoslavenske muslimanske organizacije. Djelujući u Privremenom narodnom predstavništvu, dr. Mehmed Spaho je, skupa sa dr. Hrasnicom, sarađivao sa Narodnim klubom često nastupajući za govornicom izražavajući protest zbog nepravdi koje se nanose muslimanima u Bosni i Hercegovini. U Privremenom narodnom predstavništvu Spaho je sarađivao sa hrvatskim političkim strankama, za šta je dobio i podršku Centralnog odbora JMO, koji je ocijenio kako saradnja s Narodnim klubom nikako ne paralizira političku aktivnost JMO na terenu.

Spaho je bio jedan od najaktivnijih zastupnika u Privremenom narodnom predstavništvu, a njegovi govori bili su uvijek dobro pipremljeni i nailazili su na veliki odjek u skupštinskim klupama. U govoru 15. maja 1919. ponovo je otvorio pitanje načina i broja imenovanja delagata u Privremeno narodno predstavništvo, zastupajući tezu kako nije riječ o Narodnom predstavništvu nego o nekoj vrsti savjeta, jer delegati nisu izabrani od naroda. Spaho kaže da su se izbori za Privremeno narodno predstavništvo u BiH, kao i u nekim drugim dijelovima zemlje, mogli provesti, a ako već nisu provedeni izbori, onda je prilikom izbora delegata trebalo poštovati princip dogovaranja stranaka. Glavni odbor Narodnog Vijeća je popunio 24 delegata, a preostalih 18 mjesta ostalo je upražnjeno i svih 18 je sebi prigrabila politička manjina. Spaho je prigovarao i što je prilikom verifikacije mandata u Privremenom narodnom predstavništvu

[39] *Pravda*, br. 13, 25. marta 1919, str. 1.

samo formalno poštovan princip da su važne «vjerodajnice» koje je dalo Narodno vijeće, a da se uopće nije ulazilo u to jesu li ti mandati pravilno raspodijeljeni i da li su neke stranke oštećene. Zbog toga je Spaho prigovarao i na način kako su te vjerodajnice izdate. *«Ja prije svega imam da naglasim, da uopšte nije ni bilo sjednice Glavnog odbora Narodnog vijeća u Sarajevu, koja je izabrala te poslanike iz Bosne i Hercegovine. (...) Ja sam bio član Glavnog odbora i moram ovdje svečano izjaviti da ta sjednica nikada nije bila sazvata (Glasovi: Bili ste tada u Beogradu). Ne ja sam, nego i ovdje prisutna dva potpredsjednika Glavnog odbora dr. Sunarić i dr. Hrasnica, koji su tada bili u Sarajevu nisu pozvati. (Graja). Ovim je, gospodo, učinjena jedna velika nepravda, ali najzad mi smo podnijeli više nepravdi pa ćemo podnijeti i ovu. Ja samo skrećem pažnju na potrebu da ono što nam je bilo krivo učinjeno da je trebalo da nam se ispravi (Čuje se: Kome to nama?) Stranci, kojoj ja pripadam, Jugoslavenskoj Muslimanskoj Organizaciji».*[40]

U govoru od 28. septembra 1920. Spaho se bavio problemima vezanim za vojni zakon Srbije, koji je proširen i na prostor čitave države, ali nikada nije publikovan, te je time dolazilo do brojnih problema, posebno zbog nedostatka informacija u regrutiranju vojnika.[41] Spaho navodi primjere da je u Bosni i Hercegovini bilo krajeva u kojima nije postojao niti jedan primjerak zakona, a ljudi su trebali izvršavati obaveze predviđene tim zakonom. «Ja sam taj zakon tražio i kod Zemaljske vlade u Sarajevu i nisam ga mogao naći ni kod onog referenta, koji ima da rješava te stvari. Ima već preko godinu dana što sam podnio pitanje na g. ministra vojnog, a dobio sam odgovor pred kratko vrijeme, iz koga mogu samo zaključiti, da ni on sam ne zna šta je to publikovanje zakona». Spaho je dalje govorio o nasiljima koja su ranije činjena nad muslimanima u istočnoj Bosni i Hercegovini i Sandžaku, te nedovoljnoj reakciji vlasti da ih zaštiti. Zanimljiv je dijalog koji je Spaho za vrijeme ove debate imao sa Dušanom Vasiljevićem. Naime, Spaho je upozoravao na nepravedno rješenje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini i na činjenicu da jedni zakoni u vezi s agrarnim pitanjem vrijede za Srbiju, a drugi za Bosnu i Hercegovinu, gdje su većinu zemljišnih posjednika činili muslimani. *«'U Bosni i Hercegovini otima se i posljednjih pet dunuma zemlje od siromašnih posjednika muslimana. (Vasiljević: Ne otima se). Otima. U Srbiji se ne dira u nekoliko hiljada dunuma zemlje, u Hrvatskoj se ostavlja po nekoliko hiljada hektara. Jednaku, gospodo, agrarnu reformu za čitavu državu, pa ćemo svi pristati na to. Takozvana agrarna reforma*

[40] *Pravda*, 37, 27. maja 1919.
[41] *Pravda*, br. 101 (206), 5. oktobra 1920, str. 1.

ne zaustavlja se u Bosni na malim posjednicima muslimanima. U Bosni i Hercegovini događa se da se i muslimanskim zemljoradnicima zemlja otima. (Jedan glas: Gdje?) Kod Sarajeva oteta je zemlja Aliji Jelki, koji je sam radi i sije povrće. (...) Ja bih mogao spomenuti još mnogo takvih slučajeva, da je muslimanima zemljoradnicima oteta zemlja, a nisu mogli naći zaštite kod vlasti.' Na kraju je Spaho govorio kako muslimani nisu ravnopravni građani, a na primjedbu jednog zastupnika da su muslimani ravnopravni, Spaho je odgovorio: 'Vi nas takvim smatrate samo na papiru, i samo riječima, ali nas na djelima nigdje ne smatrate ravnopravnim. (Boža Vukotić: Vi ste bili i ministar). Ja sam bio ministar, ali sam dao i ostavku, što se ovako postupalo. Mi tražimo samo da budemo ravnopravni i da se ispune riječi, što ih je prijestolonasljednik izrekao za svečanim ručkom u Sarajevu: neka sve tri vjere budu potpuno ravnopravne. Ali ako budu svi političari ovakvi kao gosp. Vasiljević, nećemo biti ravnopravni i nezadovoljstvo će sve više rasti'».

Ulazak Mehmeda Spahe u Ustavotvornu skupštinu 1920.

Dr. Mehmed Spaho je uzeo aktivnog učešća u predizbornoj kampanji za Ustavotvornu skupštinu. Na glavnoj predizbornoj skupštini Jugoslavenske muslimanske organizacije održanoj 21. oktobra 1920. Spaho je održao opširan govor, koji donosimo u većim izvodima.[42]

Spaho je govor počeo tvrdnjom kako se muslimani uoči izbora nalaze na sudbonosnoj historijskoj prekretnici, jer će od rezultata izbora ovisiti kakvo će uređenje biti u državi u koju su muslimani ušli sa oduševljenjem. Spaho dalje govori kako je zbog odanosti jugoslavenskoj ideji bio član Narodnog vijeća u Zagrebu i Glavnog odbora u Sarajevu, te također član Narodne Vlade za Bosnu i Hercegovinu i član prve središnje vlade u Beogradu formirane 20. decembra 1918. «Na žalost sam se i suviše brzo razočarao. Nijesu prošla ni puna tri mjeseca, a ja sam morao dati ostavku, jer nisam mogao dopustiti da se za Bosnu i Hercegovinu donose iznimne agrarne uredbe i da se ovo pitanje kod nas drukčije rješava nego u ostalim dijelovima naše države – naravno samo stoga što je ovdje zemlja najvećim dijelom u rukama muslimana. Dao sam ostavku i stoga što nisam mogao odobriti nečuvenog zuluma koji je ovdje nad nama u februaru 1919. počinjen, kada su neki nametnuti vlastodršci dijelili mandate za Privremeno Narodno Predstavništvo (...).[43] Uporedo s ovim ponavljali su se

[42] *Pravda*, br. 110 (256), 26. oktobra 1920, str. 1-2.

[43] Tada su, naime, u ime Muslimana u PNP imenovani ljudi iza kojih nije stala JMO (osim dr. Mehmeda Spahe i dr. Halid-bega Hrasnice).

(...) dobro poznati napadaji na život, slobodu i imovinu muslimana, od kojih su napadaja najviše stradala naša braća u istočnim krajevima Bosne i Hercegovine (...). U takvim prilikama nije preostalo našoj organizaciji ništa drugo, već da prema ondašnjoj vladi stupi u opoziciju i da se i javno žalimo na velike nepravde koje smo morali podnositi. Radi ovakvog našeg držanja osuli su na nas raznim napadajima sa svih strana i počeli su nas nazivati čak i protudržavnim. A šta smo tražili? Tražili smo samo da budemo jednakopravni s državljanima drugih vjera, da nam se dadne zaštita života, slobode i imovine, dakle samo ono što svaka država svojim državljanima daje».

Spaho dalje govori kako je JMO kao opoziciona stranka ušla u blok opozicionih stranaka i početkom 1920. srušila Protićevu Vladu, ali se stanje nije poboljšalo ni za vrijeme vlada koje su dolazile nakon toga, a kao ključnog protivnika Spaho spominje Milana Srškića, šefa radikala u Bosni i Hercegovini i predsjednika Vlade u Bosni i Hercegovini. U nastavku Spaho naglašava koji su njegovi pogledi na uređenje države: «Mi smo za jedinstvo države, ali u isto vrijeme i za široke autonomije. Mi smo za monarhiju i za narodnu dinastiju Karađorđevića, kako je to i u našem programu rečeno. Protivni smo plemenskim autonomijama; a za autonomiju smo pokrajina, po dosadašnjim geografskim granicama. Ovo naše gledište plod je dosadašnjeg iskustva. Upravni aparat centralne vlade u Beogradu pokazao se je dosad nesposobnim da dobro upravlja svim poslovima u pojedinim pokrajinama. Do toga zaključka došli su i najpozvaniji stručnjaci u državnom i upravnom pravu, koji su to pitanje u pojedinim pokrajinama proučavali. I za nas su u tom pogledu mjerodavni samo ovi stvarni razlozi». Spaho dalje objašnjava kako će se zalagati za funkcioniranje jednog parlamenta na razini države, ali i za postojanje sabora u pojedinim pokrajinama, koji bi rješavali pitanja koja su u to vrijeme rješavale pokrajinske vlade podređene centralnoj vladi u Beogradu.

Na izborima održanim 28. novembra 1920. Spaho je bio jedan od 24 izabrana poslanika na listi Jugoslavenske muslimanske organizacije, a i u ovom sazivu skupštine svoju je poslaničku karijeru počeo dosta aktivno, često debatirajući na zasjedanjima. Odmah na početku, u ime kluba JMO, izjasnio se protiv privremenog poslovnika u Skupštini, čime se približio više opoziciji nego vladajućoj beogradskoj garnituri. Čak je predsjednik Ministarskog savjeta, dr. Milenko Vesnić, izjavio kako je iznenađen što se dr. Mehmed Spaho umjesto očekivane saradnje sa Vladom pridružio opoziciji. Spaho je u početku tražio da se garantira kako će Ustav biti donesen dvotrećinskom većinom zastupnika,

ali je od toga u daljem toku rasprava u Skupštini odustao kao znak kompromisa.[44]

Spaho je u svojim govorima potencirao pitanja agrara, nedovoljne zastupljenosti Muslimana u Zemaljskoj vladi u Sarajevu, probleme vjerske autonomije Muslimana i slično. No, možda bi se Spahina politička filozofija s početka jugoslavističkog razdoblja mogla sažeti u jednu rečenicu iz intervjua datog dopisniku zagrebačkog «Jutarnjeg lista» 5. decembra 1920. godine: «Mi hoćemo da budemo jednako bliski Zagrebu i Beogradu».[45]

Ulazak u Vladu Nikole Pašića 1921.

Od početka zasjedanja Ustavotvorne skupštine Spaho i Klub JMO su bili opoziciono nastrojeni, ali je vremenom to opoziciono raspoloženje slabilo i preovladavala spremnost za sporazum sa Vladom. U ovo vrijeme odvijala se i jedna vrsta takmičenja između oficijelnog vodstva JMO (Centralni odbor) i Poslaničkog kluba JMO u Skupštini, koje se sve više nametalo kao vodstvo stranke i legalni reprezentant muslimanskih interesa. Centralni odbor JMO je 29. 12. 1920 - 1. 1. 1921. razmatrao djelovanje Poslaničkog kluba i dao mu punu podršku izjavljujući kako će taj klub u Skupštini «sarađivati samo u takvoj parlamentarnoj većini i sudjelovati samo u takvoj Vladi koja će se oslanjati na grupe, u kojima su zastupana sva tri plemena našeg jedinstvenog naroda. Bićemo sretni ako nam se pruži prilika da na ovaj način uzmemo aktivna učešća u solidnoj izgradnji naše kraljevine i sa svoje strane spremni na sve, što bi od nas tražio interes države i našeg naroda.»[46]

Nakon što je Centralni odbor 18. februara 1921. dao Klubu odriješene ruke da u Skupštini «po svojoj uviđavnosti samostalno nastavi vođenje naše politike, a taktiku udesi tako, kako će najsigurnije ostvariti zahtjeve»,[47] Klub je počeo

[44] Beogradska štampa je oštro napadala Spahu zbog njegovih istupa u Skupštini. Beogradski su krugovi u Spahinim govorima vidjeli namjeru da se onemogući donošenje Ustava, ali su u svojim optužbama otišli tako daleko da su se pitali kako je moguće da sada Spaho «upravlja našim životima (...) poslije toliko vekova borbe, što ju je vodilo čovečanstvo i naša nacija», što je trebalo voditi identifikaciji Spahine politike sa politikom Osmanskoga carstva. O tome vidjeti kod Purivatra, JMO, str. 82, bilješka 6.

[45] *Pravda*, br. 127, 11. 12. 1920, str. 2. Prenosi se intervju Mehmeda Spahe dat zagrebačkom «Jutarnjem listu» od 5. 12. 1920. U ovom je intervjuu Spaho ponovio kako će JMO surađivati «sa svakom drugom strankom, koja nas muslimane iskreno prizna potpuno ravnopravnim državljanima», te naglašava kako je za njega ključno agrarno pitanje, ali i organizacija kvalitetne administracije u Bosni i Hercegovini koja podrazumijeva decentralizaciju uprave. «Mi nećemo tražiti decentralizaciju u upravi zbog kakvih političkih razloga, već samo s toga, da uprava bude bolja, jer smo mi od loše uprave najviše trpjeli. Samo se po sebi razumije, da decentralistička uprava mora stajati pod narodnom kontrolom, pa već stoga je potrebno, da pokrajine imaju svoja predstavništva».

[46] *Pravda*, br. 1 (239), 4. januara 1921, str. 1.

[47] *Pravda*, br. 19 (257), 19. februara 1921, str. 1.

nastupati sa pozicija vodstva stranke. Tako će se Spahin uspon do političkog lidera odvijati najviše zahvaljujući njegovim čestim govorima u Skupštini i velikim angažmanom koji će mu obezbijediti izuzetno cijenjeno mjesto u stranci.

Početkom marta 1921. godine nagovještava se raskol unutar poslaničkog Kluba JMO u Ustavotvornoj skupštini. Naime, iz kabineta Nikole Pašića pokrenuta je akcija za pridobijanje saradnje JMO za donošenje novog Ustava, na šta je dio poslanika JMO bio spreman pozitivno odgovoriti. Pašić je, umjesto pokrajinske samouprave u Bosni i Hercegovini, na čemu su insistirali poslanici JMO, predložio garancije za očuvanje teritorijalne kompaktnosti Bosne i Hercegovine, što je za neke bilo prihvatljivo. No, to će dovesti do raskola unutar poslaničkog Kluba. Međutim, u pismu što ga je Klub uputio Pašiću, od 11 tačaka nema niti jedne koja bi tražila garancije kompaktnosti Bosne i Hercegovine kao uvjet da JMO glasa za vladin nacrt Ustava, nego se insistira na isplati naknada za oduzeta kmetska selišta, pravedno rješenje beglučkog pitanja, saniranje vakufsko-mearifskih finansija, bolji položaj muslimanskih vojnika, kao i ravnopravnu zastupljenost muslimanskih činovnika u institucijama vlasti u BiH, te ispitivanje nasilja posebno nad Muslimanima u «Južnoj Srbiji».[48]

Nije posve jasno kako se odvijala debata unutar Kluba u vezi s ovim procesom približavanja Kluba stavovima Vlade Nikole Pašića. Novine su pisale kako je Klub podijeljen, te da jedna grupa, koju vodi Sakib Korkut, podržava sporazum i traži ulazak JMO u Vladu, dok se druga grupa, koju predvode Spaho i Hrasnica, protive pregovorima sa Vladom. List *Pravda* je 8. marta 1921. demantirao te informacije navodeći kako je Klub jedinstven, te da je formirana delegacija za pregovore s Vladom, koju su sačinjavali dr. Mehmed Spaho, dr. Hamdija Karamehmedović i Osman Vilović. Ova je delegacija 15. marta 1921. sklopila sporazum sa Pašićem.[49] Ovim sporazumom Pašić se obavezao osigurati vjersko-prosvjetnu autonomiju, napraviti određene izmjene u pitanju begluka, obezbijediti sredstva u iznosu od 255 miliona dinara za isplatu odšteta za oduzeta kmetska selišta, te posebno spremnost Vlade da će se prilikom organizacije državne uprave u Bosni i Hercegovini poštivati njene historijske granice, odnosno da će se očuvati teritorijalna kompaktnost Bosne i Hercegovine.[50]

[48] Purivatra, *JMO*, str. 86-88.

[49] *Pravda*, br. 30 (268), 17. marta 1921, str. 1.

[50] Purivatra, *JMO*, str. 89-94. Kasnije je većina mjesnih odbora JMO podržala odluku Kluba o potpisivanju ovoga sporazuma.

Prilikom donošenja odluke u Klubu da se prihvati sporazum što ga je sa Pašićem dogovorila delegacija, koju je vodio dr. Mehmed Spaho, «klub se je rukovodio jakim razlozima da treba bezuvjetno u Ustav unijeti one odredbe iz našeg nacrta Ustava koje se tiču zaštite i ravnopravnosti vjera, te osiguranje vjersko-prosvjetne autonomije, zatim šerijatskih sudova, te izbornog sistema, koji će da zaštiti manjine. Pored toga je na ovu odluku kluba uticalo i uvjerenje, da je sadanji čas najzgodniji i za konačno likvidovanje agrarnog pitanja iako se konačni prijedlozi radikala i demokrata u tom pogledu nijesu osnivali na načelu jednakog rješenja ovog pitanja u čitavoj državi, kakvo smo mi rješenje od početka tražili.

I u pitanju unutrašnjeg uređenja države postignuto je barem to, da se pojedini dijelovi, u kojima stanuju muslimani, neće cijepati, već će ostati kompaktni.

Stvarajući svoju konačnu odluku klub je stajao pred alternativom, ili da odbije sporazum i da pusti da se sva naša životna pitanja rješavaju bez nas, a po dosadašnjem iskustvu i protiv nas, ili da prihvati ponuđeni sporazum». Prema postignutom sporazumu, Klub je odredio za svoje predstavnike u centralnu Vladu dr. Mehmeda Spahu, koji će preuzeti neko privredno ministarstvo, i dr. Hamdiju Karamehmedovića, koji će preuzeti resor ministarstva zdravlja.

Za nas je na ovom mjestu od ključne važnosti ponašanje dr. Mehmeda Spahe prilikom potpisivanja sporazuma Kluba JMO sa Vladom Nikole Pašića. Vidjeli smo ranije kako su postojale vijesti da se Spaho protivi tom sporazumu. No, činjenica da je dr. Mehmed Spaho bio na čelu tima koji je vodio pregovore, te da je nakon potpisivanja sporazuma ušao u Pašićevu Vladu, ukazuje kako je on bio za sporazum, a ne protiv sporazuma. Osim toga, odmah nakon potpisivanja sporazuma Spaho je doputovao u Sarajevo i u intervjuu za list *Pravda* komentirao događaje u Beogradu. On je kazao kako će sporazum utjecati na političku stabilizaciju u zemlji, a to će omogućiti da se i ostala pitanja povoljnije rješavaju. Na novinarsko pitanje da li će novi demokratsko-radikalsko-muslimanski blok ostati i nakon usvajanja Ustava, Spaho je odgovorio: «Glavne zapreke među nama su uklonjene, pa su izgledi za složan rad povoljni, premda će kasnije držanje muslimana ovisiti o tome kako se prilike budu razvijale». Spaho je potvrdio da je postignut sporazum i za sastav Vlade Bosne i Hercegovine, u kojoj je JMO trebala dobiti tri resora, i to unutrašnje poslove, prosvjetu «i još jedan resor».[51]

[51] *Pravda*, br. 31 (269), 19. marta 1921, str. 1.

U skladu sa ovim dogovorom Spaho je 26. marta 1921. ušao u Vladu Nikole Pašića i zauzeo poziciju ministra za trgovinu i industriju. Međutim, njegovo drugo ministrovanje nije bilo dugoga vijeka. Tokom aprila i maja 1921. odvijale su se prilično zategnute rasprave između poslanika JMO i Radikala, s obzirom da su poslanici JMO sve češće optuživali Vladu da pokušava izigrati odredbe Sporazuma. Kap koja je prelila čašu bio je govor dr. Milana Srškića u Skupštini 31. maja 1921. kada je izjavio kako muslimanskim zemljoposjednicima («feudalcima») ne treba davati nikakvu odštetu nego naknadu kao socijalnu pomoć, «i to samo onim porodicama koje su u stvari siromašne». To je poslužilo kao povod da Klub JMO konstatira kako Pašić ne ispunjava postignuti sporazum, te je zatraženo da Spaho i dr. Hamdija Karamehmedović podnesu ostavke. Oni su to i učinili 1. juna 1921. godine.[52] U tekstu ostavke, Spaho i Karamehmedović navode da se Pašićeva Vlada nije pridržavala sporazuma postignutog sa JMO, na temelju čega su njih dvojica i ušli u Vladu. *«Među ovim uslovima igralo je svakako vrlo važnu ulogu i rješenje agrarnog pitanja. Mi smo tražili da se ovo pitanje rješava i u Bosni po jednakim načelima kao i u ostalim dijelovima države i da se (...) za zemlje, koje se dosadašnjim sopstvenicima rješavanjem kmetskog odnosa oduzimaju, dadne pravična naknada (...). I dok se na jednoj strani vlada drži dosadašnje nepravedne prakse, dotle je juče ugledan član Radikalne stranke dr. Srškić u svom govoru o trećem odeljku Ustava formalno pozivao seljake na otpor i bunu protiv državnim vlastima ako budu izvršavale odredbe uredaba, koje su na osnovu našeg sporazuma donesene (...)».*

Iz ovoga se vidi kako Spaho i Karahmedović svoje povlačenje iz Vlade argumentiraju isključivo agrarnom politikom Vlade, a ne pitanjem statusa Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državi.

No, već 2. juna sastala se Vlada i razmatrala razloge Spahine i Karamehmedovićeve ostavke, te zaključila «da se svi uslovi sporazuma, čije neispunjavanje su naši ministri naveli kao uzrok demisije, imaju potpuno izvršiti. Glavni od tih uslova jesu, da se odmah počne sa isplatom avansa od 60 miliona dinara za kmetska selišta; zatim da se dadu strogi nalozi kotarskim predstojnicima da se drže tačno onog paragrafa beglučke uredbe prema kojoj se imaju otstraniti uzurpatori sa slobodnih posjeda. Osim toga će se i ona okružna načelnička mjesta, koja prema sporazumu pripadaju našoj organizaciji, imati što prije popuniti».[53]

[52] *Pravda*, br. 58 (296), 2. juna 1921. List precizira kako su Spaho i Karamehmedović «predali ostavke u 5 ¼ po podne»; Purivatra, JMO, str. 96.

[53] *Pravda*, br. 59 (297), 4. juna 1921, str. 3.

Nakon toga je šef Radikalskog kluba izjavio u Skupštini kako nisu saglasni sa Srškićevom izjavom, pa su Spaho i Karamehmedović 3. juna 1921. povukli svoje ostavke i nastavili obavljati svoje ministarske funkcije.[54]

Međutim, tokom juna 1921. Klub JMO je ipak odlučio podržati vladin nacrt Ustava, s tim da je dr. Spaho izjavio kako će on glasati za Ustav, ali protiv 135. člana tog Ustava, jer on ne garantira cjelovitost Bosne i Hercegovine. U tom je članu, naime, stajalo kako će Bosna i Hercegovina ostati kompaktna, odnosno da granice pojedinih oblasti neće prelaziti postojeće granice Bosne i Hercegovine, ali je ipak ostavljena mogućnost razbijanja te kompaktnosti stavom u kojemu se navodi kako se pojedine općine ili srezovi mogu izdvojiti i priključiti drugim oblastima i izvan granica Bosne i Hercegovine, samo pod uvjetom ako na to pristanu njihova predstavništva odlukom od 3/5 glasova i ako tu odluku odobri Narodna Skupština. Upravo je takva stilizacija ovoga člana bila razlog da dr. Mehmed Spaho izjavi kako će glasati za predloženi Ustav, ali je protiv takve stilizacije 135. člana Ustava.

Čitava ova rasprava u Skupštini i događanja u Muslimanskom klubu izazvana ovakvom stilizacijom 135. člana Ustava dovela su do rascjepa unutar Kluba. List *Pravda*, koji je dugo vremena negirao postojanje rascjepa, priznao je u broju od 2. jula kako je u Klubu doista došlo do rascjepa, ali negira da se Klub podijelio na prosrpski i prohrvatski tabor, nego su se poslanici podijelili »u shvatanju političke situacije: jedni vele neće se izvršiti sporazum (sa Pašićem, koji je bio temelj ulaska JMO i Spahe u Vladu, op. H. K.), a drugi: hoće. Smiješnost tvrdnje o «hrvatskom» i «srbofilskom» taboru najbolje se vidi po tom, što ni sam reprezentant «hrvatske» struje, g. dr. Spaho, nije Hrvat već Srbohrvat, Jugoslaven bez ikakve plemenske tjesnogrudosti». List konstatira kako su uz Spahu pristali Hasan Miljković, Nurija Pozderac, Džafer Kulenović (koji se ubraja uz Spahu, premda nije prisustvovao posljednjim sjednicama poslaničkog kluba), Hamzalija Ajanović, Hamid Kurbegović, Husejin Mašić, dr. Atif Hadžikadić, Derviš Omerović, Mustaj-beg Kapetanović i Salih Baljić.[55]

Zbog ovakve stilizacije 135. člana Ustava dr. Spaho je 26. juna 1921. podnio neopozivu ostavku na položaj ministra trgovine i industrije, a slijedio ga je i ministar Hamdija Karamehmedović, koji je ostavku podnio 30. juna 1921. Spaho je svoj stav o 135. članu najjasnije izrazio u govoru na sjednici Ustavotvorne skupštine 27. juna 1921.[56] U ovom je govoru on najprije istaknuo da

[54] Crnovršanin, str. 168. propušta konstatirati kako je Spaho 3. juna 1921. povukao ostavku. Usporedi Purivatra, JMO, str. 96.

[55] *Pravda*, br. 68 (306), 2. jula 1921.

[56] *Pravda*, br. 69 (307), 5. jula 1921, str. 2-3.

je grupa JMO, u vrijeme kada je odlučila pregovarati sa Pašićem o ulasku u Vladu, kao preduvjet postavila očuvanje teritorijalne kompaktnosti muslimana u Bosni i Hercegovini. On kaže da je to učinjeno zbog toga što su morali odstupiti od svog osnovnog programskog načela: pokrajinske samouprave. Vlada je pristala na te uvjete, ali se sada stilizacijom 135. člana Ustava od toga odustaje. Spaho je svoj govor završio riječima da će, uprkos činjenici da je Vlada iznevjerila sporazum koji je postigla sa JMO, glasati za Ustav, ali protiv člana 135. Ustava. On to čini samo zbog želje da doprinese stabilizaciji države i konačnom uvođenju ustavnog stanja.

Ovaj je govor Spaho održao kao narodni poslanik, s obzirom na to da je već bio podnio neopozivu ostavku na ministarsku poziciju upravo zbog ovog člana Ustava. Hamzalija Ajanović, koji je bio blizak dr. Spahi, u članku *Zašto je dr Spaho dao ostavku*, objavljenom u listu *Pravda* od 2. jula 1921. navodi da je ključni razlog ostavke pitanje teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine. *«Kad je, naime, naš poslanički klub uvidio, da pored svih napora ne može nikako prodrijeti sa stanovištem da Bosna i Hercegovina zadrže svoju autonomiju, stavio se je na stanovište da bar očuva kompaktnost muslimana u Bosni i Hercegovini. Način za očuvanje te kompaktnosti bio bi taj da se od teritorije Bosne i Hercegovine ne odcjepljuje ni jedan dio, a isto tako da mu se i ne pridodaje nijedan dio iz drugih dosadašnjih pokrajina. Tako bi se razmjer u snagama, u kojemu su dosad bili muslimani, održao i naš bi glas, bar u Bosni, još uvijek imao neko značenje.*

Taj je zahtjev naš poslanički klub stavio vladi g. Pašića kao preduvjet daljem pregovaranju i njega je vlada prihvatila. Međutim, danas kad bi se to utanačenje imalo i ustavom zagarantovati, vlada ga grubo krši i stilizacijom 135. člana Ustava ona otvara širom vrata prisajedinjavanju pojedinih dijelova susjednih pokrajina Bosni i Hercegovini.» Ajanović veli da je Muslimanski klub nastojao prisiliti Vladu na respektovanje tog utanačenja, ali je vlada nepokolebljivo ostala na svojoj stilizaciji 135. člana Ustava koji je ostavljao mogućnost da se pojedine općine ili čak srezovi iz jednih priključe drugim oblastima ako se za to dobije 3/5 glasova u Skupštini. Spaho i jedna manjina muslimanskih poslanika s njim nije se mogla složiti sa takvom stilizacijom i zbog toga je Spaho podnio ostavku. Uz to, Ajanović veli da Vlada ni druge tačke sporazuma nije ispunila, da je beogradska štampa vrijeđala dostojanstvo i ponos muslimanskih poslanika, što je nagnalo Spahu na ostavku.[57]

[57] *Pravda*, br. 68 (306), 2. jula 1921.

Nije Spaho bio jedini protiv toga člana, nego su i drugi poslanici JMO isto smatrali, ali su svi glasali za Ustav. Jedino je Džafer-beg Kulenović odbio prisustvovati sjednici na kojoj se izjašnjavalo o Ustavu, kako ne bi glasao protiv i time se konfrontirao sa vodstvom stranke. Treba konstatirati kako je Kulenović za taj potez dobio prethodno saglasnost stranačkog vodstva. Dio poslanika je glasao za Ustav, ali uz napomenu: «Glasam, jer moram».

Ovo Spahino glasanje za Ustav bit će predmet kasnijih različitih interpretacija i političkih (zlo)upotreba. Tako je, na primjer, list *«Samouprava»* u maju 1924. pisao o tome kako je svojedobno Spaho najprije glasao za Vidovdanski ustav «ali je odmah poslije toga ustao protiv toga Ustava, tražeći njegovu korjenitu reviziju». Osvrćući se na to pisanje, glasilo JMO *Pravda* je u uvodniku 18. maja 1924. pisalo: «U slučaju, kad bi baš JMO bila podređena ličnosti dra Spahe, dr. Spaho mogao (je svoje glasanje za Ustav) opravdati i time, da je recimo upravo na dan glasanja bio do podne mišljenja da taj Ustav valja, a po podne na osnovu novih dokaza o nesposobnosti beogradskog centralizma, došao do uvjerenja da ne valja. Međutim, u času kad su poslanici JMO glasali za Ustav, stajala je Organizacija, to jest muslimani BiH pod strašnim prijetnjama i pritiskom, pa ipak je dr. Spaho izjavio, da samo odgađa za bolja vremena rad oko izvršenja autonomističkog programa JMO. A kad je narod ponovo došao do riječi, zadržao je od ondašnjeg pocijepanog poslaničkog kluba JMO one, koji su glavni narodni amanet, autonomiju Bosne i Hercegovine, primili oduševljeno, pošteno i samoprijegorno. Druge je s prezirom odbacio. I kad ne bi ničeg drugog bilo, već ta jedinstveno manifestovana volja muslimana potpuno sankcioniše promjenu taktike dra Spahe, to jest da nema obzira više ni na kakovu prijetnju i na kakovu silu. Jer, dr. Spaho, kako rekosmo, nije sam Organizacija, on je samo njen izabrani vođa i kao takav zajedno sa svojim drugovima vrši njenu volju – legitimno predstavlja bh muslimane».[58]

Na ovakva pisanja *Pravde* reagirala je *Samouprava* tvrdeći kako «nije istina da su muslimani u Bosni i Hercegovini bili pod strašnim prijetnjama i pritiskom u času kad su gospodin Spaho i njegovi drugovi glasali za Ustav (...) Na drugom mjestu apsolutna je neistina da je autonomija Bosne i Hercegovine glavni amanet koji su birači dali gospodinu Spahi i njegovim drugovima, jer (...) o tome amanetu nije se ništa znalo ni 1918. ni 1919. godine. Kakav je to vajni amanet i to glavni amanet kad bosanski muslimani ni dvije godine za taj amanet nisu ništa znali i tek kad se pojavio prorok Mehmed Spaho u septembru 1920.

[58] *Pravda*, br. 115, 18. maja 1924, str. 1.

godine sa svojim prijedlogom o autonomiji Bosne i Hercegovine, onda se tobož otvoriše oči bosanskim muslimanima i oni kao zavikaše da je to glavni i jedini cilj muslimanskih težnji». *Samouprava* je pisala kako Spahi nije stalo do autonomije nego do kontrole nad muslimanskim masama. Pravda je na to reagirala navodeći niz primjera nasilja nad muslimanima prije donošenja Ustava.[59]

Raskol u JMO i Spahin uspon do liderske pozicije

Različite interpretacije i polemike oko stava dr. Mehmeda Spahe i političke djelatnosti JMO u cijelosti sredinom 1921. vezano za njezino sudjelovanje u radu Skupštine nameću da se nešto detaljnije osvrnemo na raskol u JMO do koga je došlo nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava 1921, kada se od predsjednika stranke muftije Ibrahima ef. Maglajlića odvaja jedna grupa partijskih čelnika koji su smatrali da je nužno prekinuti saradnju sa Nikolom Pašićem. Vodeća ličnost ove grupe bio je upravo dr. Mehmed Spaho.

Nesporno je da su se ti raskoli desili upravo na pitanju saradnje sa radikalima Nikole Pašića. Na sjednici Centralnog odbora JMO 15. jula 1921. razmatran je izvještaj što su ga o situaciji u Klubu JMO sastavili Spaho i Karahmedović, kao predstavnici sada već prilično jasno prepoznatljivih grupa u Klubu. Prema izvještaju sa sjednice Centralnog odbora, prevaziđene su razlike koje su između dviju grupa «bile znatne».[60] Na kraju tog saopćenja istaknuto je kako će se na sjednici Centralnog odbora, koja se planira održati u oktobru 1921, donijeti stavovi o budućem političkom pravcu ne samo Poslaničkog kluba nego i rukovodstva čitave stranke. Na temelju takvog zaključka dr. Mehmed Spaho i dr. Hamdija Karamehmedović su se ponovo prihvatili dužnosti ministara u Pašićevoj vladi. List *Pravda* je javio kako su se ministri Spaho i Karamehmedović 21. jula 1921. vratili u Beograd «da zauzmu svoje položaje».[61] Već sredinom avgusta 1921. Spaho kao ministar putuje po Bosanskoj krajini, obilazi Bihać, Bos. Krupu, Bos. Novi, Prijedor, Kozarac, Banju Luku, a 3. septembra je kao ministar trgovine i industrije otvorio ljubljanski velesajam.[62] Zanimljivo je da su novine tvrdile kako je u vrijeme tog boravka u Sloveniji bio pripreman atentat na dr. Spahu. List *Pravda* u broju od 10. septembra objavljuje članak pod naslovom *Atentat na ministra dr Spahu*, u kojem piše: «Kraj ceste između Celja i Ljubljane, kuda je imao proći dr Spaho s kra-

[59] *Pravda*, br. 135, 13. juni 1924, str. 1
[60] *Pravda*, br. 74 (312), 19. jula 1921.
[61] *Pravda*, 76 (314), 23. jula 1921, str. 3.
[62] *Pravda*, br. 93 (331), 6. septembra 1921.

ljevskim namjesnikom za Sloveniju dr Hribarem, bili su – prema vijestima što ih iz Ljubljane dobismo danas, - komunisti stavili 14 kg eksploziva sa paklenim strojem. To je otkrio jedan žandarmerijski narednik i tako spriječio ovaj atentat. Kako *«Jutro»* javlja, već je uhvaćen i atentator, koji priznaje djelo. Sreća je bila, te se je dr. Spaho upravo pred polazak odlučio da putuje željeznicom»[63]

Mehmed Spaho je sredinom septembra ponovo putovao po Bosanskoj krajini, očito radi jačanja pozicije dijela Kluba koji je on predvodio. List *Pravda* u broju od 24. septembra 1921. donosi veliki članak na naslovnici pod naslovom *Triumfalni put dr. Spahe u Krajini*. U tom članku se navodi kako je Spaho na put krenuo 17. septembra u 6 sati navečer vozom iz Beograda i oko ponoći stigao u Slavonski Brod, gdje mu se pridružio Hamzalija Ajanović, te su obojica nastavila put 18. septembra u 7 sati u jutro preko Hrvatske i Bosanske Kostajnice u Bosanski Novi. Tu su održali dobro posjećenu skupštinu, a zatim krenuli prema Bihaću. Putem uz Unu Spahu i Ajanovića svugdje je dočekivalo mnoštvo simpatizera, a u Bosanskoj Krupi pridružio im se i Nurija Pozderac, te su sva trojica krenuli u Bihać. «Krasan put divlje romantičnom dolinom Une začaravao je. Gledajući prekinute radove na pruzi, koja bi imala srce Krajine – Bihać – da spoji s ostalim svijetom i koja je govoto bila dovršena, čovjek se u čudu pita: Zar tako malo ima interesa naša vlada za ovaj krasni kraj naše domovine, pa neće da neznatne svote još odredi, da bi se ova tako važna željeznica stavila na raspolaganje siromašnom narodu?». Očito je ovo bila inspiracija Spahi da 1930-ih godina, kada je bio ministar saobraćaja u Stojadinovićevoj Vladi, toliko insistira na izgradnju Unske pruge.

Doček u Bihaću je bio veličanstven, a Spaho je i ovdje održao vatreni govor, tvrdeći kako stranka mora ostati jedinstvena, a ako rukovodstvo nije dobro – neka se mijenja. «Zemaljska skupština (JMO, op. H. K.) je pred nama pa odlučite kako nalazite da je najbolje i za sve muslimane najkorisnije (burno povlađivanje i poklici: Živio. Mi imamo potpuno povjerenje u Vas!)». Zatim je govorio Osman-beg Kulenović, koji nije bio član JMO, ali kaže da je glasao za JMO. On kritizira Spahu što dolazak u Bihać nije na vrijeme najavio, da konferenciji mogu prisustvovati i pripadnici grupe koja se ne slaže sa Spahom.

Kulenović kritizira općenito to što je JMO ušla u Vladu, jer, veli on, za to nije imala mandat od naroda. Hamzalija Ajanović je odgovorio Kulenoviću da se JMO zalagala za autonomiju sve do trenutka dok se nije uvidjelo da više ne postoje nikakvi izgledi da se ona realizira, jer «nismo htjeli ići glavom kroza zid».

Iz Bihaća Spaho je krenuo za Cazin. Tu je Spaho također držao politički govor prezentirajući trenutnu političku situaciju u zemlji i u klubu JMO. «Ja sam vam prikazao naš rad, pa Vi sudite je li on dobar ili nije. Odbija klevete radi izdaje i prodaje (tj. odbacuje tvrdnje da su poslanici u Skupštini izdali narodne interese ulazeći u Vladu i da su se prodali obavezujući glasati za Ustav, op. H. K.) radi koje nas objeđuju oni koji žele razdor u našim redovima, kako bi mogli u mutnu loviti. Sud zemaljske skupštine, koja će se održati 6. oktobra, može po nas biti i nepovoljan, ali mi ćemo mu se drage volje pokoriti i povući konsekvencije, samo da naši redovi ostanu nepocijepani."

Potom uzima riječ bilježnik cazinske općine, te izriče ispred skupljenog naroda potpuno povjerenje poslaničkom klubu i zahvaljuje mu na požrtvovanom radu. Zatim pita, zašto je dr. Džafer Kulenović istupio iz kluba? Poslanik Miljković u duljem govoru nadopunjuje izvještaj o radu poslaničkog kluba, te odgovara na pitanje o g. dru Kulenoviću. Skupština jednoglasno osuđuje držanje g. Kulenovića. Iz naroda se čuje glas: «Što delija ne dođe među nas, pa da mu mi damo povjerenje!? Pravi se pametniji i pošteniji nego njegova 23 druga».[64]

Iz Cazina Spaho se uputio u Bosansku Krupu, gdje je također držao konferenciju. I ovdje je bilo govora o Kulenovićevom istupu iz Kluba. Hamzalija Ajanović je nastojao pokazati kako Kulenović nije istupio iz Kluba zbog neslaganja s politikom Kluba, nego zbog toga što ga je predsjedništvo Kluba telegramom pozvalo da vrši svoju dužnost, jer on od potpisivanja sporazuma nije postavljao nikakva poslanička pitanja. «Rekao je da on lično ne može glasati za ovakav ustav, a vidi, da je potreba da se sklopi sporazum. Stoga stavlja svoj mandat na raspolaganje, ako će ga klub siliti da glasa za ustav. Klub je uvažio njegove razloge, desfurovao ga od glasanja – i on je ostao u klubu sve do iza glasanja o ustavu. To je tačno».

Iz Krupe Spaho je krenuo prema Bosanskom Novom, a zatim se vratio u Beograd. «Tako je dr Spaho prošao ovaj dio naše ponosne i čestite Krajine, svugdje je usrdno dočekivan, slavljen i burno aklamiran. Krajina je i ovom prilikom pokazala nepokolebivo povjerenje u svoje vodstvo i čvrstu volju da očuva redove organizacije netaknutim, uza svo rovarenje nekih elemenata».[65]

[64] Džefer-beg Kulenović se nije saglasio sa odlukom Kluba da se pregovara o saradnji sa Radikalima početkom 1921. On je to jasno iskazao na skupšitini JMO u oktobru 1921, kazavši da je on smatrao kako klub u pregovorima može popuštati, ali samo u sporednim tačkama programa, a ne i u suštinskim, te on nije mogao odustati od decentralističkog uređenja države i glasati za centralizam. Zbog toga je podnio ostavku u klubu. Klub je donio odluku da ne prihvati tu ostavku, «ali je donio i zaključak koji ga je zadovoljio, jer ga nije ni u čemu vezao, što bi se kosilo s njegovim uvjerenjem». Kulenović nije kazao kakav je to zaključak bio. Kulenović je kasnije istupio iz Kluba, izjavljujući da je on član JMO, ali ne i kluba. *Pravda*, br. 107/345, 11. oktobra 1921.

[65] *Pravda*, br. 101 (339)), 27. septembra 1921.

Ovaj je put bio u funkciji jačanja Spahine pozicije u stranci, u kojoj su se razlike između dvije grupe dalje produbljavale, pri čemu je Spaho smatran predvodnikom tzv. ljevičara, koji sve više dovode u pitanje saradnju JMO sa Pašićevom Vladom, premda je i dalje obavljao ministarsku poziciju u toj vladi, dok je zvanično rukovodstvo stranke na čelu sa predsjednikom Maglajlićem smatrano desničarskom strujom, koje se zalaže za bezuvjetno održavanje saradnje s centralnom Vladom. U toj borbi Spaho će dobivati sve više pristaša, da bi do obračuna ovih dviju grupa došlo na Glavnoj skupštini u oktobru 1921.

Ova je skupština dugo najavljivana, a obje grupe su se dobro pripremale za obračun. List *Pravda* je skupštinu najavljivao kao «sudbnonosan dan».[66]

Skupština je održana 6. i 7. oktobra 1921, a debata je bila vrlo oštra. Sâm Spaho je, diskutirajući o izvještaju o radu stranke i poslaničkog kluba, kazao i slijedeće: *«Ja priznajem da se klub nije potpuno držao našeg programatskog stanovišta o uređenju države, koje je prihvaćeno i precizirano na lanjskoj zemaljskoj skupštini. Do konca januara ove godine vodili su se pregovori između našeg kluba i vlade, koji su se uvijek prekidali radi toga jer vlada nije htjela nikako prihvatiti naše stanovište. Kada smo stekli uvjerenje da svoje gledište o unutarnjem uređenju države ne možemo proturiti, onda smo bili stavljeni pred alternativu: ili dozvoliti da se ustav donese bez nas, pa i protiv nas, ili da u Ustav unesemo bar ono što se može. Ustav bi bio donesen i bez nas. Uoči glasanja o ustavu Zemljoradnici su poslali gospodinu Pašiću memorandum u kome su tražili da se opozovu samo naše agrarne uredbe, pa će odmah glasati za ustav.*

Ja sam spadao među one koji su branili naše programatsko stanovište, šta više ja sam išao tako daleko da se povuku i najkrajnje konsekvencije radi odbijanja našeg zahtjeva. Ali kad se je većina u klubu postavila na stanovište da se mora spasiti bar ono što se dade spasiti, ja sam osjećao isto ono što i Vi osjećate i čemu ste danas dali izraza u svojim govorima, naime da se sloga i jedinstvenost moraju čuvati. Neslaganje i cijepanje u klubu dovelo bi neminovno do rascjepa u organizaciji, a šta bi to značilo, čuli ste. (...) Prigovara nam se da smo napustili program. Ja Vas pitam gospodo: Jesu li radikali i demokrati ostvarili potpuno svoj program? Radikali su obećavali i tražili Srbiju, a mi imamo danas Kraljevinu SHS. Demokrati su tražili Jugoslaviju, pa su se i jedni i drugi našli na sredini. U jednoj većini od 270 članova mogu li 24 poslanika prodrijeti potpuno sa svojim programom? Mi smo mogli poći i drugim putem, mogli smo

[66] *Pravda*, br. 105 (343), 6. oktobra 1921.

ići u opoziciju i ostati u njoj i 5 godina. Ali je kod nas prevladalo oportunističko uvjerenje, jer stvarne uspjehe ni jedna stranka ne može imati bez kompromisa, a gdje je kompromisa, tu je i popuštanja». Spaho je dalje objašnjavao kako oni nisu odustali od svog programa, «mi smo samo odgodili zahtjev za njegovim ostvarenjem».[67]

Nakon duge debate, Skupština, kojoj je prisustvovalo 125 kotarskih delegata (od toga 119 legitimnih, a 6 čije su punomoći osporene), usvojila je rezoluciju u kojoj je dato povjerenje Klubu, mada svi uvjeti sporazuma nisu ispoštovani, te apelira na Džafer-bega Kulenovića da se vrati u Klub. «Poslanički klub imade daljnji rad nastaviti i sve sile i dopuštena sredstva uložiti da vlada što prije izvrši u cijelosti preuzete obveze prema muslimanima. Poslanički klub imade sve buduće važnije i sudbonosnije odluke u političkoj orijentaciji bh muslimana prepustiti centralnom Odboru u duhu Statuta i Programa JMO». Jedini koji su u cijelosti podržali Kulenovića bili su delegati Redžep ef. Selimović i Muhamed-beg Ibrahimpašić.

Međutim, već 8. oktobra konstituiran je novi Centralni odbor, za čijeg je počasnog predsjednika izabran Ibrahim ef. Maglajlić, a dr Mehmed Spaho za stvarnog predsjednika Centralnog odbora JMO, što je faktički značilo izbor za predsjednika stranke. Za podpredsjednike su izabrani dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Abdulah-beg Bukvica, a za sekretara Šemsudin Sarajlić.[68]

Spahin izbor na ovoj skupštini za predsjednika stranke umjesto Ibrahim ef. Maglajlića ocijenjen je u nekim krugovima kao skretanje JMO «ulijevo», odnosno kao vraćanje na autonomističke pozicije, a sam Spaho je izjavio kako te promjene u stranci ne znače nikakvo nepovjerenje bilo prema kojoj ličnosti ili grupi, jer je za prvog potpredsjednika izabran dr. Hrasnica, za koga se zna da je blizak Maglajliću i dru Karamehmedoviću, te da je Maglajlić zbog starosti izabran za počasnog predsjednika, premda on i dalje po svome ugledu ostaje duhovni vođa Jugoslavenske muslimanske organizacije. Spaho je na kraju našao za shodno da odlučno demantira glasine kako će on istupiti iz Vlade zbog odluka Skupštine JMO.[69]

U vrijeme ovih previranja u vrhu JMO, došlo je i do krize u vrhu centralne vlasti u Beogradu, gdje su se radikali i demokrati prepirali oko ministarskih pozicija. Tu je situaciju JMO nastojala iskoristiti kako bi izvršila što veći pritisak na Vladu radi poboljšanja položaja Muslimana u Bosni i Hercegovini.

[67] *Pravda*, br. 107 (345), 11. oktobra 1921.

[68] *Pravda*, br. 109 (347), 15. oktobra 1921.

[69] *Pravda*, br. 112 (350), 22. oktobra 1921.

No, ta su previranja imala odraza na JMO i odnos snaga među dvjema grupama («ljevičarima» i «desničarima»),[70] pa neki smatraju kako je raskol unutar JMO rezultat djelovanja Radikalne stranke, koja je cijepanjem JMO nastojala oslabiti njezin utjecaj na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini.[71]

Krizu u Vladi su koristili i bosanski radikali, koji su vodili kampanju protiv Spahe, optužujući ga da je u Sarajevu autonomista, a u Beogradu centralista, te da zbog toga na njega ne treba računati u novim kombinacijama za sastav Vlade. Spaho je na takve optužbe odgovorio da je on čak tražio da Klub JMO, ukoliko želi i dalje ostati u sastavu Vlade, umjesto Spahe za ministrarsku poziciju predloži nekog drugog, ali je Klub to odbacio.[72]

Prilikom krize Vlade krajem 1921. i početkom 1922. Klub JMO je u pregovorima o svom ulasku u Vladu kao uvjete postavljao izjednačavanje poreza u čitavoj zemlji, uspostavljanje jedinstvene vjerske samouprave muslimana u čitavoj državi, umjesto postojanja zasebne uprave IVZ za Bosnu, a zasebne za druge krajeve. «Zar bi pravoslavni i katolici dozvolili da u istoj državi bude više uprava za jednu vjeru?».[73] Dalje je tražio donošenje zakona o šerijatskim sudovima, izjednačavanje plaća činovnicima u čitavoj državi, tražio je intenziviranje poslova na izgradnji pruge Krupa - Bihać i slično.

Klub JMO je sklopio sporazum i ušao u novu Vladu Nikole Pašića, u kojoj je ministar trgovine i industrije ostao dr. Mehmed Spaho, ali je došlo do krize Vlade jer nije poštovala postignuti sporazum. List *Pravda* prenosi vijest kako je do razlaza došlo nakon što su prihvaćeni neki prijedlozi vezani za različito poresko opterećenje u Srbiji i Crnoj Gori, s jedne strane, i u ostalim dijelovima zemlje, s druge. To je bio razlog da Spaho na sjednici Vlade izjavi kako smatra kako je sporazum povrijeđen, te da će dalji opstanak JMO u Vladi ovisiti od odluke Centralnog odbora JMO.

Spaho je odmah, kao predsjednik, sazvao sjednicu Centralnog odbora. Sjednica je održana 7. januara 1922, a u zvaničnom komunikeu je konstatirano kako je JMO odustajala od nekih svojih načela kako bi se u zemlji stabilizirala situacija, te je od 26. marta 1921. sudjelovala u radu svih vladinih grupa. No, odbor je konstatirao kako stranke Demokratska i Radikalna, s kojim je JMO

[70] Purivatra je ove dvije grupe okarakterizirao «ljevičarima» i «desničarima», ali to nije najbolja formulacija. «Ljevičari» su se u to vrijeme češće karakterizirali kroatofilima ili autonomistima, a «desničari» srbofilima ili centralistima.

[71] Crnovršanin, str. 284.

[72] *Pravda*, br. 133 (371), 17. decembra 1921.

[73] *Pravda*, br. 4, 5. januara 1922.

bila u vlasti, ne ispunjavaju odredbe sporazuma. «Dvije glavne stranke (Demokratska i Radikalna, op. H. K.) koalicije nisu se naime ni maknule da u zakonodavnom odboru spriječe prihvat uredbe kojom se zemljišni porez za krajeve pređašnje Srbije i Crne Gore snizuje na predratni iznos. Desio se, šta više, slučaj da g. ministar finansija bez saslušanja ostalih članova vlade, prihvati prijedlog opozicije o produženju poreza na ratne dobitke i za godinu 1920, iz čega se može zaključiti da i neki predstavnici tih stranaka u vladi ne misle iskreno provesti protokol sporazuma. Zato zajednički rad s ovom vladom nastavljamo s mnogo skepse i pesimizma». Ipak, Centralni odbor je na kraju ovlastio Poslanički klub da ostane u Vladi, ali da insistira na tome da se prije donošenja izbornog zakona izjednače porezi u svim pokrajinama, kako je to dogovoreno prilikom sklapanja vladine koalicije. «Ako vladine grupe s nama utvrđeni sporazum ne bi izvršavale ili bi ga izigravale u njegovoj suštini, imade poslanički klub povući konzekvencije».[74]

Klub je još neko vrijeme pregovarao sa Vladom, a dr. Spaho je i dalje obavljao ministarsku poziciju, premda njegova grupa nije imala većinu u Poslaničkom klubu JMO (od 24 poslanika njih 13 je bilo za dalju saradnju sa Vladom), ali je dobila većinu u Centralnom odboru stranke. Ipak, je 1. februara 1922. dr. Spaho uputio pismo Nikoli Pašiću kojim je podnio svoju ostavku. U pismu Pašiću on, između ostalog, piše:[75] *«Gospodine Predsjedniče, danas prije podne uputio sam Vama i gospodinu ministru finansija pismo, kojim sam Vas izvijestio o traženju našeg kluba, da se u zakonski prijedlog o budžetnim dvanaestinama za mart i april o.g. unesu odredbe o zemaljskom porezu u Srbiji i o porezu na ratnu dobit za g. 1920., koji bi popravili ubrzo i bez prethodnog sporazuma donešeni zaključak zakonodavnog odbora od 24. decembra 1921. kao i odredbe o odborima za tečevinski porez prema našem sporazumu.*

Ujedno sam Vas molio da se zakonski prijedlog o budžetnim dvanaestinama prije podnese skupštini na pretres, nego na sjednicu ministarskog savjeta. Na današnjoj sjednici skupštine podnesen je prijedlog o budžetnim dvanaestinama koji je pretresen u ministarskom savjetu i u koji nisu bili uneseni gore spomenuti prijedlozi našeg kluba. Za ovakove zakonske prijedloge ne mogu nositi odgovornost, pa stoga podnosim ostavku na položaju ministra trgovine i industrije, te zastupnika ministra zdravlja.

Molim Vas, g. predsjedniče, da i ovom prilikom primite uvjerenje o mom odličnom štovanju».

[74] *Pravda*, br. 7, 10. januara 1922.
[75] *Pravda*, br. 27, 2. februara 1922.

Spahu je slijedio i Karamehmedović, koji je podnio ostavku na položaj ministra zdravstva.

Ova je ostavka primljena sa iznenađenjem, te je bilo niz razgovora tim povodom. Predsjednik Vlade Nikola Pašić je razgovarao sa dr. Mehmedom Spahom o tome i o zahtjevima muslimanskih poslanika, ali nije postignut sporazum. *Pravda* je u br. 40. od 17. februara prenijela vijest da je 16. februara 1922. postignut sporazum o ostanku Jugoslavenskog kluba u Vladi Nikole Pašića. Istodobno, Klub je donio odluku da umjesto Spahe i Karamehmedovića u Pašićevu vladu uđu Osman Vilović (umjesto Spahe preuzima Ministarstvo trgovine i industrije), i Derviš Omerović (umjesto Karamehmedovića preuzima Ministarstvo zdravstva). Oni su 3. marta 1922. položili zakletve.

Za nas je ovdje od važnosti da potcrtamo činjenicu da je dr. Mehmed Spaho 1. februara 1922. podnio ostavku na ministarsku dužnost, čime je prešao u opoziciju. Tako imamo situaciju da šef stranke (Spaho) izlazi iz Vlade i prelazio u opoziciju, a njegova se stranka, zahvaljujući odnosu snaga u Poslaničkom klubu u Skupštini, nalazi u vlasti.[76] Odnosno, dvije grupe u Skupštini su formirale dva kluba: Klub koga su vodili Mehmed Spaho i Salih Baljić, te Klub koga su predvodili prvi predsjednik JMO Ibrahim ef. Maglajlić, dr. Hamdija Karamehmedović i Sakib Korkut. Ova dva kluba su se odlučno konfrontirala prilikom rasprave o zakonu o podjeli zemlje na oblasti 27. marta 1922. Spahina grupa je bila odlučno protiv tog zakona, dok je Maglajlićeva grupa podržala taj zakon. Bio je ovo definitivni raskol dviju frakcija u JMO. Nakon ove sjednice ministri Vilović i Omerović su podnijeli ostavke, a potom ih odmah i povukli, nakon što Vlada te ostavke nije prihvatila.[77]

Sukob dviju grupa do posebnog izražaja doći će na zasjedanju Centralnog odbora JMO 14-16. aprila 1922. godine.

Premda je na tom zasjedanju često isticano kako ne postoji rascjep u stranci, nego samo u Poslaničkom klubu stranke u Skupštini, to je ipak bila prelomna tačka kako u djelovanju stranke, tako i u političkoj karijeri Mehmeda Spahe. Centralni odbor je zaključio kako poslanici JMO «imadu odmah istupiti iz vladine koalicije», što je bilo usmjereno protiv Maglajlićeve frakcije, ali je naglašeno i da se «ne dozvoljava nikakva politička saradnja sa strankama koje ne stoje na monarhističkom programu», što je bilo usmjereno protiv Džaferbega Kulenovića, koji je prije toga davao neke izjave u korist HRSS. Ključni zaključak Centralnog odbora bio je davanje podrške grupi oko Mehmeda

[76] Purivatra, *JMO*, str. 103. Usporedi H. Crnovršanin, str. 168, 284.

[77] *Pravda*, 74, 29. marta 1922.

Spahe, za koju je isticano da «ne vodi ni Radićevcima ni drugim ekstremnim ciljevima, nego da se je povratila svome programu».[78] Ipak, najvažniji zaključak sa ove sjednice Centralnog odbora sadržan je u odluci da se za sredinu juna 1922. sazove Zemaljska skupština stranke, koja treba arbitrirati u sukobu između dviju frakcija. To je, ipak, označilo poraz Maglajlićeve a pobjedu Spahine grupe u stranci.

Odmah nakon ovakvih odluka Centralnog odbora, ministri Vilović i Omerović su podnijeli ostavke, ali su kasnije te ostavke ponovo povukli. Dr. Mehmed Spaho je u jednom intervjuu kazao kako se tim odlukama Centralnog odbora jačaju redovi stranke. S druge strane, Sakib Korkut, koji je važio za ideologa Maglajlićeve frakcije, pisao je da je do rascjepa došlo onoga trenutka kada je «osmerici ljevičara sunulo u glavu, da pređu u opoziciju radi toga što je centralistički Ustav srozao saobraćaj, oborio valutu, pokvario administraciju i izazvao napetost u Hrvatskoj». Ovim je on htio sugerirati kako Spahina grupa naginje saradnji sa Hrvatima, istodobno odbacujući optužbe kako je Maglajlićeva struja «velikosrpska. Dokaz: činjenica da se dosad nije nikad govorilo o našem velikosrpstvu. Naša je politika jugoslovenska i u prvom redu muslimanska. Ni za dlaku nije promijenjena, pa ako je velikosrpska danas, bila je tada i onda, kad joj je eksponent bio g. dr. Spaho».[79]

Iz jednog izvještaja Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu od 5. maja 1922. povodom nastalog rascjepa u Poslaničkom klubu JMO možemo vidjeti koliko se Pokrajinska uprava angažirala u tom sukobu na strani grupe dr. Karamehmedovića, a protiv dr. Mehmeda Spahe. U tom se izvještaju konstatira kako je Pokrajinska uprava smatrala svojom zadaćom da se «na diskretan način» uključi u taj rascjep i pomogne Karamehmedovićevu grupu, i to na način da «u granicama diskrecije» utječe na članove Centralnog odbora da se odluče za ovu grupu. «Naravno da se to uplivisanje nije moglo protegnuti na one ličnosti Centralnog odbora, koje su prononsirane pristalice dra Spahe». Iz Izvještaja se jasno može vidjeti kako se utjecaj Pokrajinske uprave nije vršio samo iz centra uprave, nego i preko okružnih načelnika. Naime, Pokrajinska je uprava pozivala okružne načelnike u Sarajevo, i to jednog po jednog i sa svakim su održani zasebni razgovori i date im usmene instrukcije kako da se na terenu utječe na stvaranje uvjeta za marginalizaciju Spahine političke grupe. No, nije bilo velikog uspjeha, jer su na glasanju u Centralnom odboru protiv Spahine grupe bila samo tri člana Centralnog odbora.

[78] Purivatra, *JMO*, str. 109.

[79] Purivatra, *JMO*, str. 117.

Karamehmedovićeva je grupa protiv rješenja Centralnog odbora uložila protest računajući da će na Skupštini stranke imati više uspjeha. Prema procjeni Pokrajinske uprave, na glavnoj Zemaljskoj skupštini, za koju delegate bira svaki srez, izgledi Karamehmedovićeve grupe nisu baš najbolji, jer su članovi Centralnog odbora, izabrani na prethodnoj Zemaljskoj skupštini, u većini bili opredijeljeni za Spahinu grupu, i tu se «malo šta moglo uraditi kako od strane same grupe dra Hamdije Karamehmedovića tako i od pokrajinske uprave». No, smatra Pokrajinska uprava, polje za uspjeh Karamehmedovićeve grupe otvara se kroz aktivnosti Pokrajinske uprave, koja bi djelovanjem u srezovima na izbor delegata sada trebala dovesti do toga da se izaberu delegati koji će umjesto Spahu podržati Karamehmedovićevu grupu. «Pokrajinska uprava i njeni organi morali bi raditi strogo diskretno i vazda u najužem kontaktu sa vodstvom grupe dra Karamehmedovića». Ipak, Pokrajinska uprava se žali kako ne raspolaže sa dovoljno finansijskih sredstava koja bi omogućila okružnim i sreskim načelnicima da budu aktivniji na terenu, da više putuju i svojim govorima mobiliziraju ljude za davanje podrške Karamehmedovićevoj grupi. «Pokrajinski namjesnik morao bi obići okružne načelnike, okružni načelnici sreske načelnike, a sreski načelnici svoje srezove, da bi se mogao razviti intenzivan, ali strogo diskretan i individualizovan rad.» Uprava se žali da ta putovanja nisu moguća zbog nedostatka finansijskih sredstava.[80]

Ipak, Spahina frakcija će na Zemaljskoj skupštini 15. juna 1922. odnijeti definitivnu pobjedu, a on sam će se profilirati kao nesporni lider ne samo stranke nego i većine Muslimana. Zapravo, na sami tok sjednice određenu mrlju ostavlja neprisustvo «desne» frakcije, koja je odbila sudjelovati u radu prigovarajući da je prilikom izbora delegata za skupštinu bilo neregularnosti. Milan Nikolić, načelnik Odjeljenja za unutrašnje poslove Pokrajinske uprave za BiH, 16. juna 1922. je izvijestio Predsjedništvo Vlade u Beogradu i jugoslavenskog ministra unutrašnjih poslova o tome kako se odvijala situacija u vezi s ovom skupštinom. Naime, prije zasjedanja Skupštine grupa poslanika desničara uputila je jedno pismo u kojemu je izražavala nezadovoljstvo izborom delagata. Na to pismo je Skupština reagirala pozivom tim delegatima da dođu na skupštinu i da se tu otvori debata o pitanjima koja su oni pokrenuli tim pismom. Međutim, ta je grupa delegata odbila doći nego je dostavila jednu izjavu u kojoj je navela da ne priznaje kompetencije skupštine «pošto na njoj ima delegata koji su izabrani na neispravan način i koji nisu ni članovi Orga-

[80] ABiH, Pokrajinska uprava za BiH, pov. br. 268/22

nizacije. Po saslušanju ove izjave od strane skupštine – petnaest delegata-pristalica dra Karamehmedovića napuštaju skupštinu.» Načelnik odjeljenja za unutrašnje poslove iz Sarajeva javljao je Vladi da skupština 16. juna nastavlja rad i namjerava podržati ranije stavove Centralnog odbora u vezi s raskolom u Poslaničkom klubu, odnosno podržati Spahinu grupu, dok su delegati koji su podržavali Karamehmedovića održali zaseban sastanak i donijeli odluku da se obrazuje Privremeni odbor nove organizacije u koji su ušli muftija Ibrahim ef. Maglajlić, predsjednik, Vilović, potpredsjednik, i Ahmet Šerić, sekretar. Najavljuje se da će ta nova stranka pokrenuti i svoj list pod nazivom «Istina», koji će izlaziti dva puta sedmično, a uređivat će ga Korkut.[81]

Nakon ovoga raskola i Spahine pobjede na Skupštini stranke, te stvaranja nove organizacije koju je vodio Ibrahim ef. Maglajlić, obje grupe su nastavile propagandu na terenu pokušavajući i dalje utjecati na mase pripremajući se za nove parlamentarne izbore. Obračuni na terenu su bili dosta oštri. Niskih udaraca nije nedostajalo. Dr. Hamdija Karamehmedović je u nizu svojih nastupa čak osporavao Spahino zalaganje za autonomiju. On je u jednom intervjuu kazao kako Spaho čak u početku stvaranja JMO 1919. nije sudjelovao u stvaranju stranke nego se držao dosta rezervirano, «i kad smo ga pozvali na jednu sjednicu Centralnog odbora naše stranke i javno zapitali je li on pristalica i član Organizacije, odgovorio nam je: Nisam». Kada je kasnije Centralni odbor donio odluku da se prihvati centralističko uređenje države, Korkut, Spaho, Karamehmedović i Hrasnica su o tome pregovarali u Beogradu sa predstavnicima Radikalne i Demokratske stranke. «Najpovoljnije su se razvijali pregovori sa demokratima i dr. Spaho je urgirao da potpišemo sporazum, koji je on utanačio sa Pribićevićem – primajući naravno centralizam kao glavni uslov sa strane demokrata. Tako dakle izgleda autonomističko uvjerenje g. dr. Spaha i njegovih drugova koji su onda bili članovi Centralnog odbora naše Organizacije.»[82] To je bila politička propaganda usmjerena protiv Spahe i jačanja njegove liderske pozicije, pri čemu je osporavan njegov dosljedan autonomizam, i prigovarano mu da sve češće i jače vuče JMO ka saradnji sa Radićem. Karamehmedović je tvrdio kako su upravo Spaho i njegova grupa onemogućili iskrene autonomiste (Kulenović i Baljić), pa je na Centralnom odboru, kada je o tome vođena rasprava uoči izglasavanja Vidovdanskog centralističkog ustava, konstatirano da je to samo privremeno odustajanje od autonomističkog projekta. Međutim, veli Karamehmedović, to je samo «šuplja fraza», jer svako ko imalo poznaje

[81] ABIH, PUBiH, broj 673 pov. strogo, 16. juna 1922.
[82] *Pravda*, br. 156, 12. jula 1922.

Ustav zna kako se on može mijenjati, to jest za ukidanje centralizma i zavođenje autonomija bilo bi potrebno dvije trećine poslanika u Parlamentu, a «jasno je da se to nikada ne bi moglo postići imajući u vidu broj srpskih poslanika u Parlamentu».

Prema žandarmerijskom izvještaju iz Bihaća, u tom je gradu za 7. avgust 1922. bila zakazana skupština pristaša Mehmeda Spahe. Skupština se trebala držati u dvorištu tamošnje medrese, gdje se očekivao dolazak lično Mehmeda Spahe, ali on nije došao («kaže bolesna mu mati»), pa su skup vodili njegove pristaše Hasan Miljković i Nurija Pozderac. No, da to partijsko okupljanje ne prođe bez incidenata potrudili su se njihovi politički protivnici pozvavši u Bihać Ibrahim ef. Maglajlića, koji je pred samu skupštinu skupa sa Ahmetom Šerićem došao u Bihać. Iz policijskog izvještaja se vidi da je govor Nurije Pozderca stalno bio prekidan «kontra uzvicima, pri čemu se klicalo Maglajliću, jer je većina bila njegova». Zbog galame i ometanja, Pozderac nije mogao održati govor, pa je «većinom ćutao očekujući mir, pozivajući prisutne da ga saslušaju. Pokušavao je dokazati kako oni nisu radićevci, ali mu nije palilo. Htio je prikazati kako se Muslimani proganjaju navađajući kao primjer što je jedan musliman (šumski štetočinac) ubijen blizu Bihaća od jednog lugara (Srbina), no masa ga nije htjela slušati, nego ga je ometala, tako da je jednu rečenicu ponavljao po desetak puta bez ikakva efekta, osim ogorčenja». U žandarmerijskom se izvještaju konstatira kako je sreski načelnik raspustio skupštinu zbog nereda, ali se konstatira kako se muftija Maglajlić «za sve to vrijeme nalazio na gornjem spratu medrese, pa kad je objavljen raspust skupštine, masa ga je alarmirala pozivajući ga da on govori, htijući sa time okrenuti skupštinu u svoju», ali sreski načelnik to nije dopustio, pa je masa pristaša mogla jedino Maglajlića nositi na rukama pred medresom uzvikujući parole u njegovu korist. Na to su Spahine pristalice, koje su se već počele razilaziti iz medrese krećući se prema zgradi Muslimanske čitaonice, «podigli Pozderca na ruke i nosili prema Muslimanskoj čitaonici».

Opisujući ovaj događaj u Bihaću policijski izvještaj nastoji predstaviti situaciju što je moguće bolje u Maglajlićevu korist. Naglašava se kako je masa tražila od Maglajlića da drži govor, ali je on to odbio, pravdajući se umorom, te ističući da on zna kako je većina ljudi uz njega. Ipak, nakon što je svratio u baštu jedne mjesne kafane, Maglajlić je okupljenim pristašama ukratko objasnio raskol u stranci, a nakon toga stigao je fijaker kojim se Maglajlić provozao gradskim ulicama. U izvještaju se posebno naglašava kako su fijaker vukli ljudi.

Dok su naglašavali podršku koju Maglajlić uživa, policijski su izvještaji nastojali pokazati kako je Spahina grupa marginalizirana, te da se ona udružila «sa radićevcima» bez veće podrške muslimanskog stanovništva. U izvještaju se posebno naglašava kako je na toj Spahinoj skupštini pobjedu odnio Maglajlić. Ono što je bilo dobro, prema ovom policijskom izvještaju, jeste izostanak većih nereda, osim što je jedan pristaša iz Maglajlićeve grupe «ošamario ovdašnjeg glavnog vođu spahinovaca i otvorenog radićevca Ibrahimpašića, ali je od ovog bio udaren štapom po glavi, kad je počeo bježati, a tako isto udario ga je i poslanik Miljković gvozdenim štapom, čime ga je izranio po glavi».[83]

Nadmetanja dviju muslimanskih političkih struja nastavljena su i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Prema izvještaju gradskog kotarskog ureda u Mostaru od 18. oktobra 1922, na skupštini, koju je mjesni odbor JMO organizirao u tom gradu 13. oktobra, bili su prisutni Mehmed Spaho, Halid-beg Hrasnica i još neki partijski lideri, ali na tom skupu bilo je «samo nekoliko članova mjesnog odbora JMO, dok od građanstva nije bilo nikoga». Mada je ovaj skup najavljivan s ciljem manifestiranja političkog jedinstva i iskazivanja podrške ljevičarskim poslanicima JMO, gradski kotarski ured u svom izvještaju potcrtava kako je ta manifestacija protekla u gradu Mostaru «neprimijetno, kao i obični dan», a interes među Muslimanima za tu skupštinu bio vrlo mali, zbog čega je odziv građana bio «neznatan iako su mjesni odbor i istaknutije ličnosti ulagali sav svoj upliv i agitirali riječju i plakatima da skupština bude što bolje posjećena». U ovom se izvještaju ističe kako je na skupu bilo jedva tri stotine prisutnih, među kojima su dominirali zemljoposjednici pogođeni agrarnom uredbom, koji su došli ne zbog političkih simpatija prema Spahinoj grupi i ne zbog bilo kakvog političkog uvjerenja «nego iz znatiželjnosti, da čuju spomenute poslanike, šta im mogu obećati i kakovu materijalnu korist isposlovati pogledom na agrarne prilike, koje njih najviše i prije svega drugog interesuju. Bio je prisutan i jedan neznatan broj građana drugih vjeroispovijesti osobito Hrvata katolika, koji su se, kako mi izgleda, više interesirali za ovu skupštinu, nego li sami Muslimani.» Ovo isticanje prisustva Hrvata na skupovima JMO je bilo već uhodana matrica pokušaja vlasti da se Spahina grupa, kao opoziciona, prikaže bliskom Radiću nasuprot srpskim vladajućim političkim strankama. S tim ciljem je bilo i naglašavanje da su ovom skupu u Mostaru

[83] ABiH, PUBiH, pov. br. 1009/1922. U dodatku izvještaja detaljno se opisuje ovaj incident. Naime, jedan Maglajlićev pristaša je ošamario Spahinog pristašu Muhamed-bega Ibrahimpašića, a potom se dao u bijeg. Masa, koja ga je počela juriti, sustigla ga je na velikom drvenom mostu i počela tući, ali je intervenirala žandarmerija. No, ovaj Maglajlićev pristaša je na mostu ozbiljno ozlijeđen, a «po svoj prilici ozledili su ga Muhamed-beg Ibrahimpašić i poslanik Hasan Miljković».

«prisustvovala i četiri katolička svećenika franjevca od hrvatske pučke stranke». Ipak, najviše je bilo «mlađeg svijeta, koji neimadu nikakova upliva među građanima Muslimanima, dok od odličnih Muslimana i prvaka iz starih odličnih mostarskih familija bila su nekolicina».

Kotarski predstojnik je izražavao mišljenje kako su se Muslimani općenito odvojili od obje političke grupe (i ljevičara i desničara) u vrijeme kada su oni pristali na donošenje beglučke uredbe, «a nezadovoljstvo pokazalo se još u većoj mjeri, kad su vidjeli da se sporazum sklopljen u svoje vrijeme između vlade i poslanika JMO glede isplate novčane odštete za otkup kmetovskih selišta, nije izvršio pravovremeno, kako je bilo obećano». Predstojnik je slab odziv na skupštinu objašnjavao i «južnjačkim temperamentom Mostaraca bez razlike vjere i narodnosti, koji se sastoji u tom, da se zna lako i brzo zagrijati i oduševiti za sve velike i male stvari političkog i drugog značaja, a isto tako brzo i na lak način ohladiti od tog svega». U ovom se izvještaju upućuje prilično negativna ocjena muslimanskih političara, i to i jedne i druge grupe, tvrdnjom kako obje grupe, ukoliko žele imati utjecaj među Muslimanima, moraju puno češće biti među biračima, «a ne da se događa, kao što je to slučaj kod muslimanskih poslanika i jedne i druge grupe, da dolaze pred izbornike samo onda kad traže njihove glasove za izbor poslanika i kad su u opasnosti njihovi mandati». Naglašava se kako su muslimani «u većini još politički nevaspitani i neorientisani, a još im je glavni interes i cilj koncentrisan oko sređenja i poboljšanja ekonomskih prilika», te je zbog toga tu masu teško držati izvan opozicije. Kako bi argumentirao tezu da su Muslimani «ohladili» prema poslanicima, kotarski predstojnik navodi slučaj Mujage Komadine, koji je prije skupštine bio predsjednik mjesnog odbora i jedan od glavnih i najagilnijih članova organizacije, čija se riječ uvažavala ne samo u Mostaru nego i u Centralnom odboru JMO, čiji je član, ali je sada odbio da bude biran u mjesni odbor JMO. Ipak, predstojnik je na kraju ovoga izvještaja primijetio kako je Mehmed Spaho na ovoj skupštini bio dosta umjeren i manje agresivan kod obrazlaganja stavova.[84]

Dok su vlasti u svojim izvještajima pokazivale kako je situacija u Hercegovini još uvijek nejasna u vezi s odnosom snaga između Spahine JMO i Maglajlićeva JMNO, situacija u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni bila je, i po mišljenju pedstavnika vlasti, znatno bolja i povoljnija u korist Mehmeda Spahe. Prema izvještaju žandarmerije iz tuzlanske oblasti, situacija u istočnoj Bosni

[84] ABiH, PUBiH, pov. br. 1477/1922.

je ukazivala kako Mehmed Spaho ima značajniju podršku. Tako su početkom februara 1922. trgovci Husein Ćumović iz Zvornika i Haso Osmanbegović (Atlagić) prolazili kroz pojedina sela u Kalesiji i agitirali za Mehmeda Spahu, te držali sastanke u pojedinim kućama (u kući Muje Halilovića u Kalesiji, Smaje Bukvarevića u Prnjavoru i Ibre Sinanovića u Miljanovcima). Naglašava se kako Husein Ćumović provodi «živu agitaciju i zaista su mu skloni svi Muslimani u ovom rejonu». Ćumović je i tokom marta 1923. dijelio plakate JMO, koje je koncem januara 1923. na skupštini prihvatila JMO i potom ih štampala. Policija je, međutim, bila dosta aktivna i načinila je službene zabilješke zbog takve Ćumovićeve agitacije. Iz jedne bilješke rađene u sreskom poglavarstvu u Zvorniku 22. marta 1923. saznajemo kako je Ćumović, trgovac iz Zvornika, star 32 godine, neoženjen, plakate sa skupštine dijelio na svom putu iz Tuzle u Zvornik svojim političkim pristašama, handžijama i trgovcima. Jedan je plakat ostavio i kod Mahmut-bega Isabegovića u Raincima, a ovaj ga je zalijepio na dućan. U tom se plakatu, naslovljenom «Pristašama i prijateljima JMO», usvojenom na Zemaljskoj skupštini održanoj 25. i 26. januara 1923. u Sarajevu, nastoji objasniti i opravdati djelovanje poslanika izabranih na prethodnoj Zamaljskoj skupštini stranke od 21. oktobra 1921. Naglašava se kako su ti poslanici JMO nastojali izvršiti što veći dio programa stranke, ali pitanje unutrašnjeg uređenja države nije riješeno u skladu sa programom stranke. U ovom se proglasu opravdava sarađivanje poslanika JMO sa Vladom u prvo vrijeme. «Odlučivši se u sporazumu sa Centralnim odborom na sarađivanje kod donošenja ustava, naš je poslanički klub sudjelovao punu godinu dana u vladi, nastojeći ispraviti nepravde, koje su muslimanima nanesene, dok su bili gotovo sasvim isključeni iz državnih poslova do prošlih izbora, i nastojeći izvojštiti u svim granama javnog života pravu jednakost i ravnopravnost. Saradnja naše organizacije u radikalsko-demokratskoj vladi donijela nam je mnogo gorkih razočarenja. Obaveze, koje su ove dvije stranke na se preuzele, kad su tražile našu saradnju u vladi, nijesu bile lojalno i na vrijeme ispunjavane od vlade, koja je odlažući s dana na dan ispunjavanje tih obaveza pridonijela obaranju vrijednosti onoga, što je našim ljudima po zakonu i sporazumu morala dati. Tako je cijeli sporazum između našeg poslaničkog kluba i radikalsko-demokratske vlade sistematski izigran». U proglasu se dalje navodi kako je na zaoštravanje odnosa Poslaničkog kluba JMO i Vlade utjecalo i to što su poslanici JMO tražili da se svim građanina obezbijedi ravnopravnost (izjednačavanje poreza, plaća državnih i vjerskih službenika, ravnomjerno izdvajanje u budžetu za prosvjetne i privredne svrhe svih dijelova zemlje), ali je to Vlada sistematski izbjegavala

činiti. «Istupanje našeg Poslaničkog kluba protiv zapostavljanja i prikraćivanja Bosne i Hercegovine sa strane centralne beogradske vlade naišlo je na razumijevanje i dobar prijem kod svih objektivnih Bosanaca i Hercegovaca bez razlike vjere, plemena i partijske pripadnosti». JMO sebe naziva pravom i jedinom političkom strankom koja vodi računa o Bosni i Hercegovini, s obzirom da sve ostale stranke koje djeluju u Bosni i Hercegovini moraju podlijegati tutorstvu vodstava stranaka koje su izvan Bosne i Hercegovine. «Da nije bilo naše stranke, o Bosni i Hercegovini ne bi se više ni čulo u beogradskoj skupštini». Dalje se izražava uvjerenje da su se radikali i demokrati zalagali za centralističko ustrojstvo zemlje «samo zato da osiguraju prevlast jednog plemena, jedne vjere i jedne pokrajine nad ostalim, a ne za to – kako su to u svakoj prilici s izvjesnim ponosom isticale – da učvrste snagu i jedinstvo države». Ta se saradnja sa Vladom karakterizira kao «gorko iskustvo», zbog čega su napustili Vladinu koaliciju i vratili se svom izvornom programu, uključujući i unutrašnje uređenje zemlje koje je umjesto centralizma podrazumijevalo autonomiju.

U nastavku se kritizira Maglajlićeva grupa koja se nije saglasila sa napuštanjem radikalsko-demokratske koalicije nego je nastavila tu saradnju. Maglajlićeva grupa i njegova JMNO se optužuje da razbija slogu Muslimana, a s druge strane se pozivaju birači da podrže JMO i Mehmeda Spahu, koji aktiviraju svoj programski zahtjev za revizijom Vidovdanskog ustava, revizijom vjersko-posvjetnog autonomnog statuta kako bi došlo do ujedinjenja svih samouprava i provođenja decentralizacije i prave samouprave u vakufsko-mearifskim poslovima i tako dalje.

Nasuprot ovoj podršci Spahinoj grupi, žandarmerijski izvještaji ističu kako je bilo pokušaja i da se održi skup Maglajlićeve JMNO u Zvorniku «ali se je tome pozivu sasvim mali broj Muslimana odazvao iz ovog rejona».[85]

Iz svih ovih izvještaja može se vidjeti kako je ova nova politička stranka (JMNO čiji je lider Ibrahim ef. Maglajlić), sarađivala sa Vladom Nikole Pašića. Pašićeva je vlada 4. decembra 1922. podnijela ostavku koju je kralj prihvatio. Nakon toga novu je Vladu 16. decembra. ponovo sastavio Nikola Pašić, ali bez muslimanskih ministara (tada je prvi put ministar postao dr. Milan Srškić, koji je preuzeo Ministarstvo šuma i ruda). Međutim, ova je Vlada bila vrlo nestabilna, zbog čega su i zakazani novi parlamentarni izbori za 18. mart 1923. U međuvremenu, Pašić je ipak nastojao dobiti nekoga od muslimana u svoj kabinet, kako se ne bi ostavio utisak da je Vlada koja priprema parlamentarne iz-

[85] ABiH, PUBiH, pov. br. 247/1922.

bore isključivo radikalska Vlada. Koncem decembra 1922. Maglajlićeva je grupa pristala ući u Pašićevu Vladu, što se i objelodanilo 27. decembra 1922. kada su Derviš Omerović i Ahmet Šerić kandidirani na pozicije ministra trgovine i industrije, odnosno ministra bez portfelja.[86] Nikola Pašić, za vrijeme sjednice Vlade 2. januara 1923, dobio je telegram od Maglajlića iz Sarajeva, u kojemu je javljeno da Maglajlićeva grupa prihvata ulazak u Vladu pa Omerović i Šerić zvanično ulaze u Vladu.[87]

Odmjeravanje snaga na izborima 1923. ili da li je Spaho «paša od Bosne»?

Izbornu agitaciju 1923. dr. Mehmed Spaho je vodio kao opozicioni političar. Zemaljska skupština za određivanje kandidata JMO održana je u Sarajevu 25. januara 1923. godine, na kojoj je utvrđena strategija u kampanji i usvojen predizborni proglas. Dr. Mehmed Spaho je ovom prilikom govorio o ključnim ciljevima JMO, naglašavajući kako je jugoslavenstvo glavni politički pravac. On kaže kako se JMO bori protiv klerikalizacije države, ali je to «uzalud», a kao primjer navodi krsne slave u vojsci, koje imaju čisto pravoslavni karakter. «Naš prijedlog da se ove krsne slave zamijene čisto vojničkim slavama bez ikakvog vjerskog obilježja, nije našao odziva upravo kod onih, koji prijeko gledaju na našu organizaciju tobože radi toga jer je vjerska. Kao iskreni Jugosloveni mi želimo da što prije dođe do izmirenja između zavađene braće u našoj državi, jer to smatramo prvom pretpostavkom za pravedno prosuđivanje prilika u našoj državi».[88]

Nakon oštre kampanje stranke su snage odmjerile na izborima održanim 18. marta 1923. JMNO Ibrahima ef. Maglajlića doživjela pravi debakl, jer je ostala bez mandata osvojivši svega 8,3% glasova, nakon čega više ništa nije moglo ugroziti Spahinu lidersku poziciju. Predizborna kampanja pokazuje kako je Spaho vodio kampanju i na kojim je pitanjima gradio svoju karizmu među muslimanskim biračima. Prema izvještaju poglavara sreza Rogatica, u tom su srezu glavni dio posla mobilizacije muslimana za JMO i Spahu vodili hodže, iako je glavni Spahin politički protivnik među muslimanima bio muftija Maglajlić. Preko ove mreže vjerskih aktivista Spaho je svoju agitaciju, prema izvještaju poglavara Rogatičkog sreza, usmjeravao na tri pitanja: panislamizam, agrarno pitanje i federalizam, odnosno autonomiju Bosne i Hercegovine.

[86] *Pravda*, br. 291, 28. decembra 1922.
[87] *Pravda*, br. 1, 3. januara 1923.
[88] *Pravda*, br. 24, 31. januara 1923.

«Doduše, javno su govorili da su za kralja i za ovu državu, ali samo traže prava za muslimane i da su uopšte slobodni». Rogatički sreski poglavar je u svom izvještaju naglašavao kako se djelatnost JMO i njihovih aktivista može tretirati antidržavnom, između ostalog i zbog toga «što uvek – razume se na najtajniji način - pominju sultana, kao kalifu svih 'pravovernih'; što uvek pominju Kemal-pašu i slave njegove uspehe; što su upotrebljavali kao agitaciono sredstvo njegove slike». Poglavar sreza Rogatičkog naglašava kako je Spahina agitacija išla izravno na štetu muslimana, jer će nakon Spahine pobjede nad Maglajlićem muslimani izgubiti dvije ministarske pozicije, «a po svoj prilici izgubiće i masu činovnika». Na kraju izvještaja se konstatira kako je uspjeh Mehmeda Spahe na izborima rezultat povezanosti vjerskog fanatizma i podrške koju je uživao sa strane (iz Istanbula, a preko Radića i iz Mađarske).[89]

Izvještaj sreskog poglavara iz Čajniča ukazuje kako je Spaho pokazao na ovim izborima da se uspio uzdići u muslimanskog lidera kome se najviše vjeruje. «Da su muslimani glasali za dr. Spahu uzrok je to: što isti ima jako veliki ugled u narodu; što je isti otvoreno istupio protiv Beograda, u kojem je riješeno agrarno pitanje na štetu aga i begova u Bosni, koji su većim dijelom muslimani, a koji i dan danas imaju jak upliv u muslimanskim masama, a koje riješenje narod smatra uperenim čisto protiv interesa njegovih vlastitih-muslimanskih te na koncu i radi toga, što narod – masa, koja nema još slovenskog nacionalnog osjećaja, smatra ovu stranku kao neku 'tursku' stranku, od koje jedino očekuje dobro za se».[90]

Poglavar sreza Fojničkog je javljao kako su Spahine pristaše mobilizirale Muslimane na ideji suprotstavljanja Srbima. «Jugoslovenska Muslimanska Organizacija služila je se pri agitaciji sa lozinkom da svi Muslimani moraju biti zajedno i svi na okupu protiv Srba, jer da su Srbi, a naročito Radikali, najveći neprijatelji Muslimana, jer da oni hoće njihove žene da odkriju». Spahini agitatori su mobilizirali Muslimane tvrdnjama kako upravo srpski Radikali dijele Muslimane «samo da ih izigra i uništi, kako je to učinjeno i sa beglučkom uredbom. Stranku Karamehmedovu prikazivali su izdajicom i od gosp. Pašića potkupljenom, pa su zbog svega toga, a naročito radi tajne agitacije na verskom stanovištu, najbolje kod sviju ljudi i uspeli».[91]

I u Visokom Spahini agitatori su mobilizirali Muslimane na tezi o tome kako je «vjera u opasnosti», kako se pripremaju zakoni o skidanju «koprene

[89] ABiH, VŠSO, pov. br. 472/23.
[90] ABiH, VŽSO, pov. dr. 472/23.
[91] ABiH, VŽSO, pov. dr. 472/23.

sa lica muslimanki» i tako dalje. Poglavar sreza Visočkog je javljao kako su i u tom srezu JMO i Spaho mobilizirali Muslimane oko ideje «din je u opasnosti», a navodi i izjavu jednog Muslimana kako su oni svi za Spahu «jer je on protiv 'Vlaha'». Zanimljivo je zapažanje iz ovoga izvještaja o tome kako su Muslimani veoma rezervirani prema Maglajlićevoj stranci. «Opazio sam, veli poglavar sreza Visoko, da bi muslimani glasovali (...) mnogo rađe za radikalnu stranku nego za grupu Maglajlića, jer npr. gdje se radilo u tom pravcu kao npr. na biralištu u Kralupima glasovalo je 100 muslimana za radikale a za Maglajlića gotovo nitko. (...) Činjenica jeste da se proti dr. Spahi ne može uspjeti sa muslimanskom grupom, nego jedino ako se bude radilo među muslimanima da se nacionalno odrede».

I u Višegradu je Spaho odlično stajao. On je svoju agitaciju temeljio na parolama o ugroženosti islama, te su za njega najagilniji agitatori bili seoske hodže i imami. «Dok se god bude prijetilo odkrivanjem žena i obaranjem avlija muslimani će glasati za onoga koji im čuva te njihove svetinje», zaključuje na kraju svoga izvještaja kotarski poglavar iz Višegrada napominjući kako je u tom gradu Karamehmedović održao skupštinu pred same izbore, ali nije dobio glasova niti onoliko koliko su mu pojedinci obećali, pa se činilo kako su i oni koji su se pred izbore predstavljali kao pristaše muftije Maglajlića i Karamehmedovića, na izborima glasali za dr. Mehmeda Spahu.

Zanimljivo je kako je sreski poglavar u Sarajevu objasnio Spahinu pobjedu na izborima u martu 1923. On veli da je Spaho pobjedu izvojevao zahvaljujući agitaciji vođenoj strogo povjerljivo «na način kako se to može raditi i postići jedino kod Muslimana». Sreski poglavar na slijedeći način objašnjava taktiku agitacije: «Izvesna poverljiva osoba poruči na dan dva ranije nekom uglednom muslimanu dotičnog sela, da će mu te i te večeri doći na konak i 'muhabet' pa neka pozove još neke svoje 'ahbabe' i 'dostove' iz sela, što se sve do sitnica i izvrši. Zakazanog dana dotično poverljivo lice je na mestu i prva mu je dužnost da sa svima prisutnim 'klanja', a iza svršenog ovog čina drže poverljiv govor takozvani 'vaz'. Ovo se sluša sa takom pažnjom kao da sam 'Allah' na njegova usta govori. U ove agitacije su umešane na prvom mestu 'hodže' i 'hadžije', pa kako je uistinu muslimanska težačka masa većim dijelom vrlo naivna sasvim je razumljivo bilo kakav će rezultat ovakva agitacija među tom zavedenom masom postići. Ovakvi su sastanci držani vrlo poverljivo i sa samo najpouzdanijim pristalicama s toga vlasti nijesu ni mogle nikako blagovremeno o njima biti obavešteni». U nastavku se objašnjava kako je ključna Spahina teza u agitaciji bila ta da je «din u opasnosti», te se navode Spahine riječi sa skupa na

Koševu, koji je tom prilikom kazao: «Braćo Muslimani, nastali su teški i gorki dani po nas, te smo zato u opasnosti od vekovnog nam neprijatelja i dušmana (verovatno misleći nas Srbe) pa da bi se tog ropstva izbavili i pobedili našeg neprijatelja treba svaki brat Musliman svoju kuglicu da baci u treću kutiju». Sreski poglavar je naglašavao kako je Karamehmedovićeva grupa prosto «zbrisana» sa političke scene, te da čak niti neki koji su na izborima «bili čuvari Karamehmedovićeve kutije» nisu glasali za njega nego za Spahu. Međutim, karakteristično je da sreski poglavar na kraju izvještaja ipak želi stvoriti sliku kako su Muslimani glasali za Mehmeda Spahu ne zbog toga što ga podržavaju, nego zbog toga što nemaju političku alternativu. «Doktor Spaho danas ima svesnih i oduševljenih pristaša samo 20 odsto muslimanskih glasova, a ostalih 75 od sto klipše za Spahom, jer nema nikoga za kim bi pošao. Prema današnjoj situaciji potrebna je jedna podesna ličnost, koja bi povela kampanju protiv Spahe, i taktično u narodu poradila sigurno bi Spahinih polovicu glasova predobila».[92]

Ipak, nakon Spahinog uspjeha na izborima vlasti su nastojale pokazati kako je njegova predizborna propaganda u sebi sadržavala i antidržavne elemente. Veliki župan Tuzlanske oblasti je 16. aprila 1923. izvijestio Pokrajinsku upravu za Bosnu i Hercegovinu kako je u Zvorniku bilo primjera da su aktivisti Spahine JMO među muslimanima širili priče kako su u Bosni i Hercegovini već stigli izaslanici Kemal-paše iz Turske i propagiraju kako je jugoslavenska država bez legitimiteta, odnosno da nije priznata od stranih sila «i da su u jednom lokalu vikale pristaše Spahine grupe 'Živio Kemal Paša'». Također se navodilo kako su Spahine pristaše u Vlasenici širile vijesti protiv muftije Maglajlića, tvrdeći «da je svoju ženu odkrio, a jede svinjsko meso i to sve tajno u četiri oka».

Samo jedan dan nakon toga, 17. aprila 1923. je Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu izvijestila Pokrajinsku upravu kako ima indicija da je u Konjicu Ismet-beg Gavrankapetanović isticao fotografije Kemal-paše prilikom stranačkih skupština JMO, a u Sarajevu je situacija posve na strani simpatija prema Kemal-paši. Naglašava se kako gotovo dvije trećine sarajevskih Muslimana smatra da je JMO kemalistička stranka. «Kemala skoro svi simpatišu i o njemu se interesiraju, pa čak i žene kad se sastanu razgovaraju o Kemalu i interesira ih, jer tvrdo drže da će Kemal u Bosnu doći. Dr. Mehmeda Spahu i ne zovu drukčije već 'Mehmed-paša' odnosno 'paša od Bosne'».

[92] ABiH, VŽSO, pov. br. 814/23.

U ovom izvještaju Policijske direkcije navodi se kako su «agitatori JMO dr. Spahe kutiju nazivali da je 'Turska', a muftijina 'Vlaška' te su na taj način i u ovim izborima pobijedili». Iako se, dakle, potcrtava kako je Spaho izbore dobio koristeći naklonost muslimana prema kemalizmu, ipak se na kraju naglašava da se ta kemalistička agitacija «provodila na vrlo povjerljiv način po kućama i gdjekojim muslimanskim kafanicama, šapćući, a ne na javnim skupštinama».[93]

Općenito, Spahina pobjeda na izborima 1923. pokazala je kako on izrasta u lidera muslimanske zajednice, a zbog njegovog tadašnjeg opozicionog stava vlasti su odlučile istraživati da li je u njegovoj predizbornoj agitaciji bilo sadržaja protivnih državnim interesima, te antidinastičke kampanje. Veliki župan sarajevske oblasti je 17. aprila 1923. obavijestio Pokrajinsku upravu da se zbog antidržavne agitacije u Goraždu vodi istraga protiv Osmana Rašidkadića.[94]

Veliki župan Travničke oblasti je 7. aprila 1923. izvještava kako je u Zenici kažnjen sudski podvornik Hamdo Omeragić i njegov brat Meho, zato što su napali jednog muslimana, po prezimenu Čaršimanović, zato što je njegov brat Hilmi ef. Čaršimanović prešao iz Spahine grupe u grupu Korkutovaca. U Varcar Vakufu su iz Spahine grupe kažnjeni Ahmet Kulenović Smail-begov iz Bilajca, Suljo Pivalić Ahmetov iz Vlasinja, hafiz Derviš-beg Bahtijarević i Ibrahim Šehović iz Varcar Vakufa, sva četverica po 10 dana zatvora. Oni su se 8. i 9. marta uputili u sela Baljvine i Vlasinje, gdje su držali skupove i manje javne skupštine na otvorenom, a bez dozvole vlasti, zbog čega su kažnjeni zatvorom, te i novčano sa po 50 dinara svaki.

Također je i poglavar sreza travničkog kaznio Ibrahima Musića iz Orahova Zagrađa sa 20 dana zatvora «zato što je prilikom izbora išao okolo naroda na licu mjesta u Mehuriću i podgovarao narod da glasuju za Spahinu stranku».[95]

Veliki župan Tuzlanske oblasti je 19. aprila 1923. javljao da je u Maglaju Mustafa Karabegović, Spahin pristaša, kažnjen sa 5 dana zatvora. Također su u Gradačcu dvojica hodža kažnjena sa po 250 dinara zato što su «preporučivali narodu da idu na Spahinu skupštinu».

Prema izvještaju velikog župana Vrbaske oblasti od 7. aprila 1923. sa područja sreza Bos. Novi kažnjeni su Hrusto Kapetanović, Ahmet Krupić i Ahmet Cerić Kalenderac zbog »izgreda počinjenog u pripitom stanju time što su na

[93] ABiH, PUBiH, pov. br. 554/23.
[94] ABiH, PUBiH, pov. br. 683/23.
[95] ABiH, PUBiH, pov. br. 576/23.

javnom mjestu pred više ljudi psovali i grdili g. ministra Predsjednika Pašića te su se time očito pokazali neskloni prema vladi (...). Sva trojica okrivljenih su zagrijani i oduševljeni pristaše Spahe i Radića».

Slično je kažnjen i Spahin pristaša iz Odžaka, kod Dervente, Mujo Puzić, koji je kažnjen sa 5 dana zatvora «jer je u jednoj gostioni psovao predsednika kr. Vlade gospodina Pašića».

Koliko je vlast bila spremna štiti Maglajlića i njegovu grupu, a upuštati se u obračune sa Spahinim pristašama, kazuje i podatak da je Mujo Mehanović iz Kamičana (srez Prijedor) kažnjen jednim danom pritvora jer je «širio uznemirujuće lažne glasine protiv grupe Maglajlića u svrhu kortešacije za Spahovu stranku».

Veliki župan Bihaćke oblasti je 24. aprila javljao da u srezovima Bihać, Bos. Krupa i Bos. Petrovac nije kažnjen niti jedan pristaša Mehmeda Spahe, ali jeste u srezu Sanski Most, gdje je Spahin pristaša Vahid-beg Krupić zadržan u pritvoru 24 sata zato što je «javno u birtiji psovao i vrijeđao ministra Pašića i izgred učinio», te u srezu Cazin, gdje su kažnjeni slijedeći «Spahinovi bukači“: Ibro Čakić iz Tržca kažnjen je sa 6 dana zatvora jer je na zboru održanom 24. marta 1923. uzvikivao parole protiv Vlade i Pašića; Ahmet Begić iz Polja također na 6 dana zatvora zbog uzvikivanja antivladinih parola; Mehmed Bešlagić iz Cazina kažnjen je sa 3 dana zatvora zato što je na jednom zboru kazao da «treba Pašić obrijati bradu»; Jusuf Kolaković iz Tržca kažnjen je sa 5 dana zatvora zato što je na zboru rekao «dolje vlada» te «treba drek metnuti u kutiju Maglajlića»; Smail Hamzić iz Ćoralića je kažnjen na 5 dana zatvora zato što je na jednom zboru vikao «neka Pašić čuva koze», te Hadžić Suljaga iz Pećigrada na 5 dana zatvora zato što je vikao «dolje vlada» i «dolje Pašić». Također i u srezu Ključ Spahin pristaša Ibrahim-beg Filipović, «inače lijenčina i pijanica, a veliki opozicionalac i agitator Spahine partije», kažnjen je sa jednom noći pritvora i 500 dinara globe.

Mehmed Spaho i stvaranje bloka opozicionih stranaka

Nakon izborne pobjede list JMO *Pravda* je u jednom uvodniku pisao da su se u državi formirala četiri glavna politička pokreta: srpsko-radikalski, hrvatsko-republikanski, slovenski i pokret JMO. «Pokret naše organizacije odgovara slovenskom pokretu, dok suprot srpsko-radikalskog stoji hrvatski pokret».[96] Istodobno je zagrebački list *Hrvat* pisao kako su se nakon ovih izbora defini-

[96] *Pravda*, br. 65, 21. marta 1923.

tivno izdvojila četiri nacionalna lidera: Pašić, koji predvodi Srbe, Radić –Hrvate, Korošec – Slovence i Spaho – Muslimane. Ovaj je list nagovještavao da su na jednu stranu stali Muslimani oko Spahe, Slovenci oko Korošeca i Hrvati oko Radića, dok je Pašić ostao na drugoj strani. Spaho, Korošec i Radić doista će se 27. marta 1923. sporazumjeti u Zagrebu. Sporazum je postignut «o svim pitanjima», kako je zvanično saopćeno nakon razgovora. Ovim je sporazumom oformljen Federalistički blok, koji je, dakle, okupljao JMO, HRSS i SLS. Ovaj blok označit će stvaranje šireg saveza opozicionih stranaka koje su imale dovoljno široku osnovu da ugroze radikalsku vladavinu. Kroz ovaj savez Spaho je mogao jasnije ispoljavati svoje autonomističko stanovište. On je precizirao kako bi Bosna i Hercegovina trebala dobiti svoju pokrajinsku vladu, odgovornu Saboru. Osim toga, tražio je da takav Sabor ima veliku finansijsku samostalnost, posebno u prikupljanju poreza, dok bi carine ostale na razini zajedničkih državnih prihoda.[97]

Ovaj je blok insistirao na preuređenju države, polazeći sa stanovišta političkog uređenja koje je uvažavalo dotadašnji historijski razvitak. Na taj se način neće dijeliti Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina, nego će Slovenci i Hrvati, kao narod i Bosna i Hercegovina «kao posebna historijska zemlja» imati sve ono za što je narod sposoban, što zahtijeva i za šta je glasao sa nevidljivom "slogom i oduševljenjem", kako je izjavio Stjepan Radić komentirajući ovaj sporazum. Već sama ovakva formulacija u Radićevom istupu ukazuje kako odnosi unutar Bloka nisu bili precizno regulirani, odnosno nisu postojale precizirane obaveze stranaka, niti jasno formulirani ciljevi Bloka.

No, na stvaranje ovoga Bloka, vladajući radikali su odgovorili velikim prijetnjama, bilo je raznih pritisaka, nakon čega je vodstvo HRSS izjavilo da je spremno pregovarati s vladajućom Narodnom radikalnom strankom. Postoje mišljenja da je pritisak vladajućih krugova prema Federalističkom bloku imao za cilj da se privole na sporazum i time produži vlast radikala, kojoj je zaprijetila ozbiljna opasnost zbog jačanja i približavanja opozicionih snaga. S druge strane, neki smatraju kako je HRSS postigla uspjeh samim tim što je stvaranjem Bloka prisililа Pašića na pregovore. No, bilo kako bilo, važno je da je i s jedne i s druge strane bilo interesa da se pregovara, pa je iz Beograda stigla u Zagreb jedna delegacija Narodne radikalne stranke koja je 12. i 13. aprila 1923. vodila razgovore sa predstavnicima HRSS. Ovim su pregovorima prisustvovali i predstavnici JMO (Spaho, Halid-beg Hrasnica, Hamzalija Ajanović) i SLS. Raz-

[97] Purivatra, *JMO*, str. 145.

govaralo se o promjeni administracije u smislu samouprave. «U dužem opetovanom razgovoru i pretresanju današnje političke i parlamentarne situacije gore spomenuti predstavnici sporazumili su se u ovome:

Preduvjeti sporazuma između gore spomenutih predstavnika jesu promjena režima i administracije u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni.

NRS mora dokazati činom da ne misli ni jedno pitanje za uređenje međusobnih odnošaja riješavati silom.»

U sporazumu se definira koje obaveze preuzima Vlada u vezi s pojedinim krajevima (za Hrvatsku, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu). Za Hrvatsku je ključno bilo sazivanje općinskih vijeća i izbor načelnika po zakonu, a ne uredbama, za Sloveniju uspostava pokrajinskog namjesnika u sporazumu sa SLS, a za nas je od važnosti šta je sporazum predviđao za Bosnu i Hercegovinu. Tako se predviđalo:

«1/ da se na istaknutija upravna mjesta postave sposobniji i objektivniji činovnici s potrebnim kvalifikacijama, koji će voditi računa o potrebama i raspoloženju čitavog naroda, a naročito da se sadanji pokrajinski namjesnik (koji je otvoreno zauzeo protiv većini naroda u Bosni i Hercegovini neprijateljski stav) zamijeni boljim i nepristrasnijim.

2/ da se razmještanje činovnika vrši po stvarnoj potrebi, a ne iz partijskih razloga, te da se izvrši ispravka premještanja i odpuštanja, koja su u posljednjoj godini zbog takovih razloga učinjena.

3/ da se svim samoupravnim tijelima (općinama, trgovačkoj komori itd.) povrati samouprava i da se u tu svrhu raspišu odmah izbori za sve gradske i organizovane seoske općine te da se u još neorganizovanim selima postavljaju seoski glavari izborom.

4/ da se privredne ustanove u Bosni i Hercegovini i od strane Vlade i od strane Narodne Banke razmjerno jednako pomažu, ter da im se ne čini kao dosale smetnje u njihovom razvoju.

5/ da se povrati oteto oružje na koje su vlasnici imali oružne listove, ter da se vrate na svoja mjesta svrgnuti seoski glavari.

6/ da se seoski narod u gladnim i oskudnim krajevima pomogne hranom i sjemenom, i da se to ne dijeli prema vjerskoj ili partijskoj pripadnosti, već prema potrebi i oskudici.

7/ da se obustavi razdioba općinskih pašnjaka te da se oduzeti pašnjaci općinama natrag povrate, a razdioba državnog zemljišta koja nisu općinama potrebna, vrši po stvarnoj potrebi.

8/ da se povećaju razmjerno krediti za osnovne škole i uzdržavanje cesta te za izjednačenja dodataka muslimanskim svećenicima s onima drugih vjeroispovijesti.

Konačno imade se bezuvjetno obustaviti započeta parcelacija kako Hrvatske, tako Slovenije, te Bosne i Hercegovine.

Predstavnici HRSS-a, SLS-a i JMO-a u parlamentu omogućiti će svojim držanjem NRS izbor privremenog predsjednika skupštine i sastav radikalne homogene vlade. Isto tako omogućiti će gornji predstavnici i verifikaciju svih mandata u verifikacionom odboru i Narodnoj skupštini. U svrhu definitivnog sporazuma pregovori se produljuju».[98]

Ovaj sporazum su lideri JMO, SLS i HRSS jednostavno nazivali Zagrebački sporazum, a blok stvoren tim sporazumom nazivali su Revizionistički blok. List *Pravda* je kasnije pisao da je taj Revizionistički blok napravio sporazum sa Narodnom radikalnom strankom (tzv. Zagrebački protokol), ali se taj sporazum razbio zbog neispunjavanja obaveza od strane Radikalne stranke.[99] No, u literaturi je ovaj sporazum Bloka sa radikalima najpoznatiji pod nazivom *Markov protokol*, tako nazvan po Marku Đuričiću, predsjedniku radikalskog kluba u Skupštini i vođi radikalske delegacije u ovim pregovorima. Sporazum se odnosio na tri važna pitanja: prvo, HRSS neće napustiti svoju politiku apstinencije Narodne skupštine; drugo, poslanici JMO i SLS će ući u Skupštinu i biti neka vrsta «sredine» između radikala i opozicije; treće, Vlada neće provoditi odredbe Vidovdanskog ustava koje propisuju podjelu države na oblasti.[100] Tako su i jedni i drugi postigli uspjeh: Blok, odnosno HRSS je dobio obećanje o odgađanju podjele države na oblasti, a NRS je dobila priliku nastaviti upravljati državom, jer su zastupnici HRSS nastavili apstinenciju rada Skupštine, a SLS i JMO su bile i suviše slabe da bi u Skupštini nešto bitnije mogle mijenjati.

Ovaj je sporazum dugo ostao nepoznat javnosti, i objavljen je tek sredinom jula 1923. godine. Predstavnici JMO su to pravdali činjenicom da je to bio samo predsporazum, a pravi sporazum je trebao biti potpisan tek nakon isteka tri mjeseca i nakon što NRS ispuni dogovorene pretpostavke, ali se to nije desilo.[101]

---

[98] *Pravda*, br. 153, 15. juli 1923. Ovaj je Protokol u *Pravdi* objavljen tek u julu 1923, uz redakcijsku napomenu da se to čini kako bi se vidjelo da radikali «i ovako male i opravdane zahtjeve koje bi svaka poštena vlada i bez naročitog sporazuma morala sama od sebe provest, odbijaju».

[99] *Pravda*, br. 125, 31. maja 1924, str. 1.

[100] Tomislav Išek, „Markov protokol" i politika „sporazuma" HRSS s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 1966-1967, str. 231-280; Isti, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature.* Sarajevo: Svjetlost, 1981, str. 137-176.

[101] *Pravda*, br. 156, 19. jula 1923,.

Federalistički blok je izdržao čitavu 1923. godinu, a potom je tokom 1924. povedena akcija za njegovo proširenje, odnosno traženje novih saveznika, prije savega u srbijanskim političkim opozicionim strankama. Već 4. januara 1924. list *Pravda* je pisao kako su u Zagreb došli predstavnici Zemljoradničke stranke kako bi ispitali mogućnost saradnje sa HRSS, te da je HRSS održao svoju konferenciju na kojoj se najviše raspravljalo o stvaranju šireg opozicionog bloka.[102] No, ključni saveznik je otkriven u Demokratskoj stranci iz Srbije. Spaho, Korošec i Davidović su se sastali 4. februra 1924. u Beogradu i razgovarali o mogućem stvaranju tzv. Opozicionog bloka.[103] Već 8. februara u Beogradu je boravio i dr. Vladko Maček, a cilj dolaska je bio također stvaranje Opozicionog bloka. Zanimljivo je da su se svi ovi sastanci održavali u Klubu JMO u Skupštini, a domaćin je uvijek bio dr. Mehmed Spaho. Konačno je 7. i 8. marta 1924. konstituiran Opozicioni blok, koga čine ranije stranke Federalističkog bloka i Demokratska stranka iz Srbije.[104] Cilj Opozicionog bloka je bio «da se suzbije korupcija, da se vodi poštena politika, da se zavede zakonitost, jednakost i ravnopravnost u zemlji i da se pametnom politikom i dobrom državnom upravom utare put konačnom sporazumu u unutrašnjem uređenju naše države». Ključna pretpostavka za to je bilo rušenje Pašićeve vlade, zbog čega su zastupnici HRSS predali svoje punomoći radi ulaska u Skupštinu.

Stvaranjem Opozicionog bloka Narodna radikalna stranka je došla u ozbiljnu opasnost, zbog čega je napravila sporazum sa Svetozarom Pribićevićem, koji se sa još nekolicinom poslanika izdvojio iz Kluba Demokratske stranke kako bi ušao u Vladu. On je ubrzo isključen iz Demokratske stranke, pa je formirao zasebnu Samostalnu demokratsku stranku. Pašić i Pribićević su 27. marta obrazovali tzv. Pašić-Pribićević Vladu (PP Vlada). Ova je Vlada bila manjinska, i nije imala šansi za dugi život. Tokom aprila i maja tu je Vladu tresla velika kriza, a kralj je 16. maja 1924. Ljubi Davidoviću povjerio mandat da sastavi koncentracionu Vladu. S obzirom da nije uspio sastaviti širu koncentraciju, nego užu bez većine Radikala, kralj nije prihvatio Davidovićev prijedlog, koji je zbog toga već 19. maja 1924. vratio mandat. Sve je to omogućilo da Pašićeva Vlada traje do jula, kada je konačno pala, a kralj je mandat za sastav Vlade ponudio parlamentarnoj većini, tj. Opozicionom bloku. Nova Vlada je formirana 27. jula 1924, a na njenom čelu je bio Ljuba Davidović. U vladu, koja se najčešće nazivala Vlada narodnog sporazuma, ušli su predstavnici

[102] *Pravda*, br. 4, 5. januara 1924.

[103] *Pravda*, br. 30, 5. februara 1924.

[104] Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970, str. 359.

JMO, SLS, DS, a predviđene su i ministarske pozicije za članove HRSS. U ovoj je Vladi dr. Mehmed Spaho preuzeo dužnost ministra finansija.[105]

Jedna epizoda u vrijeme formiranja ove Davidovićeve vlade također je vrlo važna za jačanje Spahine liderske pozicije. Naime, prilikom sastavljanja Vlade ministre iz reda JMO predložio je sâm Spaho kao šef stranke. Zbog prijedloga da dr. Šefkija Behmen dobije ministarsku poziciju Spaho je naišao na određena protivljenja u Klubu, jer je Klub tražio da se o takvim pitanjima odluke donose na sjednicama Poslaničkog kluba, a da o njima ne odlučuje sam predsjednik stranke. Zbog takvih kritika dr. Mehmed Spaho je napravio jedan potez kojim je ojačao svoju lidersku poziciju. Naime, on je 6. avgusta 1924. uputio pismo dr. Halid-begu Hrasnici, kao i Poslaničkom klubu, u kojemu saopćava da zbog takvog odnosa u Klubu on podnosi ostavku na sve pozicije, uključujući i ministarsku poziciju i poziciju predsjednika stranke. Tvrdio je da želi, kao i svi ostali predsjednici stranaka, da odlučuje o imenima ličnosti koje će zauzeti ministarske pozicije, ali, s obzirom da takvo ponašanje ne nailazi na razumijevanje u Klubu, on je «izgubio svaku volju za nastavak započetog rada». Naravno, i Hrasnica i Klub su odgovorili da su njihove primjedbe bile samo «načelne», i nisu prihvatili Spahinu ostavku. Kada se malo bolje sagledaju tadašnje okolnosti može se zaključiti da je to bio samo Spahin manevar kako bi Klub pristao na jačanje njegove pozicije u stranci, što je i ostvario.[106]

No, ova je Vlada bila kratkoga vijeka, pa je ubrzo pala, a novu je Vladu ponovo sastavio Pašić u koaliciji sa Pribićevićem, koja je pripremila skupštinske izbore 1925.[107]

Izbori 1925.

Izbori su održani 8. februara 1925. godine. Kao konkurentska stranka JMO u Sarajevu se pojavila Narodna muslimanska organizacija, čiji je lider bio Mustaj-beg Halilbašić. Ova je stranka 6. januara 1925. u Sarajevu održala skupštinu u gradskoj vijećnici. Halilbašić je oštro kritizirao Spahu tvrdeći da je njegovo lidersko razdoblje posve neučinkovito, kako u odnosu na agrarno pitanje, tako i u odnosu na pitanje vakufa. Halilbašić je optuživao Spahu da je, dok je bio u Vladi, radio na jačanju centralizma u Jugoslaviji, «i kod ispada iz

[105] *Pravda*, br. 170, 29. juli 1924. Osim Spahe u ovoj su Vladi iz reda JMO bili još dr. Halid-beg Hrasnica, kao ministar pravde, i dr. Šefkija Behmen, kao ministar socijalnog staranja i privremeni ministar narodnog zdravlja (Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938, Zagreb: Arhiv Jugoslavije i Globus, 1986, str 252.).

[106] A. Purivatra, *JMO*, str. 185-187.

[107] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb: JAZU, 1961, str. 431-432.

vlade, onda svijet zavađa, da se ne može sa Srbima raditi itd». Uz Halilbašića su u ovoj stranci kao aktivisti, i govornici na ovoj skupštini u Sarajevu, bili Šemsi-beg Salihbegović, Mustaj-beg Mutevelić, Mujaga Hadži Baščaušević, Mujaga Sarajlić i drugi.[108]

Osim MNO Spahi se i dalje suprotstavljala i JMNO muftije Maglajlića, ali bez velikog uspjeha.[109]

Veliki župan Sarajevske oblasti je o prigovorima opozicione štampe o nasiljima u predizborno doba izvještavao kako je Mehmed Spaho, te čitava opoziciona štampa, insistirala na tome da je pred izbore bilo političkog nasilja.[110] Policijski izvještaji također potvrđuju da je nasilja bilo. Komandir žandarmerijske stanice Breza javio je 17. januara 1925. kako je po tamošnjim selima agitirao bivši narodni zastupnik Šefkija Behmen, te da je policija reagirala zbog toga što je održavao skupštine i agitirao za Spahu bez odobrenja vlasti. Zbog toga su ga žandarmerijske vlasti okarakterizirale kao «državnog neprijatelja».[111] Sličnih slučajeva bilo je i drugdje.

Na ovim je izborima Spahina JMO dobila 15 zastupničkih mjesta.[112] Britansko poslanstvo je u svom godišnjem izvještaju za 1925. pisalo kako je Spahin utjecaj ograničen samo na Muslimane u Bosni i Hercegovini, ali je u međuvremenu on već bio izgubio podršku dijela ranijih zemljoposjednika, a potom je i politički izoliran nakon što su Radić i Pašić bili sklopili koaliciju, pa je i Radić pojačao svoju propagandu prema Muslimanima. «G. Spaho sâm nije u stanju da ponudi neku konstruktivnu politiku, pošto je veoma teško pomiriti interese oslobođenih zakupaca i zemljoposjednika kojima je oduzeta zemlja. Stoga se on ograničava na stalno ponavljanje bosanskih žalbi i na kritike vlade. Postoji određena opasnost da njegova stranka padne u ruke mladih ekstremista sa anarhističkim tendencijama».[113]

Poslije parlamentarnih izbora 1925. opozicione stranke su obrazovale novi politički blok. Nakon niza sastanaka, u Beogradu je 18. februara 1925. dr. Ante Trumbić novinarima izjavio da je dogovorena nova parlamentarna koalicija, koja će se zvati Blok narodnog sporazuma. On kaže da je, zapravo, samo promijenjen odnos HRSS prema opozicionom bloku, jer HRSS nije bio zastupljen

[108] ABiH, VŽSO, 299/25.

[109] ABiH, VŽSO, 299/25.

[110] ABiH, VŽSO, strogo pov. br. 486/25.

[111] ABiH, VŽSO, pov. 213/25. U ovom se Izvještaju doslovno kaže da je «zastupnik Behmen Spahinov agitator i neprijatelj ove države».

[112] A. Purivatra, *JMO*, str. 203

[113] Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, str. 319.

u tom bloku, nego ga je samo podržavao.[114] Konačno je 22-25. februara 1925. konstituiran Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokracije.[115] Za predsjednika je izabran Ljuba Davidović, a uži izvršni odbor su činili Davidović, Anton Korošec, Mehmed Spaho i Pavle Radić. Program Bloka je bio kompromis raznih političkih stranaka, s obzirom da je HRSS odustala od ranijih radikalnih zahtjeva za promjenom državnog uređenja i opredijelila se za postepeno reformiranje postojećeg političkog sistema. U tački 1 izjave opozicinih lidera o stvaranju Bloka narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije istaknuto je kako stranke stoje na stanovištu da su granice države SHS nepovredive a «definitivno unutrašnje uređenje ima (se) izvesti slobodnim narodnim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca». Primjetno je da se u ovoj Izjavi ne upotrebljava pojam kraljevina, nego se barata općim pojmom država, što je ostavljalo prostora za različite interpretacije prihvatljive za sve. Doduše, u tački 2 se konstatira kako bi ta država mogla biti «parlamentarna monarhija engleskog tipa», ali se već u narednoj tački iznosi stav da «naša država ima da bude seljačka (ljudska) demokratija, uređena po sistemu self-governmenta (samouprave) od opštine sve do parlamenta».[116]

Međutim, ubrzo je Stjepan Radić priznao Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđevića, te formirao vladu sa Nikolom Pašićem 18. jula 1925. (RR vlada, tj. Radikalsko-Radićevska vlada) čime je Radić iznevjerio svoje političke saveznike u Bloku narodne demokracije. Spaho je ostao u opoziciji.

Ovo Radićevo napuštanje opozicije i dalje je ostavilo Spahu izvan vladajućih struktura, što će se produžiti i na 1926. i veći dio 1927. godine. Za to je vrijeme Spaho nastupao vrlo oštro kao opozicioni političar. Na skupštini JMO, koja je «sa državnim i hrvatskim zastavama» održana u Rogatici 16. aprila 1926, treći dan Bajrama, Mehmed Spaho je pred oko 1000 ljudi govorio o tome kako su prethodni izbori održani «u znaku nasilja i nezakonitosti», te da je tom prilikom bilo i falsificiranja rezultata, kirivotvorenja zapisnika, presipanja glasačkih kuglica iz drugih u kutiju Radikalne stranke i «na taj je način ta vlada dobila većinu».

[114] *Pravda*, br. 40, 19. februara 1925.

[115] B. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 453.

[116] Blok je svoju programsku deklaraciju Skupštini podnio na zasjednaju 22. marta 1925. (F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata, I*, str. 460; A. Purivatra, JMO, str. 208-209; Usporedi: Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost, 1985, str, 203.) U jednom dokumentu Pavle Radić je objasnio šta se podrazumijeva pod pojmom «monarhija engleskog tipa», «samoupravna organizacija, građanske slobode, parlamentarizam i miroljubiva međunarodna politika». U takvoj državi Hrvatska bi imala veliku samoupravu (N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 95.)

Spaho je u svom govoru objašnjavao kako je nakon izbora iz 1925. nastavljeno nasilje, posebno prema Hrvatskoj seljačkoj stranci i Stjepanu Radiću, koji je nakon svih pritisaka «popustio», priznao kralja i Monarhiju, te sklopio sa Pašićem sporazum.[117] Uprkos tome, Spaho je ostao u opoziciji, a u svojim govorima je uvijek bio jako oštar prema Pašiću i njegovoj Vladi. Tvrdio je kako je ta Vlada povlačila brojne antimuslimanske i antibosanske poteze, kako je agrarna reforma usmjerena prije svega protiv Muslimana, i to ne samo krupnih zemljoposjednika nego i siromašnih seljaka «jer se dijele njihove ispaše gdje je izvor našeg opstanka (...) Mi smo u Bosni i Hercegovini pastorčad».[118]

U ovom govoru Spaho ocjenjuje kako JMO nije vjerska stranka, mada se bori za vjerska prava i ima neka vjerska obilježja, «ali i druge stranke imaju vjerska obilježja», uključujući i Radikalnu stranku. «Da su radikali vodili drugu politiku mi ne bi došli do toga da osnivamo svoju organizaciju. Radikalna stranka nedavno je slavila i svoju Krsnu slavu, a Radić, koji nam prigovara, počinje svoj zbor «Hvaljen Isus i Marija». Dok oni budu tako radili i mi ćemo».

Spaho dalje ističe kako on nije protiv Srba, što dokazuje i činjenica da je već četiri godine u savezu sa Ljubom Davidovićem i njegovom Demokratskom strankom. «Mi smo radili i s radikalima, ali kad smo se uvjerili da oni ne poštuju osnovna načela jednakosti onda smo s njima morali kidati. Ko poštuje zakon i građanske zakone mi ćemo s njime raditi, kao što radimo s Davidovićem, najzaslužnijim čovjekom u Predratnoj Srbiji. Pašićev sin nije bio u ratu, a Davidovićev je poginuo».

Uprkos svemu, poglavar sreza je zaključio kako ovaj zbor nije pokazao Spahinu snagu, nego postepeno gubljenje pozicija u srezu Rogatica, što je argumentirao slabim odzivom simpatizera (oko 1.000 do 1.200 ljudi, mada je dan bio veoma lijep, te uprkos činjenici da je bio petak, kada mnogi ljudi dolaze u grad radi džume), te gotovo «grobnom tišinom» koja je vladala u vrijeme i poslije održane skupštine i odsustvu najviđenijih Rogatičana sa skupa.

Već sredinom 1926. postojali su znaci jačanja saradnje Spahe i Davidovića. Kada je sredinom maja 1926. Nikola Uzunović pregovarao sa Davidovićem o ulasku Demokratske stranke u RR Vladu, Davidović je odgovorio da «Demokratska stranka ne misli ni u jednu kombinaciju ulaziti bez Jugoslovenske muslimanske organizacije».[119] List *Pravda* je naglašavao kako ta saradnja nije

[117] Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*, Beograd: Rad, 1974, str. 78

[118] ABiH, VŽSO, pov. br. 1065/26.; Detaljan opis dolaska i boravka u Rogatici dat je i u *Pravda*, br. 16, 20. aprila 1926.

[119] *Pravda*, br. 21, 26. maja 1926.

ništa novo, jer su te stranke i ranije dokazivale da imaju istovjetne poglede na najvažnije državne i nacionalne probleme, a podsjeća se i na to da je Spaho bio ministar u kratkotrajućoj Davidovićevoj Vladi sredinom 1925. U drugoj polovici 1926. već je bilo očito kako se Spaho priprema ući u čvršću koaliciju s Davidovićevom Demokratskom strankom. To je vrlo jasno nagovijestio i poglavar sreza Visoko 2. avgusta 1926. informirajući o skupu što ga je u Arnautovićima kod Visokog držao Spaho u saradnji sa pojedinim demokratskim liderima iz Srbije. Opisujući dolazak i tok skupa, održanog pred oko 2000-3000 ljudi, visočki poglavar završava svoj izvještaj uvjerenjem kako je taj skup za cilj imao «pripravljanje terena među muslimanskim masama za tješnju saradnju JMO sa davidovićevcima».[120]

U svom govoru Spaho je naglasio kako je to prvi zbor što ga JMO drži u tom srezu, ali je uprkos tome JMO u tom srezu uvijek odnosila pobjedu na izborima. Spaho je navodio konkretne primjere nasilja u Visokom u vrijeme ranijih izbora, kada je bilo i ubijenih (Began Bešlić je ubijen prilikom predizborne kampanje), te iskazivao uvjerenje kako će u buduće biti lakše izaći na kraj sa radikalima «jer stojimo u najužem kontaktu sa Demokratskom strankom, kojoj je na čelu Ljuba Davidović». Spaho kritizira Pašić-Pribićevićevu Vladu, čiji ministar vjera čak nastoji postavljati svojim ukazima pojedine imame, a «to ne radi ni kod katolika, ni kod pravoslavnih, ni kod jevreja. Ne postavlja ni paroha, ni župnika, ni rabina, a hoće da postavlja imame». Spaho ipak izražava radost što postoji više političkih partija s kojima on može skupa da se bori radi postizanja ravnopravnosti i slobode. «To su predstavnici Demokratske stranke, s kojima održavamo usku vezu i saradnju. Taj savez, koji postoji između nas u Narodnoj skupštini, taj veliki savez nije nastao pogodbom kakovu su pravili radikali i radićevci, već je on plod duge i iskrene saradnje, plod dugog međusobnog upoznavanja između nas i demokrata». Svoj govor Spaho je završio riječima: «Naša je budućnost, a prošlost je onih koji hoće da pomoću sile vladaju».

Na sastanku rukovodstava dviju stranaka, koje su predvodili Spaho i Davidović, održanom u Sarajevu 10. septembra 1926. dogovoreno je da se predloži poslaničkim klubovima dviju stranaka u Skupštini da oforme zajednički parlamentarni klub pod nazivom Demokratska zajednica.[121] Dva kluba su to i učinila na sjednici 5. oktobra 1926. godine.[122] Zanimljivo je kako Purivatra tumači

[120] ABiH, VŽSO, pov. br. 1862/26.
[121] *Pravda*, br. 37, 14. septembra 1926.
[122] *Pravda*, br. 41, 12. oktobra 1926.

ovo stvaranje Demokratske zajednice. On kaže da je tim činom JMO izbjegla opasnost stapanja sa Demokratskom strankom, a s druge strane je ojačala svoju poziciju u parlamentu. Demokratska stranka je tim sporazumom također ojačala, jer je dobila naklonost muslimana u BiH, te Sandžaku, što joj je stvaralo bolju poziciju u konfrontaciji sa radikalima Nikole Pašića. Zemaljska skupština JMO je 16. i 17. jula 1927. podržala stvaranje Demokratske zajednice i ulazak u Vladu argumentirajući to tvrdnjom da je to jedini način da se stvore uvjeti za jednakost i ravnopravnost svih u državi.[123]

Ipak, stvaranje Demokratske zajednice nije značilo i ukidanje JMO, mada će na terenu te dvije stranke (JMO i Demokratska stranka) usko sarađivati. Na oblasnim izborima održanim 23. januara 1927. stranke su nastupile ponegdje sa odvojenim listama, a ponegdje sa zajedničkim kandidatima. Najuža saradnja se pokazala u Hercegovini.[124]

Ova je stranka, tj. Demokratska zajednica, 18. aprila 1927. ušla u vladu sa radikalima. Ovu je vladu predvodio bivši radikalski disident Velja Vukićević, a Spaho je zauzeo poziciju ministra trgovine i snabdijevanja. Protivnici JMO iz reda srpskih i hrvatskih stranaka će ga tada početi karakterizirati kao nepouzdanog saradnika i «prelivodu». U ovoj je vladi dr. Milan Srškić, najveći Spahin bosanski protivnik, zauzeo poziciju ministra pravde i zastupnika ministra vjera.[125] No, nisu svi bili zadovoljni ovakvom vladom. Mnoge pristalice Narodne radikalne stranke ovaj su čin tumačile kao čin koji je usmjeren protiv te stranke, budući da su neki njezini članovi morali biti odstranjeni sa činovničkih vladajućih pozicija da bi se našlo mjesta za činovnike članove Jugoslavenske muslimanske organizacije. Tako su, naprimjer, radikali iz Velike Kladuše čak prijetili predsjedniku Vlade da će napustiti Radikalnu stranku i podržati Pribićevićevu Samostalnu demokratsku stranku «jer mi nećemo trpiti sile dahinjske Hasana Miljkovića poslanika JMO».[126]

Dr. Mehmed Spaho je bio ministar u Vladi Velje Vukićevića od 17. aprila 1927. do 1. februara 1928, kada je pala zbog suprotstavljanja SDK (koju su formirali Radić i Pribićević). No, ubrzo je Vukićević formirao drugu Vladu, u koju je uveo još i SLS Antona Korošca. Spaho je i dalje ostao ministar trgovine i industrije. Za ovo ministrovanje obično se ističe njegovo dijeljenje političkim pristašama i prijateljima dozvola za uvoz žita iz Rumunije, na temelju čega su

[123] Pravda, br. 31, 17. jula 1927.

[124] Pravda, br. 52, 28. decembra 1926.

[125] Pravda, br. 17, 19. aprila 1927.; N. Jovanović, *Politički sukobi*, str. 207.

[126] BIS, MH, Privtna korespondencija.

se mnogi njegovi prijatelji obogatili. U ovo je vrijeme došlo do pokušaja atentata na Spahu u sarajevskom naselju Vratnik, te do atentata na Stjepana Radića 28. juna 1928, nakon čega je Vukićevićeva Vlada pala, a novu je formirao Anton Korošec, u kojoj su bili SLS, JMO, radikali i demokrati. Dr. Mehmed Spaho je zadržao poziciju ministra trgovine i industrije.

Mehmed Spaho i JMO na oblasnim izborima 1927.

Na oblasnim izborima 23. januaru 1927. dr. Mehmed Spaho je dobio novu šansu da se potvrdi kao muslimanski lider. On je 9. januara 1927. održao konferenciju JMO u Hendinu Mektebu u Sarajevu u prisustvu oko 150 pristaša. Na ovom predizbornom skupu on je kazao kako je sklopio sporazum s Ljubom Davidovićem s ciljem zajedničke borbe za jednakost svih pred zakonom i uklanjanje korupcije.[127]

Drugi, veći sastanak JMO pred oblasne izbore 1927. održan je 16. januara 1927. u prostorijama «Kiraethane» u Sarajevu (na Bentbaši), pred oko 300-350 članova. Zanimljivo je da je na ovom skupu dr. Halid-beg Hrasnica apelirao na članove JMO da plaćaju članarinu, jer se JMO «neće moći boriti bez novaca za prava Muslimana». Hrasnica je naglasio da 6000 članova JMO iz Sarajeva nije platilo članarinu za posljednju godinu (članarina je iznosila 3 dinara mjesečno, što na godišnjoj razini iznosi preko 200.000 dinara). Dr. Hrasnica je rekao da deficit koji ima JMO u Sarajevu najvećim dijelom pokriva Uzeir-aga Hadžihasanović. Na ovom je skupu Spaho govorio o djelovanju JMO, nasiljima pred ranije izbore, te odbacio optužbe da je JMO vjerska stranka, dokazujući to savezom sa Demokratskom strankom.[128]

Ovi oblasni izbori su bili veoma važni u historiji Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva svjetska rata, i jedan vrlo važan pokazatelj rasta utjecaja Mehmeda Spahe.

Poglavar sreza Rogatica je u svom izvještaju o političkoj situaciji u tom srezu za januar 1927. naglašavao kako su oblasni izbori «najveći politički događaj» u tom mjesecu, što argumentira i podatkom da je na izbore izašlo 79% birača. U tom je vremenu u ime JMO nekoliko konferencija u srezu održao Gavrankapetanović (3, 10. i 17. januara), dok javne zborove nije držala niti jedna politička organizacija. Sreski poglavar posebno ističe konferenciju 10. januara, kojoj je prisustvovalo oko 40 ljudi, uglavnom težaka. Ova je konfe-

[127] ABiH, VŽSO, pov. br. 193/27.
[128] ABiH, VŽSO, pov. br. 193/27.

rencija održana u muslimanskoj Kiraethani, dok je konferencija 17. januara održana u hotelu «Rogatica», kojoj je prisustvovalo oko 80 težaka «dok od građana nije bilo nikog osim Akšamije i Čapljića». Sreski načelnik u ovom izvještaju pokušava opravdati slab izborni rezultat radikala u tom srezu činjenicom da su tada bile brojne pravoslavne slave, pa su pojedini birači dolazili na izbore pijani i nisu uopće znali za koga su glasali, dok su Muslimani dolazili na izbore trezveni i uglavnom svi glasali za JMO, odnosno za Demokratsku zajednicu («koju oni zovu Muslimanska zajednica», veli sreski poglavar). Sreski načelnik, ipak, kao izuzetak navodi primjer jednog seoskog načelnika, Muslimana, koji je javno glasao za Radikalnu stranku, a prilikom izlaska iz dvorane za glasanje pao je u nesvijest govoreći «eto, ja glasah za Srbe». On posebno naglašava uspjeh JMO i njihova kandidata Ragiba Čapljića, jer nezadovoljnici JMO i Ragiba Čapljića «nisu jednostavno izašli na biralište».[129]

Rezultati izbora su pokazali Spahinu snagu. S obzirom da je JMO u nekim oblastima na izbore izašala samostalno, a u nekim u okviru Demokratske zajednice skupa sa Demokratskom strankom, izborni rezultati su bili više nego povoljni za dr. Mehmeda Spahu: njegova stranka, JMO, osvojila je samostalno 52 mandata, te još 15 u okviru Demokratske zajednice. «Jugoslavenska muslimanska organizacija je (...) iz oblasnih izbora izašla kao najjača bosanskohercegovačka stranka zahvaljujući političkom jedinstvu muslimanskog stanovništva. Pored svih nastojanja radikala za slabljenjem JMO ona je i dalje zadržala kompaktnu muslimansku snagu».[130] Nakon tih izbora Spaho je, uvjeren u ispravnost svoje politike, nastavio čvrsti savez sa Ljubom Davidovićem i Demokratskom strankom iz Srbije.

U čvrstom savezu sa Ljubom Davidovićem, šefom srpskih demokrata, i opći izbori 1927.

Tokom 1927. Spaho se čvrsto vezao za Ljudu Davidovića i Demokratsku stranku. U Sarajevu, u kafani «Bujrum» održana je 27. avgusta 1927. konferencija JMO, na kojoj je govorio dr. Halid-beg Hrasnica, predsjednik Mjesnog odbora JMO Sarajevo. Na ovoj konferenciji Hrasnica je govorio o djelovanju JMO, ulasku u Vladu sa radikalima, nelojalnosti radikala zbog čega je JMO napustila Vladu, saradnji sa Demokratskom strankom i formiranju Demokratske zajednice, formiranju Vlade Velje Vukićevića u kojoj je JMO imala šest ministarskih pozicija.

[129] ABiH, VŽSO, pov. br. 193/27.
[130] A. Purivatra, *JMO*, str 253.

Dr. Šefkija Behmen u svom govoru naglašava kako je svojedobno JMO osnovana «kada je carevalo bezakonje upereno protiv nas», a cilj stvaranja JMO bio je «da se odbranimo, a ne iz prkosa, jer svako ima pravo braniti se. Intrigiralo se protiv nas da smo protiv Kralja, da smo protiv Države i vi ste to osjetili, neko po leđima, a neko po džepu. Sve se je na koncu vidjelo, da su to bile podvale i laž. Naši se redovi nisu mogli razbiti, postali smo još čvršći i svakome je jasno, da smo mi pravi predstavnici Bosne i Hercegovine. U parlamentu smo stekli političke prijatelje i 1924. godine preuzeli smo i upravu zemlje u ruke. I baš radi nas, sjećate se da su svima ministrima udarili «turbane» na glavu. Radikali nas nisu mogli gledati u vladi».

Stvarajući Demokratsku zajednicu Spaho je ušao u čvrst savez sa vođom Demokratske stranke u Srbiji Ljubom Davidovićem. Njih su dvojica držali niz zajedničkih sastanaka i skupova.[131] Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu je 2. septembra 1927. dostavila Velikom županu sarajevske oblasti izvještaj o političkim događanjima za avgust i navela kako su 1. avgusta Spaho i Davidović održali sastanak. Naime, policijska direkcija, koja je u stopu pratila kretanja opozicionih političkih lidera, izvještava kako je Davidović u Sarajevo stigao oko 17:15 sati, gdje su ga dočekali dr. Mehmed Spaho, dr. Šefkija Behmen, Uzeir-aga Hadžihasanović, Akif Spaho, Mustafa Bičakčić, Edhem Đulizarević i Ibrahim Šahinagić. Davidović je do 18:00 boravio u svojoj sobi u hotelu *Central*, zatim sišao u kafanu tog hotela i razgovarao sa nekim liderima svoje stranke u Sarajevu (dr. Savo Ljubibratić, Dušan Vasiljević i još neki), te oko 18:30 uputio se u društvo *El Kamer* gdje je razgovarao sa članovima Demokratske zajednice do 20:00 sati. «U razgovoru, privatnog karaktera, izjavio je Davidović da on u cijelosti prihvata i odobrava politiku i pravac g. dr. Mehmeda Spahe i da između njih nema nikakvih nesporazuma. Činjenica da u nekim oblastima istupaju Demokratska stranka i JMO samostalno svaka za sebe ne smije se uzeti kao znak kakva nesporazuma ili nesuglasja u vodstvu tih dvaju političkih stranaka. Do te činjenice dovele su male lične ambicije i vodstvo Demokratske zajednice tolerira taj rad tih pojedinaca radi toga da ovi nakon svoje propasti uvide da su oni sami sebi krivi i da su propali samo radi toga što se nijesu pokoravali željama vodstva». On je istakao kako će i u Sarajevu Demokratska stranka istupiti samostalno. Nakon razgovora u *El Kameru* Davidović je otišao u restran *Pošta*, gdje mu se na večeri pridružio Atanasije Šola, a nakon toga se vratio u hotel. Davidović je potom otputovao u Arnautoviće kod Visokog.[132]

[131] N. Jovanović, *Politički sukobi*, str. 167.

[132] ABiH, VŽSO, pov. br. 1662/27.

Dr. Mehmed Spaho je u vrijeme predizborne kampanje 1927. u svojim govorima objašnjavao svojim glasačima zašto je ušao u koaliciju sa Demokratskom strankom i formirao Demokratsku zajednicu. Prema izvještaju izaslanika vlasti Marijana M. Pejića, političkog činovnika sreza Tešanjskog sa zbora dr. Mehmeda Spahe u Jelahu, održanog 4. septembra 1927, skupu je prisustvovalo oko 1000 članova JMO, te ukupno oko 1500 sa pristašama drugih partija i znatiželjnicima. Zbor je otvorio Zija-beg Đonlagić, koji je predložio da zbor vodi tamošnji kandidat na listi Ljube Davidovića, Mustaj-beg Kapetanović. Nakon toga govorio je dr. Mehmed Spaho. On u svom govoru objašnjava da je bio prinuđen sklapati sporazum sa Davidovićevom Demokratskom strankom zato što ga bosanski radikali nisu htjeli nikada iskreno podupirati, niti su ikada bili za iskrenu slogu sa Bosanskim Muslimanima. Spaho veli da, iako su skupa u vladi, i danas vođa radikala u Bosni na svakom svom zboru napada Spahu, na šta je neko iz mase uzviknuo «dolje Srškić», a Spaho, nakon intervencije izaslanika vlasti, traži od pristaša da ne uzvikuju takve parole. Zatim poziva ljude da glasaju za Demokratsku zajednicu obećavajući smanjivanje poreza i povećanje pomoći seljacima.

Nakon Spahe govorilo je više govornika, među kojima i Šćepan Grđić, koji ističe da je on stari politički borac još iz vremana austrougarske uprave, ali je nakon ujedinjenja razočaran, jer bosanski radikali, koji su bili na vlasti, «nisu istom mjerom mjerili» ni Srbima, a kamoli Muslimanima i Hrvatima, te podržava saradnju Spahe sa Davidovićem.[133]

Na izborima održanim 11. septembra 1927. Spaho je dobio 18 zastupničkih mjesta, što je bilo za 3 više nego je dobio na izborima 1925.[134] U Vladi, koja je formirana 21. septembra 1927, a koju je vodio Velja Vukićević, Mehmed Spaho je i dalje zadržao resor ministra trgovine i industrije. Kada je nakon kongresa održanog 15. i 16. januara 1928. Demokratska stranka donijela odluku o izlasku iz Vlade, Spaho se nije s tim saglasio i ostao je u Vladi nastavljajući saradnju sa grupom radikala koju je vodio tadašniji predsjednik Vlade Velja Vukićević. Inače, ta saradnja Spahe i ove Vukićevićeve struje u Radikalnoj stranci imala je svoju dužu historiju, a vezana je i za pokušaje saradnje u pitanjima zajedničkog sudjelovanja u oblasnim samoupravama. Spaho je tu saradnju sa radikalima na oblasnoj razini pravdao saradnjom na državnoj razini.

[133] ARS, Vrbaska oblast, 8824/27.

[134] S obzirom da je na ovim općim izborima, kao i ranije na lokalnim, JMO nastupila negdje samostalno, a negdje u okviru Demokratske zajednice, podaci o broju osvojenih zastupničkim mjesta mogu djelovati zbunjujuće. Naime, JMO je kao samostalna organizacija dobila 9 zastupničkih mjesta, a Demokratska zajednica 10, ali je od ovih 10 na listi Demokratske zajednice 9 bilo iz reda JMO (A. Purivatra, *JMO*, str. 271, nap. 52; Usporedi: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata, I*, str. 501)

«Ne želimo da nam se prebaci da vodimo jednu politiku u Beogradu, a drugu u Bosni, i stoga nastojimo da sarađujemo sa radikalima gdje je to moguće»[135]

On će taj resor zadržati i poslije atentata na Stjepana Radića, odnosno u Vladi koju je 27. jula 1928. obrazovao dr. Anton Korošec. Spaho će ministarsku poziciju izgubiti sa padom Koroščeve Vlade i zavođenjem šestojanurske diktature 1929. godine.

Važno je potcrtati da je Spaho tokom 1927. i 1928. zauzimao poziciju ministra trgovine i industrije u Vladi Velje Vukićevića, koja je pala nakon atentata 1928. godine, te da je i nakon toga zadržao svoju ministarsku poziciju u vrijeme Vlade dr. Antona Korošeca. U tom vremenu Spaho je čak 1928. izabran za počasnog predsjednika Beogradske zanatske komore, a list *Pravda* je to isticao kao znak velikog ugleda kojega on, kao ministar trgovine i industrije, te stalni zamjenik često bolesnog ministra finansija, uživa u privrednim krugovima. U to je vrijeme predsjednik zanatske Komore bio Milan Stojadinović.[136]

U ovo je vrijeme bilo, ipak, nasilja nad Muslimanima i pristašama JMO, pa je Centralni odbor JMO 21. aprila 1928. raspravljao o političkoj situaciji u zemlji. Zaključeno je da treba nastaviti i dalje politiku sporazuma u tadašnjoj koalicionoj vladi «koja usprkos rada mnogih protivnika nailazi na opće odobravanje». Također je naglašeno da ta politika sporazuma nailazi na razne poteškoće jer je «sprovođenje sporazuma povjereno mnogim organima državne uprave koji su ranije vodili bezobzirnu borbu protiv JMO, pa ne mogu da se oslobode od te svoje nakane». Na kraju je Centralni odbor JMO zaključio «da se pod prijetnjom isključenja pristašama JMO zabranjuje javno raspravljanje unutrašnjih stvari organizacije bilo na zborovima i sastancima, bilo u štampi.»[137] Zahvaljujući ne samo takvoj partijskoj disciplini, nego i djelovanjem kroz same institucije vlasti na poboljšanje položaja muslimanske zajednice, Spaho i JMO su i na općinskim izborima 28. oktobra 1928. pokazali da imaju ubjedljivo najveću podršku biračkog tijela u Bosni i Hercegovini.

Pokušaji atentata na Mehmeda Spahu

U literaturi je već često spominjano kako je Spaho izbjegao tri pokušaja atentata, a da je kao žrtva pao u četvrtom atentatu. Mnogi događaji, vezani za sve te pokušaje atentata, ostat će vječito nerasvijetljeni, ali je moguće uspostaviti određenu hronologiju događanja.

---

[135] N. Jovanović, *Politički sukobi*, str. 259.

[136] *Pravda*, br. 14, 4. aprila 1928.

[137] *Pravda*, br. 17, 25. aprila 1928.

Prvo treba napomenuti kako postojeći podaci ukazuju da je na Mehmeda Spahu bilo više napada koji se mogu okarakterizirati kao atentati. Sarajevski list *Pravda* je zabilježio da je 3. septembra 1921. bio pripreman atentat na Spahu, kada je on kao ministar trgovine i industrije boravio u Sloveniji i tom prilikom otvorio ljubljanski velesajam.[138] U broju od 10. septembra *Pravda* objavljuje članak pod naslovom *Atentat na ministra dr. Spahu*, u kojemu piše: «Kraj ceste između Celja i Ljubljane, kuda je imao proći dr. Spaho s kraljevskim namjesnikom za Sloveniju dr Hribarem, bili su (...) komunisti stavili 14 kg. eksploziva sa paklenim strojem. To je otkrio jedan žandarmerijski narednik i tako spriječio ovaj atentat. Kako *«Jutro»* (slovenačke novine, op. H. K.) javlja, već je uhvaćen i atentator, koji priznaje djelo. Sreća je bila, te se je dr. Spaho upravo pred polazak odlučio da putuje željeznicom».[139] No, kako ovom prilikom nije došlo ni do kakve pucnjave, ovaj događaj iz Slovenije je ostao zabilježen samo kao priprema atentata na Spahu.

Prvi pokušaj atentata na Mehmeda Spahu desio se 1. septembra 1922. godine u Višegradu. Naime, toga je dana Spaho došao u Višegrad držati skup JMO. Spahu je u Višegradu dočekalo oko 1500 pristaša, svi su mu klicali, a poslije džuma namaza on je namjeravao držati skupštinu «ali ju vlast nije dozvolila, jer navodno nije na vrijeme najavljena». Zbog toga je Spaho skup držao u hotelu Višegrad. «Kad je dr Spaho počeo govoriti, kroz prozor u pokrajnju malu sobu ušuljalo se je 12 srpsko-pravoslavnih fašista i počelo pucati iz revolvera. Jedno je tane preletjelo dru Spahi pokraj uha. Svijet iznenađen, odmah se je snašao i navalio za fašistima, ali neki su od njih uspjeli pobjeći kroz stražnja vrata. Na stotine naših nahrlilo je za njima, pograbivši kolce, ali molbama i nagovorom dr Spahe, H. Hasanovića i drugih uglednih pristaša jedva se je uplivisalo da ne dođe do pogroma fašista, od kojih su neki pobjegli na tavan hotela. Ranjenih ima oko deset, trojica teže. Zna se pod sigurno da su pucali srpski fašisti Vuko Medenica, Todor Milovanović, Ilija Kožo i Milivoje Božić.

Vlast je pri svemu bila posve pasivna. Žandari koji su kod hotela stajali nijesu se htjeli ni maknuti iako im je javljeno gdje su se napadači sakrili.

Tek kada su naši htjeli da se sami obračunaju sa srpskim fašistima, sakupili su se i počeli naše razgoniti sa uperenim bajonetima i ne brinući se za fašiste na tavanu. Žandarmerijski potporučnik – izgleda da je bio pijan – lupao je golom sabljom po muslimanskim težacima i više ih ranio. Ogorčenje naših pristaša je veliko, ali svi su do jednoga složni i neustrašivi».[140]

---

[138] *Pravda*, br. 93 (331), 6. septembra 1921.

[139] *Pravda*, br. 94 (332), 10. septembra 1921.

[140] *Pravda*, br. 196, 2. septembra 1922.

«Bomba u El-Kameru» 1923.

Drugi pokušaj atentata na Spahu desio se 23. avgusta 1923. godine, i to u prostorijama muslimanskog društva „El-Kamer“, na Bembaši br. 4 u Sarajevu. Na tom mjestu je toga dana u 21:45 bačena bomba, za koju se odmah tvrdilo da je bila namijenjena Mehmedu Spahi, i da je to bio atentat na njega. Dok se o prvom pokušaju Spahinog ubistva u Višegradu manje pisalo i manje znalo, o ovom događaju u Sarajevu novine su opširno pisale, a policijski službenici su ostavili puno više tragova. Prema izvještaju Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 24. avgusta, petnaest minuta prije bacanja bombe u bašču *El Kamera* došao je Mehmed Spaho u društvu s dr. Mahmudom Behmenom. Njih dvojica su prije toga večerali u restoranu Pivare, i krenuli prema *El Kameru* i «čim su sjeli za sto bačena je bomba sa ceste u ćoše društvene zgrade, koja nije bila osvetljena, a niti je koga unutar bilo». Posljedica ove eksplozije bili su samo oštećeni prozori, bez ikakve druge štete ili povrijeđenih ljudi. Prema policijskoj istrazi, bomba je bačena sa ceste preko zida *El Kamerove* bašče u dio zgrade gdje nije bilo gostiju, iz čega je policija zaključila kako se radilo o pokušaju zastrašivanja, a ne ubistva nekoga od gostiju. Policajci su istragom utvrdili da je jedna žena, Halima Šehović, koja živi u blizini *El Kamera* primijetila jednog mladića «u žirade šeširu, crnom odijelu, povisok, gdje se je penjao na zid *El Kamera* i gledao u bašču, a bomba je u to vrijeme eksplodirala», iz čega su pretpostavljali da je taj mladić bacio bombu. Osim toga, Spaho i Behmen su također izjavili da su na putu od restorana Pivare do *El Kamera* primijetili da ih je pratio nepoznati mladić, čiji bi opis izgledao istovjetno opisu mladića koga je navela Halima Šehović, te se pretpostavljalo da se radi o istoj ličnosti.

Komandant policijske straže Balać je već 23. avgusta 1923. dostavio Policijskoj direkciji izvještaj o tome. U tom izvještaju on piše kako je tu noć bio dežurni u gradu i u vremenu od 18 do 22 sata zadržavao se na Bembaši, Parku Cara Dušana i bašči Puketa. Otprilike 15 minuta prije 22 sata on je bio pred baščom Puketa i čuo eksploziju «u pravcu Magistrata, te u prvi mah pomišljao sam da bi to moglo biti u kasarni Vojvode Stepe, odmah sam se uputio sa tramvajem u rečenome pravcu u društvu sa službujućim agentom Vladimirom Bataskim, ali uz put sam čuo da je bomba eksplodirala u musl. društvu *El Kamer* na Bembaši ul. br. 4, te sam se uputio u rečeno društvo». Balać dalje opisuje da je, prilikom dolaska pred *El Kamer* susreo Arifa Rezakovića, koji je upravo izlazio iz društva i glasno prijetio kako će i on baciti bombu «u njihovu Prosvjetu». Balać ga je upozorio da ne smije izricati takve prijetnje, te se potom

uputio u društvo i tamo susreo 10-15 gostiju, među kojima i dr. Spahu, «koji se je bio sklonio u tekiju i tamo sam ga našao da sjedi u mraku. Ja sam odmah unišao k njemu i pitao ga da li mu šta fali i je li se prepao, a on je rekao da nije ništa, te je samnom izišao napolje na bašču društvenih prostorija.» U bašči je bilo još uglednih gostiju, a Balać je nakon izvršenog uviđaja zaključio kako je bomba bačena sa ulice Bembaša, preko zida i pala je na dvorište pred prozore društvenih prostorija. Posljedice su bile lomljenje nekoliko prozora «i sa jednoga zida je kreč obijen i jedna grebotina se vidi na buretu, koje se je na dvorištu nalazilo puno rakije. Drugijeh znakova se nije moglo primijetiti.» Balać dalje piše da je o događaju svjedočila Halima Šehović, Rukijina kćerka, stara oko 15 godina, koja stanuje u komšiluku (Bembaša br. 6). Ona je svjedočila da je vidjela jednog mladića u slamnatom šeširu, «vrlo tanak, mladolik, gde hoda uz zid pokraj *El Kamera* Bembašom ulicom i da se 2-3 puta nadvirivao i gledao preko zida u *El Kamer*, te momentalno iščezao nepoznato kuda, ali da nije vidjela da je rečeni bombu bacio». Balać dalje piše da je u to doba u blizini *El Kamer* viđen Dragutin Šapnik, sin Ivanov, star 24 godine, lampista kod gradske plinare. Njega je rejonski stražar Muharem Galijašević uhapsio i proslijedio dežurnom činovniku.

Na lice mjesta su izašli predstojnik Ivan Topala, dežurni činovnik pristav Dončević, inspekcioni tajnik Musakadić, šef kriminala dr. Prica i šef agenata Zaharije Čubelić, ali se nije moglo ustanoviti ko je bombu bacio. Na kraju je Balać zaključio slijedeće: «Mogao bi(h) reći da ta prava bomba nije bila, nego nekakva koja vrlo slabo djeluje, pošto od iste nikakovih komada tamo nije ostalo, toga radi sam mnijenja, da bi lako mogla biti bačena od istih članova».

Policijska je direkcija i 27. avgusta dostavila izvještaj o tom događaju, a zatim je 11. septembra 1923. detaljno dostavila velikom županu sva saznanja i tok događaja vezan za bombu bačenu u *El Kameru* i ponašanje policije, s obzirom da su se pojavile glasine kako policija nije poduzela sve što je nužno kako bi se pronašla osoba koja je bacila bombu u blizinu Mehmeda Spahe. Prema ovom, najdetaljnijem izvještaju, bomba je bačena u 21:45, a već u 22:00 na licu mjesta su stigli policijski agenti, te je u 22:30 počela istraga. Saslušani su svi prisutni gosti, uključujući i Spahu i Behmena, te stanari svih okolnih kuća, kao i dvoje djece koja su se prije nego što je bomba bačena zadržavali u blizini. Spaho i Behmen su izjavili da ih je na putu od restorana Pivara (kod Sameka) do *El Kamera* pratio neki nepoznati mladić, ali ga nisu mogli opisati. U ovom se izvještaju navodi da su zbog toga agenti ispitivali i konobara kod Semaka kako bi utvrdili ko je od gostiju bio u tom restoranu u vrijeme dok su

tamo Spaho i Behmen večerali. Utvrđeno je da su u to vrijeme u restoranu bila četverica nepoznatih mladića. Zatim je dostatna pažnja posvećena iskazu djevojčice Zinhasović, koja je primijetila jednog mladića u vrijeme kada je došlo do ekplozije bombe. Međutim, s obzirom da nije bilo detaljnih opisa nije se moglo utvrditi da li se radi o istom mladiću. Također, policija je tu noć provjeravala sva sumnjiva lica kako bi utvrdila gdje su bila u tom kritičnom trenutku.

Sutradan, dakle, 24. avgusta, ponovo su napravljeni izvidi uz fotografiranje mjesta događaja. Ovim je izvidima utvrđeno da bomba koja je eksplodirala bila ručna bomba «francuska i ofanzivna, koja se upotrebljava za plašnju u ratu a nema učinka za rušenje objekata kao ni za tučenje živih bića». Kasnija je istraga suzila broj mogućih počinilaca na jednog pripadnika «Orjuna» i jednog bivšeg dobrovoljca, ali još ništa nije bilo moguće utvrditi sa stoprocentnom sigurnošću.[141]

Ovaj događaj je ponovo aktualiziran kada je 1927. godine pokušan novi atentat na Spahu. Tom je prilikom veliki župan sarajevske oblasti tražio izvještaj od Policijske direkcije i o ovoj eksploziji u *El Kameru*. Tada je vladin savjetnik dr. Ljudevit Horvat u svom izvještaju naglasio kako je prema informacijama koje je dobio od Policijske direkcije utvrdio da se ta eksplozija desila 23. avgusta 1923, te da je komandant Policijske straže Balać, koji je toga dana bio dežurni u gradu, čim je čuo eksploziju sam krenuo tragati gdje se eksplozija desila i otkrio da se to desilo u *El Kameru. «U lokalu je našao 10-15 ljudi i među njima i dr. Spahu, koji se bio sklonio u tekiju, gde je sedio u mraku. Dr. Spaho je sa komandantom izašao u bašču društvenih prostorija, gdje su bili dr. Behmen, direktor pom. ureda pol. direkcije Omer Hadžić i još nekolicina Muslimana. Balać je ustanovio, da je bomba bačena sa ulice preko zida te da je pala na dvorište društvenih prostorija pred prozore. Jedna 12-15 godišnja muslimanka je navela, da je videla jednog mladića, gde hoda uz zid pokraj El Kamera i gleda preko zida, pa je onda iščezao, ali nije videla da je bacio bombu. Devojka je o tom licu dala dosta površan opis osobe. U isto vreme je viđen i zatečen neki Dragutin Šapnik, lampista kod gradske plinare, te predveden dežurnom činovniku.*

Odmah se uputila na lice mesta policijska komisija, kot. predstojnik Topali, dežurni činovnik Dončević, inspekcioni činovnik Musakadić, šef kriminalnog odeljenja dr. Prica i šef agenata Čubelić. Komisija je ustanovila, da je bomba

[141] ABiH, VŽSO, pov. 987/23

bačena u onaj deo bašte, gde nije bilo gostiju, valjda samo s namerom da se prisutni zastraše. Dr. Spaho i dr. Behmen saopštili su policijskim organima, da su te večeri bili u restauraciji pivare i pošli zajedno oko 21 ¼ sati u bašču «El Kamera». Još za vreme njihovog bavljenja u toj restauraciji, a osobito putem, upalo im je u oči, da ih prati neki mladi nepoznati im čovek.

Pronađene komade bombe ogledali su na licu mesta stručnjaci art. kapetan Đorđević i nadzornik pirotehnike Jeremić te ustanovili, da je bomba ručna, francuska, ofenzivna, koja služi za vojne svrhe i u ratu za plašnju, a nema učinka za rušenje objekata i tučenje živih bića, a takovih bombi po iskazu tih stručnjaka u Sarajevu uobće nema, što je komanda II Arm. Oblasti potvrdila s time, da se sve bombe, koje vojne komande vode po spisku, nalaze na svojim mestima. Traganje Policijske direkcije za nepoznatim počiniteljem nije vodilo do rezultata, koji se nije moglo postići ni usmenim preslušanjem dra Spahe i Behmena, ni preslušanjem ostalih lica, koja su sedela u bašči i stanara svih okolnih kuća.

Policijska direkcija još iste noći počela je voditi nadzor nad sumnjivim joj licima, gde su se u to doba nalazila, te se na koncu sumnja bila koncentrisala na jednog bivšeg dobrovoljca. Ali ni za ovu sumnju nije se izgleda našlo uporište te je stvar od policije bila svršena time, što su se predmetna akta dne 20. septembra 1923. ustupila državnom odvetništvu na dalji nadležni postupak». Na kraju je izvještaja vladin savjetnik Horvat zaključio kako smatra da su policijski organi postupali na najprofesionalniji način, ali da počinitelje ipak nisu mogli pronaći «jer nije bilo dostatno indicija na osnovu kojih bi ga mogli pronaći».

Godina 1925 – događaji u Zagrebu ili kako je umjesto revolvera kod Spahe policija pronašla pozivnicu za dvorski bal

Godine 1925, u vrijeme predizborne kampanje i u vrijeme Spahinog savezništva sa HRSS kroz djelovanje u Udruženoj opoziciji, na Spahu je prilikom njegovog boravka u Zagrebu izvršen jedan napad, koji štampa nije karakterizirala kao pokušaj atentata nego samo kao «napadaj». Naime, 2. februara 1925. Spaho je stigao u Zagreb skupa sa dr. Šefkijom Behmenom na konferenciju šefova stranaka Opozicionog bloka. No, Spahu i Behmena je na stanici «dočekalo nekoliko gradskih fakina potplaćenih» koji su uzvikivali razne parole protiv Spahe, a zatim je «jedan od tih plaćenika poletio (je) za fijakerom (kojim se Spaho vozio u grad sa stanice, op H.K.) i htjeo da udari štapom dra Spahu, ali mu se ovaj omakao iz ruke i udario o naslonjač fijakera. Dr. Behmen je na

napadača povukao revolver na što su se oni razbježali.» Nakon toga su Spaho i Behmen produžili u hotel *Palas*, gdje su držali konferenciju. Za vrijeme konferencije došli su policijski inspektori i izvršili premetačinu Spahe i Behmena. List *Pravda* piše kako su kod Spahe tom prilikom našli samo Orden Sv. Save I stepena i poziv za dvorski bal, gdje je boravio dan ranije.[142]

Povodom ovoga napada, zagrebački *Jutarnji list* je donio opširan tekst naslovljen *Orjunaši navalili na muslimanske ministre sred hrvatskog Zagreba*, u kojem se donose pojedinosti o ovom napadu. List *Pravda* je u broju 28. od 4. februara prenio u cijelosti taj članak.

U članku se navodi kako je Spaho iz Beograda vozom krenuo u Zagreb, a na stanici u Sunji pridružio mu se i dr. Šefkija Behmen. Stigavši u Zagreb na stanici ih je dočekalo malo ljudi. *«Publiku su sačinjavali većim dijelom neki omladinci. Ministri su izašli sasvim nesmetano i bez manifestacija i protesta. Odmah su salijetani od novinara, ali su ostavili da daju saopštenja tek po završetku konferencije, jer su inače sve što se ima da kaže javno rekli ovih dana. Pri izlasku iz stanice stajale su dvije grupe mladih ljudi koje su gledale na ministre opkoljene novinarima. Kada su ministri ušli u fijaker i kada su se kola uputila, onda su se čuli povici s jedne strane: Živio dr Spaho! Živjela braća muslimani! A s druge strane padali su povici i dolje. Omladina Orjune, kojih 15 na broju, potrčala je za fijakerom, vičući svoje protestne povike, a nigdje osim duboko na trgu pred kolodvorom nije bilo vidjeti koga od policije, koji bi držao red i mir.*

Kola su išla lagano, a neki su omladinci došli do njih i jedan, koji je stigao fijaker, zamahnuo je štapom na ministre muslimanske, ali udarac je promašio, te je pao na samo krilo fijakera. Čim se osjetio udarac, g. dr. Behmen je skočio i okrenuo se prema Orjuni, koja je vikala za fijakerom i doviknuo joj: «Promislite se, jer ćete zlo proći!». I ona, čim je vidjela da je dr. Behmen ustao odmah se povukla na trotoare i nastavila vikati sa strane. Kola su odjurila preko Zrinjevca i taj incident je bio završen. Iza Orjune dolazila je druga grupa omladinaca, Hanao, koja se žurila da priskoči u pomoć napadnutim predstavnicima JMO. Izgleda da su Orjunaši trčali za fijakerom još odmah sa stanice, da izbjegnu sukob sa Hanaovcima. Čim su osjetili, da je sukob između dviju omladinskih grupa neminovan, Orjunaši su se raspršili u pokrajne ulice, a za njima su poletjeli Hanaovci. Ali osim nekih slabijih okršaja i drugi incident nije zahvatio neke veće razmjere, te je stvar bila odmah umirena. Tek poslije čitavog

[142] *Pravda*, br. 27, 3. februara 1925.

ovog nereda došlo je redarstvo, da čuva i onako po sebi ustanovljeni mir. Gg. Spaho i Behmen otišli su u svoj stan, gdje su odmah primili nekoliko novinara, a za njima su došli narodni poslanici HRSS dr. Nikić i g. Nikola Precca. Poslije je stiglo i više omladinaca, da žale za slučaj, koji se desio. Skoro jedan sat poslije prvog incidenta došla su u sobu g. dra Spahe i dva redarstvena činovnika i pozvali g. Behmena na odgovornost za to, da se on branio po navodu policije od Orjunaša, trgnuvši revolver iz džepa. G. Behmen im je odgovorio, da navodi redarstva ne odgovaraju istini i da je sve ono što je u tom smislu natjeralo policiju na intervenciju kod njega, netačno. U isto vrijeme došli su da pozdrave predstavnike JMO g. dr. Đoka Vlajić, bivši šef kabineta g. Davidovića i komitski vojvoda Birčanin. Gg. Spaho i Behmen odvezli su se zatim u fijakeru sa g. Vlajićem i g. Birčaninom u Palace hotel, gdje ih je dočekao i dr. Korošec, koji je stigao malo poslije njih iz Ljubljane i g. Ljuba Davidović, te je otvorena predkonferencija šefova opozicionog bloka.»

U članku se dalje opisuje da su Spaho i Behmen nakon incidenta dali intervju novinarima. Spaho je naglasio kako tom «incidentu» ne pridaje nikakav značaj. *«Držim da je sve što se dogodilo spremljena stvar i to sa znanjem same policije, jer se ona držala posve pasivno, a i ono što se redara moglo vidjeti, nije se ni maklo. Policija je znala za naš dolazak i da je malo pazila bila bi vidjela kako se omladina skuplja. I da je redarstvo htjelo biti malo oprezno, ono je moglo da spriječi incident. Čitav događaj u nizu drugih, koji se dešavaju dnevno našim pristašama ne znači ništa novoga. Mi smo došli na sastanak i sastanak ćemo održati. (...) Ovo je naš posljednji sastanak prije izbora. Imamo da se dogovorimo o svemu onome što još imamo da uradimo. Mi idemo na izbore složni i neustrašivi, a danas ćemo znati kako stoje naše snage, kakva je naša situacija. Kao što smo do sada bili u zajednici, mi ćemo tako izaći na birališta, a poslije izbora nastavit ćemo akciju koja je već unaprijed osigurana.*

G. dr. Behmen na to nadodao kako je on čitav jučerašnji dan prošao kroz razne incidente. U Banjaluci je bio izazvan od Srnaovaca, a jedanput čak i otvoreno napadnut. Srnaovci su ga atakirali u Banjaluci sa najpogrdnijim povicima: «Ljubi Davidoviću i njegovim ministrima». Krivci su ostali neopaženi i pošteđeni od odgovornosti. On je dobio impresiju, da su svi ovi napadi na njega imali za svrhu, da izazovu njegovo uhapšenje i da mu se onemogući polazak u Zagreb i daljnji rad oko izbora.

Poslije incidenta koji se dogodio po izlasku dra Spahe i dra Behmena sa kolodvora, oba bivša ministra dali su nalog kočijašu da ih vozi do Grand ho-

tela. Tamo su uzeli sobe i uredivši se već bili su telefonski zvani iz Palace hotela, gdje su se već bili sastali gg. Davidović, Korošec, Pavle Radić i Rudolf Herceg, te dr. Nikić. Oko sedam sati na večer dovezli su se iz Grand hotela u hotel Palace dr. Spaho i dr. Behmen, te je malo časaka zatim u velikom salonu Palace hotela u prvom spratu započela konferencija šefova opozicionih stranaka, kojoj su prisustvovali g. Ljuba Davidović, dr. Anton Korošec, dr. Mehmed Spaho, dr. Šefkija Behmen, Pavle Radić, dr. Nikić i Rudolf Herceg. Nekoliko minuta zatim nahrupila su u hotel Palace četa detektiva, šestorica uniformiranih policajaca, policijski kapetan Bogojević i redarstveni činovnik Zetković. Blokirana su vrata hotela i nitko nije mogao ni da uđe ni da izađe iz hotela. U početku se uopće nije znalo zašto sve te policijske mjere, ali se od jednog detektiva doznalo da je policija dobila naređenje da pretraži sve sumnjive i nesumnjive osobe, koje se nalaze u Palace hotelu i u slučaju, da se kod nekoga nađe kakovo oružje, da ga se odmah predvede na policiju. U tom momentu u vestibutu hotela nalazilo se desetak omladinaca, koji su iz znatiželje došli u hotel, da bi eventualno štogod saznali o konferenciji šefova opozicionih stranaka, koja se održavala u prvom spratu.

Policijski pristav Zetković dao je naređenje, da se sva ona lica, koja nisu prijavljena u hotelu uhapse i predvedu na policiju. Tako je uhapšeno 14 ljudi, većinom omladinaca, koji su predvedeni na policiju i preslušani. Makar da se kod njih nije našlo oružje, oni su zadržani u pritvoru. Nekoliko minuta zatim došla su u hotel neka nova lica, u kojima se prepoznavalo nekoliko detektiva, konfidenata, a među njima i vladin tajnik Hanuš i vladin perovođa Kunc. Došavši u prvi sprat odmah su zatražili, gdje se nalaze dr. Spaho i dr. Behmen. Kada su ovi izašli iz salona u kojemu je održavana konferencija, jedan od policajaca izvadio je iz džepa naređenje potpisano po šefu redarstva dru Bedekoviću, na temelju kojega se imade kod dra Spahe i dra Behmena izvršiti lična premetačina. Iz sobe su ujedno izašli gg. Davidović, Korošec i ostali učesnici konferencije, da bi doznali, što policija traži. S podsmjehom na licu dr. Spaho rekao je policajcu: Molim, izvolite. Želite li možda da se svučem? U prisustvu Davidovića, Korošeca i ostalih, jedan je policajac pretražio sve džepove dra Spahe i dra Behmena, opipavajući ih od glave do pete. Svi prisutni pravili su za vrijeme pretresa šale, i tako je g. dr. Korošec kod pretresa g. dr. Spahe govorio: «Pogledajte da nije što ukrao na dvoru!». G. Pavle Radić šalio se: «Nećete ništa naći sumnjivoga, osim možda pozivnice na dvorski bal!». I zaista u džepu g. dr. Spahe nađena je pozivnica za dvorski bal, što je izazvalo veselo raspoloženje i grohotan smijeh.

Policija je naime na pritužbu onog Orjunaša, koji je štapom pokušao da udari dra Spahu za vrijeme vožnje u kočiji, koji je policiji dojavio, kako je dr. Behmen navodno izvukao revolver – htjela da pronađe taj revolver. Prema izjavi jednog policajca šef je policije bio već izdao i potpisao pismeno naređenje da se uhapsi dra Spahu i dra Behmena, u slučaju, ako se kod njih nađe revolver i ako ne budu posjedovali dozvole za nošenje oružja.

Ta je premetačina završena negativnim rezultatom, te su se policajci iza toga povukli.

Nije prošlo četvrt sata, ponovo se u Palace hotel povratila nova ekspedicija policajaca sa novim naređenjima, da se kod dra Spahe i dra Behmena imade izvršiti pretraga prtljage. Tog momenta se prtljag spomenutih ministara nalazio u Grand hotelu, pa je smjesta telefonirano, da se ova prenese u Palace hotel. Kad je prtljaga dovezena, izvršena je pomna pretraga svih predmeta, koji su se nalazili u nekoliko ručnih kovčega, ali nije ništa nađeno. Za vrijeme pretrage većeg ručnog kovčega policajac je naišao na jedan tvrdi predmet i sigurno iz kurtoazije nije htio da ga otvori prije nego bi vlasnika stvari zapitao što je to unutra. Dr. Spaho je policajcu odgovorio: «To je red sv. Save I. stepena». Među prisutnima nastao je ponovo grohotan smijeh.

Poslije izvršene pretrage sastavljen je zapisnik, u kojemu stoji, da kod premetačine prtljage dra Spahe nije nađeno ništa sumnjivo. Spomenuti političari, učesnici konferencije povukli su se ponovo da nastave vijećanja, koja su potrajala do poslije devet sati na večer».[143]

Atentat na Mehmeda Spahu 1927. ili kako je izgledao vatreni okršaj na Vratniku

Treći pokušaj atentata na Spahu dogodio se 1927. u vrijeme predizborne kampanje. Naime, na izborima 11. 9. 1927. dr. Mehmed Spaho je bio nosilac liste Demokratske zajednice za raško-zvečanski (tj. novopazarski) okrug. Harun Crnovršanin smatra da je upravo to kandidiranje u Sandžaku i na listi DZ bio razlog da dr. Milan Srškić i radikali povedu žestoku kampanju protiv JMO i Mehmeda Spahe, što je rezultiralo odlukom o Spahinoj likvidaciji. Za to ne postoje nikakvi argumenti, ali se vjeruje da je to bila odluka Radikalne stranke, a kao izvršioci odluke o likvidaciji izabrani su muslimanski radikalski omladinci iz organizacije «Osman Đikić», koji su u predizbornoj kampanji među muslimanima agitirali da glasaju za Radikalnu stranku. Sekretar te

[143] *Pravda*, br. 28. februara 1925.

stranke Mahmut Alajbegović i Ahmed Kemura, činovnik Gradske štedionice u Sarajevu izvršili su pokušaj atentata na Spahu 3. septembra prilikom Spahinog predizbornog govora na Vratniku. Alajbegović je kasnije, nakon oštrih protesta Uzeir-age Hadžihasanovića i Šefkije Behmena, osuđen na simboličnih 6 mjeseci zatvora.

Ovaj atentat od 3. septembra 1927. godine bio je posebno istraživan, kako od policijskih struktura tako i od medija, pri čemu je partijski list *Pravda* bio osobito detaljan. Naime, za 3. septembra 1927. je bio zakazan sastanak članova JMO sa dr. Spahom u Hendinu mektebu u Sarajevu. S obzirom da je skup bio planiran u zatvorenom prostoru, policijska direkcija nije pripremala nikakvo dodatno policijsko osiguranje, nego je samo imenovala jednog svog agenta, Bajru Avdića, do prisustvuje sastanku, ali samo s ciljem da sluša govore i o tome izvijesti policijsku direkciju. Također je bilo naređeno komandiru policijske karaule na Vratniku, koja je bila u neposrednoj blizini rečenog lokala, «da pazi na mir i red u blizini, ali da ne uniđe u lokal, ako ne bude pozvan».

Policijski izvještaj ističe da policiji nije bilo poznato da članovi društva «Osman Đikić» namjeravaju ometati sastanak Spahe sa članovima svoje stranke «te nije ni upadno bilo da je to društvo na istu večer imalo zabavu (bestilj, kuhanje pekmeza) u svojoj bašči, koja je udaljena od Hendinog mekteba više od ½ kilometra».

Policijski izvještaj naglašava kako je društvo «Osman Đikić» slično društvima «Orjuna», «Srnao» i «Hanao», da u tim društvima ima mladića «usijanih glava, ali ga policija zbog toga ipak ne može držati pod paskom svaki put, kad se negda drži sastanak ljudi iz protivnog tabora».

Nakon što se desila pucnjava, agent Avdić, premda nije imao zadatak da radi na obezbjeđenju nego samo na informiranju, dao se u potjeru za Alajbegovićem.

Agent Avdić je u svom izvještaju 3. septambra 1927. zabilježio slijedeće:

«U 20 sati otpočela je konferencija JMO u Hendinu mektebu. Govorio je dr Spaho pred oko 300 prisutnih. Oko ½ 21 sat došao je u salu Alajbegović u društvu 7-8 drugova. Bilo je neko vrijeme mirno, ali kad je dr. Spaho spomenuo gradskog komesara, netko je uzviknuo 'Živio komesar'. Nekoji su opet počeli vikati 'dolje komesar' i pokazivali Alajbegovića, kao sekretara komesarova. Masa se je uzbunila i došlo je do gužve. Alajbegović je izvadio revolver i opalio jedan metak u plafon. Odmah iza toga izgubio se je u masi i na avliji ispaljen je jedan metak. Kasnije se je čulo još nekoliko hitaca.

Ja sam se progurao kroz masu, te dostigao stražara Jakubovića i sa njim trčao za napadačima, koje je masa gonila. Alajbegovića sam pozvao 'u ime zakona' da stane, kad smo ga pristigli, a pri tome masu zaustavljao, obećavajući im, da će napadači biti uhapšeni. Oko 60 koraka bili smo u razmaku od Alajbegovića. On se je okrenuo i pucao na mene i stražara tri puta. Mi smo se uklonili i on se je u ulicama izgubio. Tada sam se sa stražom vratio od mase što smo mogli natrag.

Ovaj cio događaj odigrao se je trenutačno, sve se je zbilo u par minuta.

Sa Alajbegovićem sam vidio još dvojicu kako bježe, ali ne znam što je od njih bilo.

Napominjem da je dr. Spaho upozorio Alajbegovića i drugove da se udalje, jer veli – da ovo nije zbor, već konferencija.

Ne znam tačno ili je Alajbegović pucao iz revolvera ili iz floberta».

Nakon toga je Policijska direkcija 4. septembra dostavila velikom županu Sarajevske oblasti opširan izvještaj o događaju u Hendinom mektebu i «atentatu Mahmuta Alajbegovića na Mehmeda Spahu», kako je ta pucnjava okarakterizirana.

U ovom se izvještaju najprije kaže kako je ministar trgovine i industrije dr. Mehmed Spaho držao konferenciju u Hendinom mektebu na Vratniku 3. septembra, u 20 sati, a i društvo «Osman Đikić» u isto vrijeme držalo svoju zabavu u Medresama, također na Vratniku.

Prema ovom policijskom izvještaju, oko 20:30 sati nekoliko članova udruženja «Osman Đikić» uputilo se sa zabave na konferenciju Mehmeda Spahe u Hendin mekteb. Među njima bili su Mahmut Alajbegović, Ahmed Kemura, Zalihić Hilmija i njegov brat Hivzija, Alija Burek, Mahmut Mulić i Mustafa Kaporija. Kada su ušli u salu gdje je Mehmed Spaho držao govor, njemu se približio Mahmut Alajbegović, dok su ostali bili bliže ulaznim vratima. *«Prikazujući političku situaciju dotakao se je dr. Mehmed Spaho u svom govoru i pitanja opština i spomenuo i Komesarijat sarajevske gradske opštine. Pri spomenu Komesara sarajevske gradske opštine, povikao je Mahmut Alajbegović 'Živio komesar', na šta su pali odgovori 'Dolje komesar'. Na taj poklik odgovorio je Mahmut Alajbegović povikom «I komesar je Musliman». Na ove riječi upozorio je dr. Mehmed Spaho Mahmuta Alajbegovića, da njemu nije tu mjesto. Ove primjedbe Mahmuta Alajbegovića izazvale su neraspoloženje prema njemu među prisutnim, koji su protestirali, što je Alajbegović sa svojim drugovima uopšte došao na konferenciju, jer da su oni bukači, koji su došli na*

konferenciju jedino u namjeri da je ometu. Iz tih prepirki nastala je gužva i došlo je do otvorenog napadaja štapovima i stolicama. Kao napadači štapovima označeni su Alija Burek i Hilmija Zalihić. U toj gužvi upotrijebio je Mahmut Alajbegović i oružje i opalio nekoliko hitaca iz revolvera. U gužvi je teško ozlijeđen revolverskim metkom u glavu Sulejman Biber, dok je Mustafa Džebo zadobio lakšu ozljedu na glavi. Ozlijeđenim je pružena prva pomoć na karauli Vratnik, te je Sulejman Biber budući teže ozlijeđen prevežen u Državnu bolnicu gde je zadržan». U izvještaju se precizira kako je Alajbegović «imao revolver u ruci i na izlaznim vratima iz mekteba nakon nastale gužve, opalio preko desnog ramena iza leđa hitac prema sali, u kojoj je dr. Mehmed Spaho držao konferenciju. Nadalje je ustanovljeno da je revolver imao i Kemura Ahmed, no da je i on pucao nije se moglo do sada provedenim izvidima ustanoviti. Stvarni napadaj štapom vršio je Zalihić Hilmija. On je navodno i ozlijedio Mustafu Džebu udarivši ga kamenom u glavu.

Mahmut Alajbegović upotrebio je oružje i na ulici i, progonjen od policijskih organa u cilju hvatanja, opalio je na ova tri revolverska hitca, što mu je dalo mogućnosti da pobjegne te se cijele noći nije mogao da pronađe. Tek u jutro pronađen je u svom stanu.»[144]

Mahmut Alajbegović je negirao da je pucao te noći. U izjavi koju je Alajbegović dao stoji slijedeće:

«Alejbegović Mahmut, sin Omerov, iz Sanskog Mosta, 28 godina star, honorarni dnevničar kod velike županije u Sarajevu, sa stanom u Odobašinoj ulici izjavljuje:

'Ja sam bio na zabavi – bestilju – koji su priređivali članovi udruženja 'Osman Đikić' u Medresama. Oko 9 sati na večer pošao sam u društvu sa još nekolicinom, da se prošetamo po mahalama. Na svom putu prošli smo ispred Hendina mekteba, i kad smo tu došli, čuli smo, da imade neki zbor u mektebu. Na predlog nekolicine članova unišli smo u salu i tu sam vidio g. dr. Mehmeda Spahu pri održavanju govora. Kad je dr. Spaho počeo da govori o komesaru gradske opštine sarajevske, neko je od naših članova povikao: «Živio komesar». Na to su pali povici: «Jebite mu mater» na što su drugi odgovorili također pogrdnim izrazima. Ja sam stajao u blizini dr. Spahe i kad su počele pogrdne riječi da padaju, dr. Spaho upravio je svoj pogled na mene i rekao: «Alajbegoviću, napolje». U tom momentu osjetio sam udarac u prsa štapom. Ja sam digao svoj štap u vis u cilju odbrane, no u tom momentu mi je neko istrgao

[144] ABiH, VŽSO, pov. br. 1714/27.

štap iz ruke. Na to sam se ja uhvatio rukom za džep na pozadi hlača, da markiram hvat za revolver, kako bih samo dobio prostora da dođem do izlaznih vrata. To mi je uspjelo i kad sam dospio do izlaznih vrata, stajao je na vratima jedan stražar i povikao 'Mir, policija'. U tom istom momentu čuo sam revolverski hitac i opazio svjetlo preko moje glave. Ko je pucao nisam vidio. U prvi momenat sam bio mišljenja da je pucao stražar, no kasnije sam saznao da stražar nije pucao. Pri samom izlazu iz zgrade mekteba čuo sam drugi hitac, na što sam ja počeo da bježim u pravcu prema karauli. Iza mene su letjeli nekolicina, a pred sobom sam opazio jedno lice koje je također bježalo i iza svojih leđa, okrenutom rukom pucalo. Ko je to bio nisam vidio. Ja sam tome licu vikao neka ne puca, jer će me ubiti i okrenuo pravac svoga puta, te pokrajnim ulicama došao kući. Ja nisam nikoga napao. Nisam pucao niti uopšte revolvera kod sebe imao. Pucnjavu sam čuo, ali nisam čuo, ali sam opazio, ko je pucao. Šareni štap, što se nalazi zaplijenjen, moj je štap, koji mi je napoznata osoba iz ruke još u sali otela.

Poričem navode policijskog agenta Avdića, da sam na njega i stražare pucao, jer ja uopšte revolvera imao nisam. Isto tako nisam mogao pucati ni na ulaznim vratima iz mekteba, kako to tvrdi zamjenik inspektora straža Ibro (negdje se spominje kao Hilmija?) Avdić, kad revolvera nisam imao».[145]

Ahmet Kemura, sin Muhamedov iz Sarajeva, star 25 godina, činovnik Gradske štedionice, nastanjen u ulici Husein kapetanovoj 32 izjavio je da je sa članovima udruženja «Osman Đikić» bio na druženju u Medresama i «kad sam čuo da su neki članovi otišli na konferenciju ministra Spahe», pošao je i on. *«Došavši u mekteb, unišao sam u salu i opazio dvojicu članova, i to u Sali, te sam ih uputio da me čekaju pri vratima, dok je Alajbegović bio blizu govornice. Kad je g. ministar pošao da govori o komesaru gradske opštine sarajevske, pao je poklik 'Živio komesar'. Na to je Alajbegović rekao «i komesar je Musliman». Gosp. ministar Spaho upozorio je Alajbegovića, da njemu nije tu mjesto. Pri tom je neko od prisutnih opsovao nekom drugom majku i uz ove psovke narasla je gužva. Počeli su padati udarci stolicama i štapovima. U tom momentu čuo sam pucanj. Ko je pukao nisam vidio, samo su neki vikali 'Alajbegović puca, držite ga'. Ta gužva zahvatila je i mene, te sam i ja primio nekoliko udaraca. Čim sam se dočepao izlaza, ja sam otišao natrag u medresu. Iz mekteba išao sam sâm u medresu.*

Ja udarao nisam nikoga, niti sam pucao. Ja sam čuo jedan pucanj, no ko je pucao nisam vidio.

[145] ABiH, VŽSO, pov. br. 1722/27.

Ja sam iz medrese otišao u mekteb jedino u namjeri, da odstranim naše članove sa konferencije g. ministra, da ne bi došlo do kakova nereda, pošto sam se kao predsjednik kvarta društva 'Osman Đikić' koje je te večeri davalo zabavu u medresi smatrao odgovornim za red i ponašanje članova».

Međutim, Kemura je suočen sa Mustafom Džebom, koji je tvrdio da je Kemura trčao ulicom s revolverom u ruci. Kemura je to negirao tvrdeći da je Džebu našao u karauli Vratnik, gdje je Džebo stigao prije Kemure.

Hilmija Zalihić, sin Atifov iz Sarajeva, star 24 godine, po zanimanju kiridžija, izjavio je kako je u mekteb došao skupa sa svojim bratom Himzijom, a u medresi nije nikako bio. On kaže kako je ubrzo nakon njegova dolaska u mekteb, gdje je već bilo dosta svijeta, došlo do gužve. «Udaralo se je štapovima i stolicama. Pri tom sam opazio jedno, meni nepoznato lice u dugom kaputu kad je iz revolvera, tanke cijevi preko ramena pucalo. Čim sam čuo pucanj, ja sam otišao. Udario nisam nikoga, niti sam imao štap u ruci».

Hilmijin brat, Himzija Zalihić, star 27 godina, radnik, kaže kako uopće nije bio u mektebu, nego je «tražeći brata prošao slučajno ispred mekteba i primijetio veliku viku i galamu». Htijući provjeriti da li je njegov brat tamo, pošao je u mekteb, ali su ga stražari uhvatili i pritvorili. «Pošto nisam ni bio u mektebu nije mi poznato, ni da li je ko pucao, a još manje ko je pucao."

Mahmut Mulić, sin Mustafin, maltarski pripravnik, iz Sarajeva, star 25 godina, također je izjavio da nije bio u mektebu, nego se uz put pridružio Kemuri i ostalim članovima društva «Osman Đikić» i s njima otišao u mekteb. «Čim sam vidio salu prenatrpanu da se nije moglo ni pristupiti u salu, ja sam otišao kući, i za vrijeme dok sam ja bio u mektebu nije se ništa dogodilo».

Alija Burek, sin Mehin, iz Sarajeva, star 40 godina, težak, nastanjen u Lodarici ulici broj 30 izjavio je kako je iz medresa sa nekoliko prijatelja otišao u Mekteb «i unišavši u salu stao sam blizu vrata, jer radi svijeta nisam mogao pristupiti u unutrašnjost sale. Nakon nekoliko minuta, što sam ja u sali stajao, nastala je gužva u sali i poklici 'napolje'. Ja sam odmah izišao i otišao kući. Nisam nikoga udario niti sam vidio da je kogod koga udario. Nisam vidio ni ko je pucao, niti sam čuo pucanje».

Edhem Ljutika, sin Jusufov iz Sarajeva, star 27 godina, ložač kod elektrane, izjavio je kako je u društvu sa Mahmutom Alajbegovićem i Alijom Burekom i još nekim članovima otišao iz medrese na zbor u mekteb. «Kad smo unišli u salu i kad je dr. Spaho spomenuo komesara gradske opštine sarajevske, povikao je Omer Burek (podvornik kod električne centrale) «Živio komesar». To je vik-

nuo i Mahmut Alajbegović. Na to sam čuo povik «napolje Alajbegović» i u tom momentu nastala je gužva. Ja sam odmah izišao iz mekteba i otišao kući. Čuo sam pucanj iz revolvera, no ko je pucao nisam vidio. Ja nikoga udario nisam».

Alija Hatić, sin Ibrin, iz Sarajeva, star 53 godine, trgovac, nastanjen u ulici Bistrik br. 43, izjavio je slijedeće: *«Meni je jutros u kafani Mehmeda Pašalića u Bistriku pripovijedao Mustafa Bradarić, da je njemu njegov drug (meni ime nepoznato), koji je dne. 3. t. mj. bio na bestilju u medresi rekao, da ga je na bestilju vidio sluga komesara Hadžiomerovića i kad ga je vidio, rekao mu 'baš neka si došao, trebaćeš mi, ali što si sa ženom došo?'. Našto se to odnosilo nije mi poznato; to će znati Mustafa Bradarić».*

Slično je izjavio i Bradarić Mustafa, sin Vejsilov, star 35 godina, radnik, nastanjen u ulici Begovac br. 50. On je kazao kako je bio na zabavi u medresama, gdje se sastao sa Omerom Mehićem, namještenikom gradske opštine. *«Dok smo mi razgovarali pristupio je k nama i nadglednik štala gradske opštine imenom (nepoznato) i obrativši se Omeru Mehiću, rekao mu: 'Baš neka si došao, treba ćeš mi'. Na šta su se te riječi odnosile nisam tada razumio, jer oni dalje o tome ni razgovarali nisu. Dok sam ja sjedio na zabavi u medresama, otišlo je nekolicina članova društva 'Osman Đikić' u dvije grupe na konferenciju u Hendin mekteb. Čim su oni otišli, rekao je meni Omer Mehić: 'Idimo kući biti će svašta'. Ja sam tada odmah pozvao svoju ženu i otišao kući, jer sam se nadao i predviđao neko zlo'».*

Ibrahim Hadžagić, sin Muharemov, iz Sarajeva, star 25 godina, radnik u sarajevskoj pivari, nastanjen u ulici Komatin-Sutorinska br. 6, izjavio je da je bio prisutan na skupu u Hendinom mektebu, ali se udaljio čim je nastala gužva, te iz vlastitog zapažanja nije mu ništa poznato. «Ja sam čuo u sali dva revolverska hitca, a tko je pucao nije mi poznato».

Omer Mehić, sin Salčinov, iz Mostara, star 39 godina, nadglednik gradske općine, izjavio je da je sa ženom bio na zabavi u Medresama, gdje mu je Mujo Alender, nadglednik štala gradske općine, čim ga je primijetio, kazao: «Baš neka si došao, treba ćeš mi». Ja nisam znao šta on s time uopće misli, no kad su članovi društva otišli u Hendin mekteb na skup među kojima je otišao i Mujo Alender, pale su mi njegove riječi na pamet i ja sam naslućivajući neko zlo pozvao odmah ženu i s njome otišao kući, ne čekajući rezultat njihova pohoda u Hendin mekteb. Sa mnom je otišao i Bradarić Mujo sa svojom ženom».

Džafer Šurković, sin Muharemov, iz Sarajeva, star 22 godine, obućar, nastanjen u ulici Vratnik Mejdan br. 17, izjavio je da je bio na sastanku u Hendi-

nom mektebu: *«Kad se je nakon nekoliko poklika 'Živio komesar' pojavila grupa među prisutnim u sali, ja sam htjeo da iziđem napolje i upravo kad sam se okrenuo i pošao van i opazio sam Ahmeda Kemuru, gdje je digao u vis štap da me udari u kojem sam momentu ja zgrabio stolicu na kojoj sam sjedio i stavio je pred glavu radi odbrane. Kemura je držao štap za donji kraj te mu je pri udarcu po stolici upao gornji kraj među sastavne dijelove stolice i ja sam mu tako trgnuvši stolicom istrgao iz ruku i štap. Da li je pri dolasku u salu imao Kemura štap, nisam vidio, samo je bilo nekoliko štapova na zemlji, koji su u gužvi jedan drugim otimali. Štap sam predao komandiru karaule Vratnik. Između predočena mi dva štapa prepoznajem u onom debljem i izšaranom štap koji sam Kemuri iz ruke istrgao». Šurković dalje opisuje kako je tom prilikom vidio i Mahmuta Alajbegovića «koga su prisutni gurali izlaznim vratima. Kad je Alajbegović došao do izlaznih vrata, uhvatio ga je iza leđa komandir karaule Vratnik, i u tom momentu opazio sam kad je Alajbegović digao ruku, i preko desnog ramena iza svojih leđa opalio revolverski hitac u salu. Gdje je hitac udario nisam opazio, jer se nisam ni okrećao, nego jedino nastojao da čas prije dođem do izlaza.*

Alajbegović se je istrgao komandiru karaule Vratnik i kroz hodnik poletio vani gdje sam ponovo vidio kad je u hodniku opalio drugi hitac u vis, čime mu je uspjelo da se dočepa izlaza. Gdje je hitac udario nisam vidio, jer sam i od straha pred nesrećom gledao, da se što prije dočepam izlaza. Čim sam izišao iz hodnika, otišao sam kući te mi nije poznato šta se je dalje na ulici događalo».

Prilikom suočenja Kemura je tvrdio da štap, o kojem govori Šurković, pripada Alajbegoviću, a da je on, Kemura, imao drugi, mnogo tanji štap, koji mu je u gužvi ispao.

Osman Čengić, sin Arifov iz Sarajeva, star 24 godine, zvaničnik kod Delegacije Ministarstva finansija u Sarajevu, izjavio je da je 3. septembra bio od pola osam do 1 sat noću u prostorijama medrese na zabavi udruženja «Osman Đikić». On kaže da je čitavo vrijeme svirao na zabavi u medresi, da nigdje nije išao iz medrese i da ne zna šta se dešavalo u mektebu.

Mujo Kotorija, zvani Sabljica, sin Muratov, star 28 godina, iz Sarajeva, monter u gradskom vodovodu, izjavio je da je od pola sedam poslije podne do pola noći bio na zabavi društva «Osman Đikić» u prostorijama medrese i iz tih prostorija u to doba nije nikuda odlazio, te zbog toga «nije istina da me je mogao iko vidjeti u prostorijama Hendina mekteba spomenute večeri, jer tamo uopšte išao nisam».

Omer Burek, sin Salihov, iz Sarajeva, star 23 godine, poslužitelj kod uprave tramvaja, kazao je da je bio u prostorijama medrese i odatle sa Alajbegovićem i još 60-70 članova društva «Osman Đikić» pošao u Hendin mekteb. On kaže da nije znao zašto tamo idu, a kada su ušli u mekteb, on je ušavši u salu stao pored vrata, te kada je Alajbegović uzviknuo «Živio komesar» i on je nakon toga uzviknuo istu parolu. «U tom momentu nastala je gužva i padali poklici 'Živio komesar'. U toj gužvi niti sam ja koga udario, niti tko mene. Revolvera imao nijesam. U sali nisam čuo revolverski pucanj, nego sam to tek čuo, kad sam već vani bio. Ko je vani pucao ne znam, samo sam čuo gdje drugi kažu da stražari pucaju».

Salko Talić zvani Mujo Svjetlica, sin Mustafin, star 55 godina, iz Prozora, po zanimanju dunđer, nastanjen u Gornjim Čebedžijama na Vratniku, izjavio je da je bio prisutan na zboru u Hendinom mektebu, te kada je Spaho pomenuo komesara gradske opštine jedan mladić je povikao «Živio komesar». *«Na taj povik odgovorilo mu je jedno drugo lice 'Nek se stranke bore kako znadu', našto je on opsovao mater onoj stranci koja je tu. Tim povodom nastalo je komešanje oko mene i ja sam vidio kada je to isto lice potegao revolver, podigao ga u vis i htjelo da pukne. Opazivši to, ja sam dotičnog uhvatio za ruku, istrgao mu revolver iz ruke, spriječivši ga time da opali hitac i oborio zemlji, povikavši: 'Braćo, držite ga, ovaj hoće zlo da učini'. Oni koji su oko mene stajali prihvatili su ga iz mojih ruku i izgurali napolje. Na izlaznim vratima čuo sam hitac i primijetio da je udario u šišu na sredinu sobe, u kojoj je održavana konferencija. To je bio prvi hitac koji sam ja čuo. Ime lica kojem sam ja oteo revolver nije mi poznato, ali držim da bih ga mogao prepoznati kad bih ga vidio. To je lice poznato i Zalihić Hilmiji, koje je stajalo desno od spomenutog lica. Revolver koji sam iz ruke spomenutog lica oteo predao sam na karauli Vratnik organima straže».*

Prilikom suočenja sa Hilmijom Zalihićem i Omerom Burekom, Talić Salko je izjavio da misli da je revolver istrgnuo iz ruke Omera Bureka, ali se «ne bi smjeo zakleti» da je to bio baš on (Burek) ili neko drugi.

Šef agenata, Zaharije Čubelić, u svom iskazu od 4. septembra 1927, pak, oslanjajući se na izjave agenta Avdića, nesumnjivo je tvrdio da je Alajbegović pucao. Čubelić u svom izvještaju najprije naglašava kako je taj mekteb podignut u bezimenom ćorsokaku, udaljen oko 20 metara od glavne ceste, a dvorište, površine 7 x 8 metara, ograđeno je visokim zidom i u njega se ulazi kroz dvokrilna vrata. *«Preko dvorišta je ulaz u sam mejtef i u onu sobu, koja leži s desnu stranu ulaza. Soba je velika 10 x 7 metara. U sredini sobe, na plafonu*

nalazi se mala električna svjetiljka sa jednom žaruljom, a s lijevu stranu obješen je obični zidni sat; ima stol i tri stolice, te 6 dugačkih klupa za sjedenje.

S desnu stranu od ulaza u ćošku bio je postavljen astal, sa kojega je gospodin ministar držao govor. Preko puta lijevo od njega pojavio se je prvi izazivač, udaljen oko 4 metra od njega. Kad je nastala gužva, hitac je bio opaljen sa ulaza s desne strane i po svoj prilici bio namijenjen u svjetiljku, koju je promašio i odbio se o plafon. Pravac hitca ide s desna na lijevo, udaljen od gospodina Ministra po prilici 4 metra i po svemu se vidi da nije bio nikome namijenjen nego svjetiljci ili da među prisutnim izazove samo zabunu. Kad je nastala gužva i Alajbegović bio po naredniku Avdiću s leđa zadržan na izlazu u dvorište, pucao je Alajbegović, po tvrđenju ovog narednika, preko njegovih ramena u hodniku, i pogodio u ćošak zida s desnu stranu pod sam plafon. Ovo je bio veoma opasan hitac i sva sreća, da nije stradao prvi narednik, a onda ko od ostalih, koji su prvog izazivača (Burek?) istjerivali.

Oba se projektila nalaze u aktu. S priležećih fotografija može se vidjeti pravac, u kojem je pucao».

Pisanje lista Pravda o atentatu 1927.

List *Pravda* je pišući o ovom atentatu od 3. septembra 1927. prilikom skupa što ga je u V gradskom kotaru, na Vratniku, držao Spaho, isticao kako je na skupu bilo oko 1000 ljudi. Spaho je govorio o ciljevima Demokratske zajednice i o socijalnim problemima, te istakao problem Sarajeva, naglašavajući kako su tu muslimani zapostavljeni u upravi. Dok je Spaho govorio o nepravdama prema muslimanima u Sarajevu, «vođa đikićevske organizacije i činovnik Sarajevskog velikog župana Mahmud Alajbegović (...) i činovnik Sarajevske gradske štedionice Ahmet Kemura, koji su se sa nekoliko Cigana neopaženo uvukli u salu, počeli su da larmaju i čine upadice u govoru g. ministra». *Pravda* je izvještavala kako su na te upadice prisutni zatražili od njih da napuste salu, ali su oni umjesto toga počeli toljagama oko sebe razbijati, a zatim i pucati. Nisu pogodili Spahu, jer je metak upućen u njegovom pravcu završio u šišetu.[146]

Nekoliko dana nakon atentata *Pravda* je detaljno opisivala atentat. List se oslanjao na policijske izvještaje, s obzirom da je ubrzo poslije pokušaja atentata na Spahu 3. septembra policija uhapsila sve vinovnike tog čina. Policija je rekonstruirala događaj na slijedeći način: *„U subotu, u Medresetima, gdje se nalaze prostorije udruženja 'Osman Đikić' priredilo je društvo svoj 'bestilj'. Kad*

[146] *Pravda*, br. 72, 4. 9. 1927, str. 1. Komesarovi i županovi činovnici pucaju na aktivnog ministra.

je došlo vrijeme sastanka u Hendinom mektebu, otišli su gore spomenuti da ometu ovaj sastanak. Kada je ministar g. dr. Spaho došao u svom govoru do komesarijata i kada se specijalno počeo baviti oko sarajevskog komesara, ova grupa omladinaca počela je klicati: «Živio komesar», na što su ostali odgovorili: «Dolje komesar». Sakupljena masa je navalila htijući ih odstraniti iz mektebske sale, ali su omladinci upotrijebili oružje. Prvi hitac je pao put električne lampe, sa namjerom da se utrne svjetlo. Hitac nije pogodio lampu, već je pao pored nje, odbio se i pao nedaleko g. dra Spahe. Nastala je gužva. Pao je još jedan hitac. Komandant karaule g. Avdić je dočepao Alajbegovića za šiju i počeo ga gurati van u dvorište, htijući ga zatvoriti. Kad ga je izgurao na ulazna vrata mekteba i avlije, Alajbegović je trgnuo revolver i ponovo počeo pucati.

Policija je nakon toga uhapsila počinitelje 'atentata'. Dan nakon toga Mustaj-beg Halilbašić je došao u Policijsku direkciju i razgovarao sa policijskim činovnikom Fehimom Musakadićem, koji mu je dozvolio da posjeti atentatore, premda je istraga bila u toku. Halilbašić se izgovarao da želi razgovarati sa počiniteljima pucnjave kako bi ih pitao koga žele angažirati za branitelja. U isto vrijeme je u Policijskoj stanici viđen i Mehmed Remzi Delić, činovnik velikog župana. Tvrdi se da je glavni atentator Alajbegović bio zajedno s Mehmedom Remzijom Delićem u Beogradu i da su se dan prije otuda povratili u Sarajevo. (...) Alajbegović je čitavu subotu proveo u pripremama za sastanak 'Đikinovaca' u njihovim prostorijama, odakle su i krenuli naoružani revolverima i toljagama na naš zbor na Vratnik.

Zna se da je dva sata prije atentata Alajbegović sa još nekim 'Đikinovcima' bio kod komesara Ibrahima Hadžiomerovića, koji je ujedno i predsjednik udruženja 'Đikinovaca'. Tu su oni u gradskoj vijećnici u komesarovoj kancelariji proveli dulje vremena u konferisanju.

U subotu po podne telefonirao je Alajbegović gradskom dohodarstvenom uredu, slijedeće: Po nalogu g. Velikog Župana Nikolića umoljavate se da gradskog maltara Sulejmana Džikića pustite iz službe jer imade isti važnu sjednicu u društvu 'Osmana Đikića'.

Telefonsku vijest primio je jedan zvaničnik dohodarstvenog ureda, pa pošto u to vrijeme nije bio šef ureda prisutan, a niti njegov zamjenik, već revident Dušan Milanović, to je isti revident dozvolio da Sulejman Džikić 'napusti posao', nakon čega se on pridružio atentatorima na Vratniku.

Jedan saradnik Pravde je posjetio u Državnoj bolnici ranjenog Sulejmana Bibera. Biber je pričao da se nalazio blizu Alajbegovića kada je ovaj pucao.

Biber je odmah pokušao oteti Alajbegoviću revolver, ali je dobio udarac toljagom po ruci, a potom i po glavi, uslijed čega je Biber izgubio svijest, a Alajbegović uspio pobjeći".[147]

[147] *Pravda*, br. 73, 6. septembra 1927, str. 2, Poslije događaja na Vratniku.

DJELATNOST MEHMEDA SPAHE NAKON 1929.

Doba nakon 1929. godine u životu dr. Mehmeda Spahe možemo promatrati u dva posve odvojena razdoblja. Prvo razdoblje, koje traje od zavođenja diktature 1929. do 1935, možemo podijeliti u dva kraća razdoblja: 1929-1932, koje karakterizira političko mirovanje Mehmeda Spahe, drugo razdoblje 1933-1935 obilježeno je Spahinim opozicionim nastupom prema režimu. Vrijeme nakon 1935. je doba Spahina neprekidna sudjelovanja u vlasti, i to je najznačajnije doba u Spahinoj političkoj aktivnosti, dosad, uglavnom, manje istraženo.

Mehmed Spaho 1929-1932.

Zavođenje Šestojanuarske diktature i sudbina dr. Mehmeda Spahe

Zavođenjem Šestojanuarske diktature 6. januara 1929. politički život u Jugoslaviji je ugašen, a sve političke partije vjerskog ili lokalnog obilježja zabranjene. Ipak, u zemlji su stvorena dva kruga opozicije: jedan je beogradski krug, koji je iz Srbije okupljao dio radikala vezanih za Glavni odbor Radikalne stranke, demokrate oko Ljube Davidovića i Zemljoradničku stranku oko Joce Jovanovića, dok je izvan Srbije ovom krugu pripadalo i vodstvo JMO sa Mehmedom Spahom, te SLS sa Antonom Korošecom nakon njegova izlaska iz Vlade Pere Živkovića u septembru 1930. Zagrebački opozicioni krug su činili HSS i Samostalna demokratska stranka. Za nas je od ključne važnosti u ovo doba vezanost Spahe za beogradski opozicioni krug, ali treba istaknuti kako se tu ne radi o nekoj čvrstoj organizaciji, kao što je to bilo u slučaju zagrebačkog opozicionog kruga.[148] Stoga je sam dr. Mehmed Spaho prestao politički aktivno djelovati, odnosno postao je «ministar u penziji». Za Spahin odnos prema šestojanuarskom režimu važno je spomenuti nekoliko činjenica. Prvo, nakon što je Kraljevim ukazom 6. januara 1929. uspostavljena nova Vlada, kojoj je na čelu bio komandant kraljeve garde divizijski general Petar Živković, kao jedan od mogućih ministara u toj Vladi spominjalo se i ime dr. Mehmeda

[148] Todor Stojkov, *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd: Prosveta, 1969, str. 89.

Spahe. Iz konteksta događanja može se zaključiti da je doista bilo pokušaja da se Spaho uvuče u Vladu. On sâm je 9. januara, dakle svega tri dana nakon zavođenje diktature, prisustvovao svečanostima obilježavanja rođendana kraljice Marije, te 10. januara posjetio kralja i razgovarao s njim, ali nije tačno poznato o čemu su razgovarali. Ovdje je važno napomenuti da je obilježavanje kraljičina rođendana preraslo u pravu političku manifestaciju, pa da je to bio prvi veliki događaj u doba Šestojanuarske diktature. Možda ne bi bilo sporno što je Spaho prisustvovao tom prijemu, na kojem je inače bilo oko 1200 gostiju, da čak 600 pozvanih nije odbilo prisustvovati upravo zbog zavođenja diktature. Uz to je Spaho dan nakon toga posjetio kralja! Iz jednog Spahinog razgovora sa njemačkim konzulom u Sarajevu Driefelom saznajemo da mu je doista nuđena pozicija ministra u Živkovićevoj Vladi, ali je on to odbacio zato što je od njega bilo zatraženo «da dâ svoj pristanak na podjelu Bosne».[149]

Njemački konzul nije zabilježio je li Spaho precizirao ko je to od njega i kada tražio, ali bi bilo teško zamisliti da kralj, baš u trenutku kada zavodi diktaturu kako bi očuvao jedinstvo zemlje, strateški bira Vladu kojoj u zadatak stavljao podjelu Bosne! Podjela zemlje na banovine uslijedila je devet mjeseci nakon toga! Prije bi se moglo zaključiti kako je ovakva Spahina izjava njemačkom konzulu bio njegov odgovor na Mačekovu izjavu datu novinarima, u kojoj je Maček optužio JMO i njezina potpredsjednika dr. Halid-bega Hrasnicu što su odbacili njegov prijedlog za preuređenje države, koji je on iznio uoči samog proglašenja diktature. Maček je, naime, 4. i 5. januara 1929. bio u audijenciji kod kralja i «iznio gledište da se kriza može riješiti samo temeljnim preuređenjem države, na bazi državno-historijskih i kulturno-historijskih teritorija (Slovenija, Hrvatska, Srbija, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija), sa zakonodavnom i izvršnom vlašću. Radi izvršenja tog programa imala bi se formirati nepolitička vlada, koja bi imala kraljevo povjerenje i pružala garancije da će se takvo državno uređenje izvršiti. Kad je kralj s Mačekovim prijedlozima upoznao šefove stranaka bivše vladine koalicije (a to znači i lidera JMO dr. Mehmeda Spahu, op. H. K.) svi su bili saglasni u odbijanju preuređenja države i način kako je to izložio Maček.»[150] Suština je bila u tome da je Maček tražio temeljito preuređenje države, ali bez saradnje sa strankama vladine koalicije nego se oslanjajući isključivo na kralja. Zbog toga su stranke vladine koalicije i njihovi lideri odbacili taj prijedlog, a sve je to dobrodošlo kralju da ukine Ustav i uvede diktaturu.

[149] Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Svjetlost, 1975, str. 192.

[150] Lj. Boban, *Maček i politika HSS, I*, 41-42.

Kada su stranke vladine koalicije odbacile Mačekove prijedloge, a kralj uveo diktaturu, Maček je održao jednu konferenciju za novinare u Zagrebu, te je na toj konferenciji, između ostalog, kazao: *«Upozoren sam, da je dr. Hrasnica, da opravda to što je odbio moj prijedlog za preuređenje države, izjavio da je prijedlog odbio zato što on ide za diobom Bosne. Izjavljujem ovime, što je uostalom svakom čovjeku jasno, da moj prijedlog ide za uspostavom Bosne i Hercegovine onako, kako je bila prije podjele na oblasti. Da je zato Hrasnica moj prijedlog, za koji da je i u duši i on, odbio iz jednostavne kukavštine. Ako kada dođe do diobe Bosne, imat će to bosanski muslimani da samo zahvale kukavičkoj politici dr. Hrasnice i drugova».*[151] Maček ovdje ne spominje Spahu, nego Hrasnicu, ali je jasno da je Hrasnica razgovarao sa Mačekom sa Spahinim znanjem i u skladu sa njegovim uputama.

Za razumijevanja Spahina položaja neposredno nakon proglašenja diktature i pitanja da li je bio u kombinacijama za ministra u Živkovićevoj Vladi, te objašnjenja zbog čega nije ušao u Vladu, važno je napomenuti da se JMO uzdržala od bilo kakvog komentara na vijest o proglašenju diktaure, čak je i list *Pravda* jednostavno prestao izlaziti. *«S obzirom na svoju tradicionalnu politiku i nastalu situaciju, vodstvo JMO se opredijelilo za liniju respektovanja režima ali s vidnom namjerom da prati rad drugih stranaka i ne dozvoli zaostajanje za njima, koje bi mogle ugroziti političku perspektivu vlastite organizacije».*[152] Veliki župan sarajevske oblasti je 19. januara 1929. o držanju dr. Mehmeda Spahe pisao predsjedniku Vlade Petru Živkoviću slijedeće: *«Dosadašnji vođa biv. Jugoslovenske Muslimanske Organizacije, g. dr. Mehmed Spaho, u razgovoru koji je imao sa mnom, izražavao je nadu da će novo političko stanje doneti dobra narodu i državi. Smatrajući da je politička stranka, čiji je bio šef, samim zakonom prestala da postoji, - on mi je izjavio, da nema potrebe, da naročito vlasti provode rasturanje Jugoslovenske Muslimanske Organizacije. Rekao mi je i to, da su se odbori te stranke odmah sami rasturili i da su sa partijskih lokala skinuli partijska obilježja. I preko svojih organa proveravajući, uverio sam se u tačnost ovoga posljednjeg. G. Spaho mi je rekao i to, da po njegovom shvatanju, danas ne može i ne treba ni jedna politička stranka da postoji i radi, jer bi, kako on misli, postojanje jedne stranke logično izazivalo postojanje, stvarno i ako ne i formalno, i drugih stranaka, možda istih onakvih kakve su*

[151] N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 263 (poziva se na Jugoslavenski list od 9. januara 1929).

[152] N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 248

do sada postojale. Za sebe lično gospodin Spaho mi je rekao, da će se on odmarati, pošto mu je odmor, sa pogledom i na stanje zdravlja, potreban. Od jednog lica, kome se može pokloniti vera, saznao sam, da je g. Spaho svojim dosadašnjim partijskim prijateljima u istom smislu govorio, savetujući ih da slušaju naredbe vlasti, ali je istovremeno svakom rekao i to, da svaki motri dobro na postupanje vlasti i da svaki slučaj nezakonitosti i nekorektnosti postupanja vlasti, dostavlja neposredno Njegovom Veličanstvu Kralju, u vidu žalbe.»[153]

Upravo jednu takvu žalbu Spaho je početkom februara 1929. uputio kralju Aleksandru. Žalba je bila u formi pisma u kojem Spaho obavještava kralja o smjenama općinskih vlasti po Bosni i Hercegovini. Ovo pismo bi se moglo protumačiti na dva načina: prvo, ono je dokaz osjećaja vlastite političke odgovornosti za događaje koji se odvijaju u zemlji, pa se želi skrenuti pažnja kralju o potrebi da se takva politika odbaci, jer je štetna po interese države; s druge strane, ovo pismo sadrži i određenu dozu servilnosti i ukazuje kako je Spaho i u to vrijeme nastojao zadržati komunikaciju sa ključnim političkim centrom moći u državi – kraljem.[154]

Sasvim je sigurno da Spaho u ovo vrijeme neposredno nakon zavođenja diktature politički nije aktivan i da se izravno ne suprotstavlja novouspostavljenoj diktaturi. Policija, koja je Spahu dobro pratila, u jednom izvještaju konstatira kako on ni u vrijeme privatnog posjeta Istanbulu, gdje je boravio od 18. aprila do 11. maja 1929, nije ništa radio «protiv današnjeg režima i poretka u državi.»[155] U izvještaju od 20. marta 1929. Policijska je direkcija izvijestila velikog župana sarajevske oblasti Milana Nikolića da Spaho zalazi u prostorije El Kamera i tamo sa svojim prijateljima igra domina i karata. «Zatim zalazi u dućan trgovca i člana bivšeg vodstva ove stranke Uzeir-age Hadžihasanovića, gde se sigurno razgovara o politici i daju upute za držanje bivšim partijskim pristašama. Za vrijeme postavljanja novog opštinskog vijeća koncem januara ove godine Uzeir-aga Hadžihasanović dolazio u dućan opštinskog vijećnika Ahmed-age Kumašina i govorio mu, sigurno se nećeš primiti dužnosti opštinskog vijećnika, a isto tako vrlo nezgodnim riječima se je izrazio za Nezir-agu Ahmetaševića, što se je primio ove dužnosti.» A 16. maja 1929. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu je javljala velikom županu sarajevske oblasti

[153] ABiH, VŽSO, Pov. Br. 71/1929; Usporedi: N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 263.

[154] Usporedi: Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997, str. 507.

[155] N. Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, str. 248

da Spaho održava stalne kontakte sa svojim ranijim partijskim prijateljima i da se stalno viđa u društvu sa dr. Šefkijom Behmenom, dr. Mahmudom Behmenom, dr. Halid-begom Hrasnicom i drugim, da stalno zalazi u prostorije muslimanskog društva «El Kamer» i prima svoje prijatelje u svom stanu.[156]

Spaho je, međutim, uporno odbijao sve zahtjeve novinara za intervjuima, ali je u razgovoru sa S. Watsonom u četiri oka izrazio nezadovoljstvo postojećim režimom.[157] Inače, ovaj se razgovor obavio u stanu dr. Mehmeda Spahe. Dijelu ovoga razgovora je prisustvovao i Obren Vukmanović, profesor sarajevske gimnazije. Prema izvještaju Policijske direkcije od 27. juna, Spaho i Watson su se susreli 26. juna u 15:00 sati. «Dr. Vatson pokušao je odmah da čuje mišljenje dr. Spahe o našim političkim prilikama, ali dr. Spaho u svojim odgovorima bio više nego zakopčan. Vukmanović je mislio, da je on smetnja slobodnom razgovoru, radi čega se povukao u susjednu sobu, ostavivši dr. Vatsona nasamo sa dr. Spahom. Dijalog između ove dvojice trajao je do 16 časova nakon čega je dr. Vatson, u pratnji Vukmanovića, napustio stan dr. Spahe. Ostavši sam sa dr. Vatsonom, upitao ga je Vukmanović o impresiji, koju je dobio iz razgovora sa dr. Spahom, a dr. Vatson je odgovorio, da je dr. Spaho izbjegavao političke razgovore, upuštajući se samo u objašnjavanje kulturnog i ekonomskog stanja bos. her. Muslimana.» Ali, u izvještaju od 30. juna veliki župan je zapisao da je naknadno, i to posrednim putem, saznao kako je tekao razgovor Spahe i Watsona. «Na osnovu jedne izjave, koju je o razgovoru g. Vatsona i g. Spahe dao u razgovoru sa jednim prijateljem g. Šahinović Meho, lični sekretar g. Spahe i njegov bliski rođak, g. Spaho se pred Vatsonom izjašnjavao protivu današnjeg režima u našoj Državi, a uzgred je napadao i Ministra Pravde g. Srškića, predstavljajući ga kao neprijatelja Muslimana».[158] Zbog toga ne bi trebalo isključiti mogućnost da je u okolnostima Šestojanuarske diktature, u kojoj je Srškić od početka imao veliki utjecaj, neprijateljstvo Srškića i Spahe moglo utjecati na Spahin izostanak iz vlasti.[159]

[156] ABiH. VŠSO, 2486/29.

[157] Nedim Šarac, Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1929. godine. U: *Bosna i svijet*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, str. 181.

[158] ABiH, VŠSO, pov. br. 1607/1929.

[159] Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi, II*, Beograd: Prosveta, 1949, str. 28. Ribar piše kako je zavođenje diktature zastrašilo vodstvo JMO, a da je Milan Srškić, koji je bio veliki protivnik uopće postojanja neke posebne muslimanske političke organizacije, bio ključna osoba u potiskivanju Spahe iz vlasti. «Srškić je jedva dočekao čas da se na svakom koraku može osvetiti muslimanima za, kako se govorilo, zločine koje su izvršili protiv srpstva. On je vođstvo i prvake kadikad dijelio od samog muslimanskog stanovništva, tvrdeći da je vođstvo to koje muslimanima želi da nametne separatizam i 'turski' mentalitet, i koje zahvaljujući tome zadobija pri izborima masovno muslimansko povjerenje. Srškić je pojedine u vođstvu, a naročito Spahu, zvao Turcima koji iskorišćavaju islam u svoje partijske separatističke ciljeve».

Mada mnogi ukazuju kako je u ovo doba diktature Spaho najveći dio vremena posvećivao filateliji,[160] neki podaci ukazuju kako ipak njegov interes za politiku nije posve prestao. Policijski izvještaji svjedoče kako je Spaho primao posjete prvaka JMO, ali dugo nije javno istupao. Ban Vrbaske banovine, Svetislav Tisa Milosavljević, u svojim je Memoarima zabilježio da je Spaho, ministar u penziji, posjetivši sa porodicom Banju Luku, 4. maja 1930. posjetio i bana, a ban, koji je, inače, 1927. i 1928. bio skupa u Vladi sa Spahom, o tome je referirao kralju Aleksandru u audijenciji 15. juna 1930. U tom razgovoru Spaho je, prema Milosavljevićevoj interpretaciji, «sadanju podelu države na banovine smatra(o) jednom velikom državnom potrebom, sa kojom se muslimani, iako su razbijeni i pocepani, moraju miriti. Jako mu je samo žao, što je njihov verski zakon osakaćen i to bez ikakve potrebe. Dalje (Spaho, H. K) veli da su sve konfesije u zemlji, sem muslimana, dobile što je trebalo, a muslimani su izgubili prava koja su pod okupatorima (tj. u doba austro-ugarske vladavine, H. K.) imali. Dr. Spaho nalazi da je svemu ovome kriv ministar pravde dr. Srškić, koji tu osvetu nad muslimanima izvodi iz ličnih razloga i po jednom planu». Ban Milosavljević kaže da je taj dio njegova ekspozea «kralj (je) pažljivo saslušao, ali nije ništa primetio».[161]

No, vrijedilo bi se malo zadržati na ovom podatku koga donosi ban Milosavljević, jer on predstavlja dodatni argument tezi da je Mehmed Spaho između dva svjetska rata «uvijek bio blizak vrhu jugoslavenske politike».[162] Mustafa Imamović kao argument toj tezi navodi i pisanje Dragoljuba Jovanovića koji je tvrdio kako je kralj Aleksandar Mehmeda Spahu «pazio skoro isto koliko Korošca», jer je «muslimansku Bosnu, dakle Bosnu uopće, mogao imati u vlasti samo preko Spaha ili nekog od Kulenovića», s obzirom da su se sa muslimanima «više nego sa Slovencima mogli ucjenjivati Hrvati».

Ovaj bi Spahin susret s banom Milosavljevićem mogao ukazivati i na Spahine namjere da u vrijeme diktature, premda je bio sklon saradnji sa beogradskim opozicionim partijama, ne prekine sve veze s vrhom jugoslavenske

[160] Zna se da je tokom 1930. neke serije markica Spaho kupovao iz Istanbula (BIS, MH, Privatna korespondencija). Neke markice Spaho je kasnije prodavao. Tako je, naprimjer, Lujo J. Mohr iz Beograda 13. 3. 1935. pisao Spahi da pristaje od njega kupiti jednu englesku markicu «ostatke Vaše nekadašnje zbirke» po cijeni od 550 dinara (BIS, MS, Ministar, dok. 3/1935). Međutim, on je i dalje prikupljao markice i fotografije. Fadil Zaćiragić iz Jajca je 15. 7. 1935. poslao Spahi jedan album fotografija koje je sa putovanja po južnoj Americi, Kini i Japanu načinio mornar Derviš Kršlak i poklonio Spahi.

[161] Svetislav Tisa Milosavljević, *Memoari. Banovanje*. Banja Luka: Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, 2005, str. 55.

[162] Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008, str. 135, bilješka 4.

politike, s obzirom na to da je znao da će ban Milosavljević njegovo mišljenje prenijeti kralju Aleksandru. No, u to je vrijeme kralj pokušavao političku krizu riješiti na drugačiji način, te uopće nije komentirao banove interpretacije razgovora sa Mehmedom Spahom, više vjerujući Srškićevim nego Spahinim konceptima rješavanja jugoslavenske krize. Suočen s takvim ignoriranjem, Spaho je ostao izvan vladajućih struktura u doba šestojanuarskog režima, ali je sve do 27. septembra 1931. uporno izbjegavao javno istupati. Tek će se tada on oglasiti, potpisujući zajednički proglas sa ostalim opozicionim liderima (A. Stanojević, Lj. Davidović, J. Jovanović A. Korošec, M. Spaho), koje u formi «saopštenja političkim prijateljima», poziva na apstinenciju od izbora za Narodnu skupštinu, jer «novi Ustav i politički zakoni koji su slijedili poslije njega ne omogućuju da na izborima za Narodnu skupštinu dođu do izražaja prave želje i pravo raspoloženje naroda».[163] Ipak, policijski su izvještaji ukazivali kako je Spaho pred novembarske izbore 1931. jednim pismom preporučio svojim pristašama da izađu na izbore. Uprava policije u Sarajevu je 6. novembra 1931. obavijestila Kraljevsku bansku upravu da je došla u posjed jednog pisma koje je Mehemed Spaho uputio Uzeir-agi Kreči, trgovcu u Sarajevu. U tom pismu Spaho, između ostalog, kaže: «Sad u nedelju su izbori za taj beogradski kođoja parlament. Glasali mi muslimani ili ne glasali, isti će poslanici biti izabrani. Ako diktatorska lista ne bude imala dosta glasova, Beograd i diktatorska štampa svaliće svu krivnju na nas muslimane, koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz kralja, da se zbog nas ne može naći zajam u inostranstvu itd.

Zbog toga svega okriviće nas muslimane, i Srbi će početi sa svojim starim metodama, sa progonima protiv nas. Da se tome svemu izbjegne i da pokažemo našim neprijateljima, da smo i mi na kraju krajeva za ovu Državu i za Kralja, iako smo protiv Diktature, to Te molim poruči našim prijateljima da u što većem broju izađu svi u nedelju na izbore i da glasaju makar i preko srca – za ovu jednu jedinu listu, koja je postavljena. To ih ne košta ništa, a otklonićemo od sebe svaku odgovornost. Današnji režim tako i tako ne može dugo trajati i mi ćemo pričekati još nekoliko mjeseci, pa ćemo opet uzeti vođstvo u svoje ruke»[164]

[163] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 121.

[164] ABiH, KBUDB, pov. br. 4045/1931. Mada je teško posvjedočiti da li je ovo pismo vjerodostojno, jer na kraju je samo navedeno ime Mehmeda Spahe, ali nedostaje vlastoručni potpis. Ipak, s obzirom da su se ovakva pisma širila, ona su mogla imati određenog utjecaja na muslimane prilikom izbora. I. Kemura, *Uloga «Gajreta»*, str. 206. ne sumnja u vjerodostojnost ovoga pisma.

Mehmed Spaho je 7. 12. 1931. na poziv velikog muftije Emin el-Huseinija, skupa s Uzeir-agom Hadžihasanovićem i H. Hasan-agom Nezirhodžićem prisustvovao Sveislamskom kongresu u Jerusalimu. Cilj kongresa je bilo «skretanje pažnje islamskog svijeta na veliku zaostalost u kojoj se nalaze muslimani, u moralnom, socijalnom i političkom pogledu, iznalaženje puteva za izlazak iz posvemašnje letargije i depresije, ali i stvaranje pritiska na kolonijalne vlasti da respektuju prava i slobode raznih naroda u svojim kolonijama i dominionima«.Vlasti su odobrile učešće jugoslavenskih muslimana na planiranom jerusalimskom skupu, a odlukom Vrhovnog starješinstva od 21. XI. 1931. na Sveislamski kongres u Jerusalimu kao zvanični predstavnici Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, opskrbljeni potrebnim uputstvima i instrukcijama, upućeni su predsjednici Ulema-medžlisa u Skoplju i Sarajevu Vejsil ef. Ališan i Salim ef. Muftić. Osim te zvanične delegacije Islamske vjerske zajednice na Kongres su krenuli i pojedini političari i trgovci, poput dr. Mehmeda Spahe, Uzeir-age Hadžihasanovića i Hasan-age Nezirhodžića. Uprava policije u Sarajevu izvijestila je Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine (22. XI. 1931) da su pomenuta trojica jutarnjim vozom u 6:50 zajedno otputovala preko Užica i Caribroda za Carigrad, odakle putuju na muslimanski kongres u Jerusalim. U izvještaju je konstatirano da sve trojica imaju uredne putne isprave, Nezirhodžić i Hadžihasanović pasoše uprave, a Spaho diplomatski pasoš kojeg je dobio prilikom svog zadnjeg boravka u Beogradu. Bez ikakve dramatizacije, banska uprava je tek upoznata da je o njihovom odlasku za Jerusalim šifriranom depešom obaviješteno Odjeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu.[165]

U Jerusalimu su jugoslavenski predstavnici uzeli aktivno učešće u radu kongresa, koji je trajao od 7. do 17. XII 1931. Više muslimana iz Bosne i Hercegovine je imenovano u kongresne odbore, poput žepačkog muderisa hafiza Hamida ef. Muftića, koji je uzeo učešća u radu Odbora za poziv i upute, odnosno dr. Mehmeda Spahe, koji je radio u Odboru za kulturu i islamsku zajednicu.[277] Kako je kongres bio zamišljen kao početak šire akcije na sređivanju vjerskih, ekonomskih i društvenih prilika muslimana, formiran je i Izvršni komitet kongresa, u koji je ušao predsjednik Ulema-medžlisa u Sarajevu Salim ef. Muftić. No, nema obavijesti o konkretnom učešću jugoslavenskih predstavnika u postkongresnim aktivnostima.[166]

[165] A. Jahić, *Organizacija i rad Islamske zajednice*.
[166] A. Jahić, *Organizacija i rad Islamske zajednice*.

Mehmed Spaho 1932-1935.

Oživljavanje političke djelatnosti 1932-1933.

Nakon «otopljavanja» političke situacije u zemlji uvođenjem kakvog takvog ustavnog stanja 1931. i Mehmed Spaho se značajnije aktivira. Njegova je pozicija u ovo doba prilično ambivalentna: on se nalazio u procjepu između saradnje sa dijelom radikala ili saradnje sa Seljačko-demokratskom koalicijom, koju su sačinjavali HSS i Samostalna demokratska stranka. Izgleda da je Spaho na veće koncesije ipak mogao računati od strane radikala, jer radikali njega nisu doživljavali kao ključnog konkurenta (za radikale su ključni konkurenti bili demokrati). Nakon donošenja Septembarskog ustava beogradski opozicioni krug je nastojao sklopiti neki dogovor kako bi mogao eventualno doći na vlast, i to bez SDK, odnosno bez dr. Vladka Mačeka.[167]

No, Maček je čak pokušavao u koaliciju privući i srpske radikale Ace Stanojevića, koji su bili opoziciono pozicionirani spram vlada koje su funkcionirale u vrijeme Šestojanuarske diktature. Seljačko-demokratska koalicija je nastojala okupiti opozicioni front nudeći saradnju, uz Demokratskoj stranci, prije svih Spahi i Korošecu. Sâm Spaho je početkom 1932. godine nekoliko puta boravio u Beogradu, a Uprava policije u Sarajevu je «iz krugova bliskih dr. Spahi» doznala kako je on svojim prijateljima govorio «da je pozivat na saradnju u Vladi, ali da taj poziv nije mogao prihvatiti smatrajući, da je njegov ulazak u Vladu preran i da su uslovi za ulaz u Vladu bili teški»[168]

U maju 1932. pojavile su se informacije da su najbliži kraljevi krugovi spremni inicirati formiranje jedne političke organizacije, čije bi jezgro činila Radikalna stranka, a obuhvatila bi još i demokrate, zemljoradnike, JMO i SLS.[169] Tokom aprila i maja bili su prilično intenzivni kontakti predstavnika tih pet stranaka, s tim da treba naglasiti kako je u ime dr. Spahe sve aktivnosti u Beogradu vodio dr. Šefkija Behmen, koji je čak poduzimao i zajednička putovanja po zemlji, Srbiji prije svega, sa predstavnicima rukovodstava ostalih partija beogradske političke opozicije.[170] U isto je vrijeme (maj 1932.) kod Mačeka došao dr. Šefkija Behmen i s njim razgovarao o idejama koje se čuju, a vezane su za podjelu Bosne i Hercegovine. Na te Behmenove strahove Maček je odgovorio da će samo Muslimani biti krivi ako do podjele Bosne i Herce-

[167] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 189.

[168] BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kr. banskoj upravi Drinske banovine, pov. br. 643/32, 1. aprila 1932.

[169] Lj. Boban, *Maček i politika HSS*, knj. 1, str. 82.

[170] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 201.

govine dođe. «Vi se uvijek držite sa Beogradom, a daleko od Zagreba, samo ovako skrovito dolazite opipavati bilo. Čim vas zovu u vladu idete kao ovce na sol i ne obazirete se na Hrvate, a kad vas izbace iz vlade, onda idete s opozicijom beogradskom da možete se prikriti plaštem srpske opozicije (...). Pa što tražite od nas; ne možemo ići za vama, koji se nas čuvate kao kuge i pomažete Beogradu protiv nas direktno i indirektno, a da odbijemo tamošnje Hrvate, koji do posljednjeg čovjeka drže s nama do kraja. Ukratko, naš je program ovaj: Mi tražimo Bosnu-Hercegovinu za Hrvatsku na temelju hrvatske većine – Katolici i Muslimani – ako se to ne bi moglo postići, mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da B-H u cjelini ostane i dobije autonomiju».[171] Moguće da su i takvi Mačekovi stavovi mogli utjecati na Spahinu izjavu, datu prilikom razgovora sa poznatim britanskim arheologom Arthurom John Evansom, koji je u junu 1932. posjetio Jugoslaviju. Navodno je Spaho, razgovarajući s Evansom o načinu uređenja jugoslavenske države, kazao: «Federacija ili separacija».[172]

Druga polovica 1932. obilježena je velikom političkom aktivnošću opozicije, što je rezultiralo nizom tzv. punktacija (od Slovenije do Crne Gore), što je znatno utjecalo i na političko buđenje u Bosni i Hercegovini, ali je ovdje sve išlo dosta sporo, a Mehmed Spaho je jako dugo kalkulirao u vezi s tim. Zapravo su se i Korošec i Spaho u ovo vrijeme odbijali izjasniti o Zagrebačkim punktacijama, što je Maček shvatio kao odobravanje. «Korošec i Spaho šute, ali svakako ne daju nikakva glasa protiv. To može značiti, da odobravaju u sebi, samo što u ovoj uzbuđenosti u Beogradu, neće iz taktike da se izlažu». Ante Trumbić je zabilježio da Korošec i Spaho po tome što ne prigovaraju Punktacijama, zapravo ih podržavaju.[173]

Prema svjedočenju jednog savremenika, u Zagrebu su hrvatski lideri jako zamjerali Spahi zbog tog kalkuliranja, pa je jedna grupa mladih aktivista, koju su sačinjavali Muhamed Pilav, Muhamed Čaušević i Mesud Čohadžić krenula u Sarajevo o tome razgovarati sa Spahom. Pilav u svojim sjećanjima piše:

«Spaho nas je primio u kancelariji Mahmuda Behmena, koji je bio narodni zastupnik. Došao je tu i gradonačelnik Bičakčić. Rekosmo Spahi kako se i mi priključujemo kritikama na režim. Ja kažem: 'U Zagrebu se pitaju, i mi se pi-

[171] Lj. Boban, *Maček i politika HSS*, str. 84. Ante Trumbić je tada zabilježio kako je zanimlljivo da Mehmed Spaho nikako ne dolazi u Zagreb, nego tamo šalje dr. Halid-bega Hrasnicu ili dr. Šefkiju Behmena kao svoje emisare koji prikupljaju informacije za njega. (Boban, Maček i politika HSS, str. 138, nap. 89).

[172] Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1987. str. 135, bilješka 112.

[173] Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989, str. 76.

tamo, zašto Vi šutite. Došli smo Vas zamoliti da i Vi stavite svoj potpis na Punktacije'.

Spaho će na to: 'E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim prijateljima Srbima; lako je onima u Sloveniji, oni su jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija – oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovoga režima. Eno Milana Srškića – kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni'. Pa se okrene meni: 'A kako ti to zamišlja'?»

Ja kažem: 'Treba se odvojiti od Bizanta jednom zauvijek. Granica je Drina, i toga se valja držati. Nikad mi s njima u zajedništvu sreće nećemo imati.' Spaho me pogleda iskosa: 'Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici. Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti'.[174]

U to je vrijeme u Sarajevo stigao i Juraj Šutej s ciljem da nagovori Spahu da podrži Zagrebačke punktacije Seljačko-demokratske koalicije, u kojima su istaknuti zahtjevi za preuređenjem države. Šutej je najprije uspio nagovoriti braću Šefkiju i Mahmuda Behmena, nakon čega su njih sva trojica uvjeravali Spahu u nužnost takvog poteza, ali je to Spaho u početku odbijao.[175]

Konačno, u januaru 1933. Mehmed Spaho je obznanio posebnu rezoluciju JMO, koja se u literaturi ponekad naziva i Spahine punktacije. Punktacije su po Bosni i Hercegovini rasturane već 26, 27. i 28. januara iste godine. U njima je Spaho izrazio svoj stav i stav JMO, a u ime svih Muslimana Bosne i Hercegovine, o uređenju jugoslavenske države i poziciji Bosne i Hercegovine. U tim punktacijama se kritizira centralističko uređenje države, te zastupa decentralizirana država ravnopravnih političko-historijskih jedinica, u kojoj bi Bosna i Hercegovina «kao najstarija historičko-politička jedinica (...) bila jedna od tih ravnopravnih jedinica».[176]

[174] Muhamed Pilav, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zürich: Bošnjački institut, 1996, str. 12-13.

[175] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 224.

[176] Prijepis ovih Punktacija iz zbirke Hinke Krizmana, koristio Ljubo Boban u svom radu *Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija* (ČSP, 1/1971), a kasnije su objavljene i u njegovoj knjizi *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, str. 49. Jedan prijepis sačinila je i Kraljevska banska uprava Drinske banovine i 6. februara 1933. dostavila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd (ABiH, KBUDB, pov. br. 444/33).

Zbog ovih Punktacija Uprava policije je 31. januara 1933. izrekla Spahi 20 dana zatvora i 20 dinara takse na presudu. No, Spaho se 7. februara 1933. žalio Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine na tu presudu. Spaho je u svojoj žalbi navodio da tekst Punktacija nije bio namijenjen za javnost, te da je u javnost dospio bez njegovog znanja. No, Banska je uprava zaključila kako su Punktacije (odnosno Deklaracija, kako ju je Spaho zvao) politički akt nastao na političkom sastanku, mada je Spaho tvrdio kako to nije bio nikakav politički sastanak, nego samo njegovo savjetovanje sa istomišljenicima. Zaključivši da se radi o političkom sastanku, na koji Spaho nije imao pravo, Uprava je zaključila da je presuda Policije nezakonita, te mu je odredila kaznu po drugom zakonu – 20 dana zatvora i 5000 dinara novčane kazne. Spaho je kaznu izdržavao od konca februara, te je 18. marta pušten nakon odslužene kazne. «Prilikom puštanja dr. Spahe i dr. Hrasnice iz policijskog zatvora nije ih niko do kuće ispratio, a sutradan na 19. marta posjetilo ih je nekoliko njihovih prijatelja i gotovo čitava rodbina». Prema tvrdnjama Uprave sarajevske policije, Spaho i Hrasnica su za vrijeme izdržavanja kazne «imali posebne zračne ćelije sa vlastitom posteljinom i hranom. Posjećivala ih je u manjoj mjeri i njihova rodbina, a druga lica nisu se gotovo ni prijavljivala za posjetu». Policija je posebno naglašavala kako je 13. marta Spaho svoj 50-i rođendan proveo u zatvoru, te je dobio 57 čestitki, što je policija navodila kao dokaz da on nema veliki utjecaj među Muslimanima.[177]

Ono što je važno primijetiti vezano uz našu temu jeste to da je Spahin politički utjecaj sve više jačao u muslimanskim masama, mada treba imati u vidu da je i tada muslimanska zajednica još uvijek politički pocijepana. Prema tromjesečnom izvještaju od 3. jula 1932. o stanju u Tešnju, kako srezu tako i gradu, formirana su dva tabora: «s jedne strane Srbi-pravoslavci sa malim i to veoma malim brojem muslimana, a još manjim brojem katolika. S druge strane muslimani i katolici, s zavidnim naznačivanjem Hrvata kojima i prećutno Muslimani, iako većina, ustupaju vodstvo ovog pokreta i slušaju ih». Konstatira se kako Muslimani i Hrvati kritiziraju aktuelno stanje, pa se čak «svako druženje sa iskrenim pristalicama sadašnjosti, sa Srbima, izbjegava. Tako se ponaša i sveštenstvo. Muslimansko življe, kao većina, tromo i luta.» Sreski načelnik ističe kako je stanje među seljacima mirno, oni su zaokupljeni svojim problemima, i u toj zaokupljenosti vlastitim problemima «spontano» ulaze u novu Jugoslavensku radikalno-seljačku demokratiju, koja će ubrzo promijeniti ime u Jugoslavenska nacionalna stranka, ali je problem u općinskoj upravi u

[177] BIS, MS, Policijski izvještaji od 1. februara 1933. i 19. marta 1933; vidjeti i ABiH KBUDB, pov. br. 618/33. *Pravda*, br. 12, 26. marta 1937, Tri kraljevska ministra u zatvoru.

Tešnju. Načelnik ima samo riječi kritike za predsjednika općine, koga naziva «živim mrtvacem» i neobično lijenim čovjekom bez ikakvog ugleda, ali «vjernog slugu Adem-age Mešića».

U izvještaju o političkoj situaciji u srezu Doboj od 3. januara 1933. načelnik sreske ispostave veli da je evidentirao 12 «čisto antidržavnih lica», među kojima je i Adem-aga Mešić. Za njega kaže da je «zloglasni krvolok srpskog naroda, ne samo u Bosni, gde je živio i radio kao habsburški poverenik i počasni dvorski savetnik, nego i naroda u Srbiji, u kojoj je prolio mnogo krvi, ne samo na bojnim poljima, nego i u pozadini, u selu Kalesiji blizu Cera, gde je zapalio jednu srpsku kuću, u kojoj se je nalazilo 12 žena i dece, te su svi u toj kući izgoreli.» Prema ovoj interpretaciji, Adem-aga je 1914., uoči rata, podnio molbu Potjoreku da mu dodijeli čin rezervnog oficira i odobrenje, da o svom trošku skupi 1000 dobrovoljaca. Čak se navodi kako je, navodno, Potjorek izdao naredbu jednom oficiru da obuči Adem-agu vojnoj vještini. Navodno je Ademaga prošao jednomjesečnu vojničku obuku u Doboju. Nakon toga je Adem-aga od Potjoreka dobio čin rezervnog poručnika i dopušteno mu je da okuplja dobrovoljce. Okupio je 1000 dobrovoljaca, snabdio ih o svom trošku odijelom, hranom i mjesečnom platom i poveo ih peko Drine u Srbiju, ali je u prvom okršaju sa srpskom vojskom gotovo polovica njegovih dobrovoljaca poginula. Nakon toga je, prema ovom mišljenju, Mešić vratio svoje dobroboljce, ponovo mobilizirao nove dobrovoljce kako bi dostigao broj od 1000 dobrovoljaca i s njima sudjelovao u bitci na Ceru protiv srpske vojske. Na Ceru je poginula većina njegovih dobrovoljaca «pa je pri odstupanju kroz selo Kalesiju zapalio ovu srpsku kuću i nevine žene i decu u njoj. Još ima živih očevidaca u Doboju, koji su ova nedjela Mešića gledali, i koji su to meni, geometru Simiću i šumskom referentu Ceriću letos pričali u selu Barama».

Uz Mešića, kao važnog antidržavnog aktivistu u Tešnju u izvještaju se spominje Bećir-beg Đonlagić, koji se deklarirao kao Hrvat islamske vjeroispovijesti. Njih dvojica su, prilikom posjete nadbiskupa Šarića srezu Tešanj, došli u Sivšu i pozdravili se sa Šarićem žaleći mu se «na zlu sudbinu zbog podčinjenosti Srbima u Beogradu». Nakon toga je Šarić, na Mešićev poziv, došao u grad Tešanj, mada je to bilo izvan prvobitnog programa, i pozdravio Mešića, pred velikim brojem građanstva, riječima: «Dragi i plemeniti Adem-aga, došao sam kao Bošnjak iz Travnika i tvoj lični i idejni prijatelj, da te pred cijelim ovim svijetom poljubim i time pokažem naše duhovno jedinstvo, da ti pomognem u tvojim plemenitim stremljenjima».[178]

[178] AR, Vrbaska banovina, Izvještaji o opštoj političkoj situaciji sreskih referenata 1929-1941. godine, II-10.

Dr. Mehmed Spaho 1935-1939.

Stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice i političko stanje Muslimana

Početak stvaranja Jugoslavenske radikalne zajednice kao političke formacije putem koje će Mehmed Spaho izaći iz opozicije i ponovo ući u Vladu pada prije petomajskih izbora 1935. Već u proljeće 1934. kralj Aleksandar je shvatio da odluke koja je nudio od 1931. nisu dovoljne za rješenje jugoslavenske krize, i zbog toga je nastojao pronaći pogodnu političku ličnost preko koje bi okupio dio radikala i još nekih nesrpskih stranaka radi stvaranja nove političke stranke koja bi preuzela na sebe zadaću stabiliziranja stanja u zemlji. Ta je ličnost bio Milan Stojadinović, koji je trebao okupiti različite frakcije Radikalne stranke i povezati ih sa slovenačkom grupom dr. Antona Korošeca, kako bi ta nova grupa dobila neki jugoslavenski karakter. Stojadinović u svojim memoarima svjedoči kako je on iz istih razloga u tu političku kombinaciju nastojao uključiti i političku grupu oko Mehmeda Spahe, ali kralj Aleksandar, veli Stojadinović, «nikako nije hteo da čuje za muslimane iz razloga koji mi ni onda, a ni danas, nisu jasni».[179] Ipak, u februaru i martu 1934. bilo je intenzivnih razgovora između predstavnika Radikalne stranke oko Glavnog odbora, SLS i JMO o stvaranju nove političke partije, a predviđalo se da i dio Hrvata iz tzv. Narodnog kluba postanu dio te nove političke kombinacije. Uprava policije u Sarajevu je 28. februara 1934. obavještavala Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine da je dr. Mahmud Behmen 24- 25. februara boravio na Hvaru, gdje se susreo sa dr. Antonom Korošecom i prenio mu poruku dr. Mehmeda Spahe vezano za političku suradnju dijela Radikalne stranke, Spahe i Korošeca.[180]

S obzirom da je Korošec u to doba bio konfiniran na Hvaru i pod policijskom pratnjom, policijski izvještaji o ovome su kontradiktorni i mogli su biti posljedica Korošecovog namjernog skretanja pažnje policiji u krivom pravcu. Naime, dok je 28. februara Uprava sarajevske policije jasno naglašavala da je dr. Mahmud Behmen na Hvar došao sa Spahinom porukom i namjerom da se sa Korošecom i dijelom radikala formira nova politička stranka, u izvještaju od 1. marta policija, uz detaljan pregled kretanja Behmena i Korošeca, zaključuje kako ovaj njihov susret nije stvarao temelje za stvaranje te nove političke stranke. Policija je «od pouzdanih osoba» doznala kako se Korošec iznenadio tom dolasku, te kako je on smatrao da su braća Behmen više naklonjeni saradnji sa Demokratskom strankom Ljube Davidovića, a ne sa dijelom radikala. Za Spahu je, prema ovom policijskom izvještaju, Korošec kazao kako je «jedna

[179] Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1970, str. 273.
[180] ABiH, KBUDB, pov. br. DZ 479/1934.

sfinga i da ne pokazuje uopšte nikakve aktivnosti».[181] Prema drugim informacijama, Korošeca je posjetio i dr. Spaho lično, kao i neki radikalski političar iz Beograda «koji su dr. Korošecu saopštili, da su se dva zavađena krila bivše Radikalne stranke izmirili i da danas zajedno sarađuju».[182]

Izgleda da je u vrijeme tih pregovora sâm dr. Mehmed Spaho u nekoliko navrata putovao u Beograd na razgovore, te da je i u Sarajevu nekoliko puta radi razgovora sa Spahom iz Beograda dolazio Laza Marković. Međutim, kralj je 9. maja 1934. odbacio ovaj plan stvaranja nove političke organizacije, te je i dalje ostao vezan za Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS se prvobitno nazivala Jugoslavenska radikalno-seljačka demokratija, a na kongresu krajem jula 1933. promijenila je naziv u JNS).[183]

Nakon ubistva kralja Aleksandra u Marseju, Namjesništvo, koga su činili princ Pavle Karađorđević, dr. Radenko Stanković, senator i ministar prosvjete, te Ivo Perović, ban Savske banovine, nastavilo je posao na stvaranju nove političke grupacije koja bi bila u stanju stabilizirati stanje u zemlji. Aca Stanojević, predsjednik Narodne radikalne stranke, i dr. Anton Korošec, kao predsjednik Slovenske ljudske stranke, sastali su se 15. novembra 1934. u stanu dr. Laze Markovića, a bili su prisutni još dr. Laza Marković, dr. Milan M. Stojadinović, Dragiša Cvetković, dr. Milutin Jovanović i Vlada Teokarević, i utvrdili da su saglasni u glavnim političkim pitanjima, te su se sporazumjeli o slijedećem: 1. da njihove partije obrazuju jednu političku zajednicu, koja će nastupiti kao cjelina prema drugim političkim partijama, te čim se stvore uvjeti te će dvije partije pretvoriti se i formalno u jednu partiju; 2. upućuju poziv dr. Spahi da i Jugoslavenska muslimanska organizacija pristupi ovoj zajednici; 3. vođa ove zajednice je Aca Stanojević; 4. pitanje formiranja vodstva nove stranke uredit će se naknadno sporazumom Stanojevića, Korošeca i Spahe.[184]

Dok su trajali razgovori lidera ovih stranaka (Radikalna,SLS, JMO), mandatar za sastav Vlade Bogoljub Jeftić im je u decembru 1934. ponudio ulazak u Vladu kojoj bi on bio na čelu. Jeftić je ponudio Radikalima tri ministarske pozicije (saobraćaj, finansije i građevine), a Korošecu i Spahi je nudio po jedno ministarsko mjesto. No, svi su to odbacili, pa i Mehmed Spaho, nakon čega je Jeftić formirao Vladu u koju je uspio uvući samo jednog radikala – Milana

[181] BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kraljevskoj banskoj upravi, br. 424/34, 1. marta 1934.

[182] ABiH, KBUDB, pov. br. DZ 578/1934.

[183] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 269.

[184] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3.; Vidjeti i: Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*. Zagreb: Liber, 1974, str. 164, te str. 182-183, bilješka 48.

Stojadinovića, dok je Spaho i dalje ostao u opoziciji prema režimu, ali u uskim kontaktima sa Radikalnom strankom i Slovenskom ljudskom strankom.[185]

Jeftićeva je Vlada početkom februara 1935. raspisala nove izbore za 5. maja 1935. godine. Sada se postavilo pitanje novih predizbornih koalicija, s obzirom na to da su svi pravili nove kombinacije. Seljačko-demokratska koalicija (HSS i Samostalna demokratska stranka) nastojala je okupiti što širi opozicioni blok, pa su se fokusirali na uspostavljanje koalicije sa Demokratskom strankom i Zemljoradničkom strankom iz Srbije. Ovo ukazuje na to da su i zagrebački opozicioni krug i beogradski opozicioni krug (dio koga su sačinjavali Demokratska stranka i Zemljoradnička stranka) suštinu svoje politike i odnosa u Jugoslaviji vidjeli u srpsko-hrvatskim odnosima. I jedni i drugi su u ovom stvaranju srpsko-hrvatskog opozicionog bloka vidjeli šansu za izborni uspjeh i dolazak na vlast. Maček je sugerirao Davidoviću i Joci Jovanoviću da u tu koaliciju pridobiju i SLS i JMO, pa ako je moguće čak i dio radikala. U tom je smislu tokom februara i marta 1935. bilo i više razgovora, pri čemu je u Spahino ime uvijek pregovarao dr. Šefkija Behmen, a ne Spaho lično. «Korošec, a naročito JMO pokazivali su sklonost da se postigne sporazum o obrazovanju izborne liste svih prešestojanuarskih stranaka, s tim što je Korošec svoj pristanak da se priključi spomenutoj listi uslovljavao pristankom radikalskog Glavnog odbora». Tokom ovih pregovora Radikalna stranka i SLS nisu pristali ući u tu koaliciju, pa se Spaho od njih odvojio i odlučio na izbore ići na listi Udružene opozicije, o čemu je 12. marta 1935. obavijestio Jocu Jovanovića, koji je u ime Udružene opozicije pregovarao sa drugim političkim grupama. «Vođstvo JMO se odlučilo da se priključi opozicionoj izbornoj listi, onda kada je u Glavnom odboru radikala i SLS, posle raznih kombinacija, preovladalo konačno opredeljenje za izbornu apstinenciju. Bojeći se da će muslimanski živalj u Bosni i Hercegovini ukoliko se vođstvo JMO opredeli za apstinenciju glasati za poslaničke kandidate Udružene opozicije, vodeći političari JMO su posle izvesnog kolebanja stali na stanovište da je u takvoj situaciji najbolji izlaz da se JMO priključi Udruženoj opoziciji i istakne svoje kandidate».[186]

Šefovi NRS, SLS i JMO su se nakon izbora 5. maja 1935. sastali i analizirajući rezultate izbora zaključili kako ti izbori nisu doveli do konsolidacije unutrašnjih političkih prilika u zemlji s obzirom na broj glasova koje su dobile opozicione liste, na apstinenciju pristaša SLS i jednog dijela NRS. S obzirom na izborne metode vladine liste, šefovi NRS, SLS i JMO su se saglasili da

[185] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 287.
[186] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 299.

Vlada B. Jeftića nema autoritet da dalje upravlja zemljom, te iskazuju želju za stvaranjem jedne nove Vlade koja bi imala podršku većeg dijela glasača.

Stoga oni iskazuju spremnost staviti se na raspolaganje Namjesnicima radi stvaranja takve Vlade, te iskazuju potrebu da se u takvu Vladu pozove i dr. Maček. Oni ističu da predsjednik Vlade svakako ne može biti B. Jeftić, ali bi bilo poželjno da Ministarstvo vojske i mornarice i dalje zadrži general Petar Živković.

Šefovi ovih stranaka najavljuju da bi nova Vlada trebala pripremiti nove izbore, ali i obrazovati novu političku stranku, u koju bi ušli svi oni politički krugovi na koje bi se ta Vlada oslanjala. Najavljuje se da bi naziv te stranke glasio Jugoslavenska radikalna zajednica, na čijem bi čelu bio Izvršni odbor u koji bi ušli Aca Stanojević, Milan Stojadinović, Anton Korošec, Mehmed Spaho. Izvršni odbor bi rukovodio poslovima oko organizacije stranke i davao političke direktive za stranačku djelatnost, dok se stranka definitivno ne konstituira na svojoj skupštini i dok ne izabere svoje stalno predsjedništvo. «Potpisnici izjave odlučuju, da tekst ovog sporazuma – sastavljenog u četiri primjerka – smatraju kao povjerljiv, ali da se jedan originalni primjerak uputi prema Nj. K. Visočanstvu Knezu Namjesniku».[187] Na toj osnovi će doći do formiranja Stojadinovićeve Vlade, u koju će ući dr. Mehmed Spaho kao ministar saobraćaja. Ovaj čin će utjecati na stvaranje nove političke organizacije, Jugoslovenske radikalne zajednice, kao parlamentarne podrške novoj vladi. «Za razliku od Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS) koja je stvorena sa ciljem da svojim razvitkom uništi prešestojanuarske stranke, JRZ se formira objedinjavanjem tih starih prešestojanuarskih stranaka».[188]

Stojadinović je 20. juna 1935. od svojih, opozicionih radikala, zatim SLS i JMO formirao Vladu koja je bila «jaka u narodu, ali slaba u Skupštini», kako se kasnije sâm prisjećao, u kojoj je Spaho dobio mjesto ministra saobraćaja, a Šefkija Behmen poziciju ministra za socijalnu politiku. Zbog ovoga prelaska na stranu Milana Stojadinovića Spahu su posebno oštro kritizirali radićevci, a Spaho je svoj ulazak u Vladu pravdao iscrpljenošću i ekonomskom krizom Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Priča se da je Spahi bilo ponuđeno da bira da li želi mjesto ministra finansija ili saobraćaja. On je o tome razgovarao sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem, koji mu je rekao: «Ako ti nude ministarstvo finansija, onda je ili hazna prazna ili Srbi ključeve drže». Spaho je razumio savjet

[187] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3.
[188] T. Stojkov, *Opozicija*, str. 320

i odlučio se za ministarstvo saobraćaja.[189] Međutim, Stojadinović je u svojim memoarima dodjeljivanje resora saobraćaja dr. Mehmedu Spahi objasnio činjenicom potpisivanja Konkordata Kraljevine Jugoslavije s Vatikanom, koje je bilo predviđeno za 25. juli 1935. Pripremajući imena ministara, Stojadinović svjedoči da je Spahi prvobitno bio namijenio ministarstvo pravde, a onda se prisjetio da bi ministar pravde trebao u Vatikanu u ime Jugoslavije potpisati Konkordat. Kad je to preneseno Spahi, on je, veli Stojadinović, «polu ozbiljno, polu u šali», uzviknuo: «Gde ću ja u Rim kod Pape! Pa još da ga poljubim u papuču». I tako je, veli Stojadinović, Spaho dobio ministarstvo saobraćaja samo da ne bi potpisao Konkordat sa Vatikanom.[190]

Iako se Stojadinovićeva Vlada oslanjala na Jugoslavensku radikalnu zajednicu, ne može se kazati da je ta stranka u cijelosti bila formirana na terenu. Naprotiv, Jugoslavenska radikalna zajednica je u početku bila, zapravo, samo podrška toj Vladi u Skupštini, a paralelno sa učvršćivanjem te Vlade trajalo je i formiranje i organiziranje stranke na terenu. Stojadinović je u svojim memoarima pisao kako je njegova Vlada u Skupštini bila slaba, ali je zato imala podršku u narodu. Zbog toga se ubrzavao posao oko organizacije stranke na terenu, ali to nije išlo tako glatko. U septembru 1935. kolalo je jedno pismo kao proglas o stvaranju nove stranke. Taj je proglas naslovljen «Prijateljima», i u njemu se konstatira kako su se Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija odlučile ujediniti u jednu političku stranku pod nazivom Jugoslavenska radikalna zajednica. Program i statut stranke već su objavljeni i prihvaćeni od nadležnih državnih organa, pa sada predstoji organizacija stranke na terenu.

Kaže se kako je nužno stvarati zajedničke mjesne (opštinske) odbore, te se posebno naglašava da u općinama može postojati samo jedan odbor Jugoslavenske radikalne zajednice, a s obzirom na to da bi moglo biti i određenih problema u vezi s tim, odlučeno je da se stvori poseban Sekretarijat Jugoslavenske radikalne zajednice, kao pomoćni organ Izvršnog komiteta stranke. Sjedište Sekretarijata je u hotelu *Paris* u Beogradu, i sva korespondencija sa Izvršnim odborom treba se obavljati preko Sekretarijata.

U februaru 1936. tvrdilo se kako je do tada kompletna organizacija provedena tek u dvije banovine (Dravskoj i Moravskoj), a da će se po ostalim banovinama to završiti do sredine marta 1936. Najavljuje se da će nakon formiranja banovinskih odbora Izvršni odbor JRZ sazvati Kongres Stranke na kojem će

[189] H. Crnovršanin, *Dr. Mehmed Spaho*, str. 364

[190] M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 471.

se izvršiti izbor vodstva stranke. U Travničkom kraju veliku aktivnost na organiziranju Jugoslavenske radikalna zajednice vodio je Hamid Kurbegović, u Sanskom Mostu je 10. 2. 1936. formiran sreski odbor na čijem je čelu bio dr. Branko Miljuš, potpredsjednik je Fehim Mujić, blagajnik Bećir Hromalić, a sekretar Jovo Delić. Članovi sreskog odbora su bili još Jovan Jevtić, Mustafa Budimlić, Agan Badnjević, Ilija Boremović, Sulejman Bilajbegović i Miloje Marjanović. Vidimo da se u tim etnički mješovitim krajevima vodilo računa da i rukovodstvo bude mješovitog sastava.

Na zboru JRZ u Bijeljini 15. aprila 1936. Spaho je govorio skupa sa ministrom pošta i telegrafa dr. Brankom Kaluđerčićem.[191] Spaho kaže da je u JRZ stupio kada je uvidio da ta stranka omogućava da dođe «do sporazuma između jednokrvne braće, da se zavede jednakopravnost i zakonitost u našoj zemlji», za što se on uvijek zalagao u svojoj političkoj djelatnosti. Spaho je izrazio žalost što u toj vladi ne sudjeluju i Hrvati. No, na ovom skupu on je govorio i o disidentima iz JMO, odnosno odvajanju nekih ranijih struja JMO koje nisu prihvatile ulazak u JRZ, te i odvajanju dijela radikala koji su nastojali stupiti u kontakt sa HSS, odnosno SDK pokušavajući na taj način riješiti hrvatsko pitanje. Spaho je tada kazao: «Ja im na tome putu želim pun uspjeh i radovaću se ako i njima pa makar i bez nas, pođe za rukom da to teško i važno pitanje skinu s dnevnog reda». No, on ne vjeruje u uspjeh opozicije.

Početkom 1936. započele su pripreme za općinske izbore. Iz jednog izvještaja od 13. 10. 1936. o situaciji u Bratuncu možemo vidjeti kako lideri JRZ naglašavaju podršku i muslimana i pravoslavnih u JRZ. Ističe se kako je u Bratuncu još od vremena austrougarske uprave uzgajan duhan, čak su podignute i velike zgrade za otkup duhana, ali je 1928. sađenje duhana u Bratuncu i okolini zabranjeno. Tek je 1936. godine, zauzimanjem dr. Mehmeda Spahe, opet dopušteno gajenje duhana u Bratuncu i okolici. Problem je, međutim, bio u tome da u Bratuncu nije uspostavljen otkupni ured, pa su seljaci duhan morali voziti u Ljuboviju i tamo predavati u otkupni ured.

Slična je situacija bila i u Srebrenici. U jednom izvještaju čitamo kako u Srebrenici i okolici djeluju dvojica istaknutih ljudi: jedan je Velimir Jocković, a drugi Ismet Begtašević. Njih su dvojica ugledni ljudi, ali se međusobno nisu najbolje slagali. No, pod pritiskom JRZ oni su se pomirili, ali je rješenje nađeno tako da je Jocković djelovao u sredinama nastanjenim pretežno pravoslavcima, a Begtašević u sredinama koje su naseljavali uglavnom muslimani.[192]

[191] *Pravda*, br. 9, 17. aprila 1936, str. 1, Veličanstvena manifestacija narodne sloge.
[192] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

Do konca maja 1936. uglavnom je završeno formiranje JRZ po banovinama, a za 1. i 2. juna 1936. zakazan kongres JRZ u Beogradu. Konferencija za Drinsku banovinu je održana u nedjelju, 17. maja 1936. Ova konferencija je bila vrlo važna za politički uspjeh ne samo Spahin nego i JRZ u cijelosti na prostoru Drinske banovine. Prema novinskom izvještaju, Mehmed Spaho je na konferenciju došao «nešto iza 9 sati», te se, burno pozdravljen od delegata, sa svima pozdravio interesirajući se o stanju u njihovim krajevima, o njihovim željama i narodnim potrebama. «Demokratski nastup dra Spahe, kojeg su mnogi delegati po prvi put vidjeli, učinio je na sve prisutne najljepši utisak». Konferenciju je otvorio poslanik za bijeljinski srez Ljubomir Pantić, apotekar, koji je predložio sastav banovinskog odbora. Dr. Spaho je aklamacijom izabran za predsjednika banovinskog odbora JRZ, a dr. Branko Kaluđerčić, za potpredsjednika.

Spaho je u svom govoru uglavnom opravdavao stvaranje JRZ, te istakao kako je to stvaranje bilo lakše u redovima bivše JMO i SLS, nego među bivšim radikalima, koji su bili prilično pocijepani. On kaže da je želja JRZ da se stvara jedan jugoslavenski nacionalizam, ali se on ne može izgrađivati nametanjem «odozgo», nego jedino izrastanjem iz naroda, «odozdo», i to upravo čini JRZ. *«Ja kažem da u ovoj zemlji ima vrlo malo ljudi koji žele nešto drugo nego jedino moćnu i jaku Jugoslaviju. (...) Mi u Drinskoj banovini, u cijeloj Bosni i Hercegovini, imali smo da riješimo još jedan krupan problem, koji možda prelazi značenje jednog običnog stvaranja nove stranke. Mi smo ovdje podijeljeni u tri vjere, a ako hoćete i u tri plemena, jer ovdje ima i dosta Slovenaca. Imali smo da provedemo izmirenje, koje ima veliko političko značenje za umirivanje političkih prilika u našoj zemlji». Veli da su u tome uspjeli. «Zavodeći svugdje punu vjersku, a naravno i plemensku ravnopravnost, poštujući svakog bez razlike kojoj vjeri ili plemenu pripadao, mi ćemo stvoriti međusobno povjerenje, stvorićemo jednu političku atmosferu, koja će pomoći konačnom sređivanju prilika u cijeloj zemlji. (...) JRZ znači u današnjim prilikama oslonac, na koji će se država moći slobodno i bez brige osloniti (...) Mi hoćemo veliku i snažnu Jugoslaviju, u kojoj će se svaki građanin osjećati pravim njenim sinom. Takva Jugoslavija će se moći oduprijeti svim napadima, ma s koje strane oni došli».*[193]

Kongres JRZ je održan u Beogradu 1. i 2. juna 1936. Na kongresu je za predsjednika stranke izabran Milan Stojadinović, a Spaho i Korošec su izabrani za potpredsjednike.

[193] *Pravda*, br. 14, 22. maja 1936. Manifestacija Drinske banovine za JRZ, str. 1-3

Ban Primorske banovine 7. marta 1936. obavještava ministra unutrašnjih poslova o političkoj situaciji u toj banovini tokom februara iste godine. O razvoju JRZ on kaže da se njezin razvoj osjeća samo u redovima Srba i Muslimana, a kod Hrvata vrlo slabo. Veli kako još uvijek postoje određene prepreke koje su i odranije postojale između bivše Radikalne stranke i bivše JMO. Kao primjer on navodi Gornji Vakuf gdje funkcioniraju dva odbora JRZ: jedan koga vode bivši radikali, a drugi koga vode bivši pripadnici JMO, i oba djeluju neovisno i bez međusobnih kontakata. «Spahinovci znaju samo za dr Spahu i kao da ih se drugo ništa ne tiče. Bivši radikali idu uz Vladu, ali su i oni pometeni, naročito usled nesređenih odnosa u tim mesnim partijskim organizacijama. Primećuje se da su i jedni i drugi ohladnili i da ne pokazuju nikakvu aktivnost». Ban dalje ponavlja svoje ranije iskazano uvjerenje kako pristaše bivše JMO ne doživljavaju JRZ kao novu stranku, nego kao koaliciju sa bivšim radikalima.

Sredinom septembra 1936. Spaho je održao niz konferencija u Bosanskoj krajini. Središnji govor je održao u Prijedoru. On je govorio o uspjesima Stojadinovićeve Vlade, općem napretku demokracije, o brizi za seljake, a vanjsku politiku je ocijenio odličnom. «Oko nas svuda u svijetu nadvili su se dosta mutni oblaci. Naša spoljna situacija je odlična. Mi se oslanjamo na naše saveznike i na one koji upravljaju demokratski. U prvom redu čuvajmo veliku Jugoslaviju i pomognimo one koji rade na tome. Svi napori naši upućeni su na dobro i napredak naroda i Jugoslavije, na privrednu obnovu zemlje i dobro našeg mladog Kralja».[194]

Spaho je držao i govore u Krupi, Cazinu, Bihaću te pregledao radove na Unskoj pruzi.[195]

Ipak, stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice otkrivalo je i dalje duboke nacionalne lomove unutar jugoslavenskog društva, jer se moglo uočiti kako su na stvaranje JRZ podjednako negativno reagirali kako Srbi tako i Muslimani. Krajem 1935. došlo je do razlaza u Radikalnoj stranci, čiji se Glavni odbor ogradio od lične vlasti Milana Stojadinovića. Šef Radikalne stranke Aca Stanojević je 18. decembra 1935. objavio izjavu u kojoj je naglasio da se više ne slaže sa politikom koju vodi Milan Stojadinović. Stanojević je pismo o tome uputio liderima SLS i JMO u Ljubljanu i Sarajevo. Radikalna stranka, koju je vodio Aca Stanojević, smatra da Stojadinović ne sprovodi dogovorenu politiku,

[194] *Pravda*, br. 31, 18. septembra 1936, str. 1, 5.

[195] Unska pruga, koja je vodila od Bihaća prema Kninu, nije započeta niti završena za Spahina života, ali je Spaho znatno popravio projekt, a djelomično je i izmijenio trasu, no nije stigao završiti taj projekt. Još sredinom 1940. novine su pisale kako «zapinju radovi na Unskoj pruzi« (Pravda, br. 14, 24. maja 1940).

on želi da se organizacija JRZ vodi odozgo, preko policije i narodnih poslanika, a radikali su isticali da se stranka treba voditi odozdo, da bude po volji naroda. Međutim, Spaho i Korošec uopće nisu odgovorili Stanojeviću i ostali su uz Stojadinovića. Čak su list *Samouprava*, koji je pokrenut 1881. osnivanjem Radikalne stranke, pretvorili u glasilo JRZ. U *Proglasu radikalima i radikalskim prijateljima* od 23. februara 1936. Aca Stanojević veli kako su tim preuzimanjem *Samouprave* Spaho i Korošec pokazali da im je cilj da rade na moralnom razgrađivanju Radikalne stranke, te su time postali otvoreni protivnici Radikalne stranke. Stanojević kaže da su Stojadinović i njegovi pomagači (Dragiša Cvetković, Đuro Janković i drugi) napustili načela i program Radikalne stranke i samim time sami sebe isključili iz stranke, te ih se ne može više smatrati da rade i govore i u ime Radikalne stranke.

Prema informacijama Centralnog presbiroa Predsjedništva Ministarskog savjeta od 13. aprila 1936, u Sarajevu je toga dana Milan Srškić održao svoj politički zbor. Kaže se da su tom zboru prisustvovali gotovo svi najugledniji ljudi sarajevske čaršije, oko 80 Muslimana i veći broj Jevreja, Srškićevih pristalica. Srškićev govor je trajao preko dva i pol sata. U samom govoru on je hvalio šestojanuarski režim kralja Aleksandra, a kritizirao trenutno političko stanje.

Srškić kaže kako je politička baza šestojanuarskog režima proširivana (dio radikala, dio demokrata, potom zemljoradnika i samostalaca). Srškić hvali šestojanuarski režim, a napada režim uspostavljen 22. decembra 1934. godine. On taj režim od 22. 12. 1934, odnosno Vladu Bogoljuba Jeftića naziva «jugofašizmom», koga personificira «mali i vrlo beznačajni Duče».

Srškić se izjašnjava protiv stvaranja JRZ, jer je to politička formacija bez jasnog političkog stava. Oni su se doduše izjasnili za narodno jedinstvo, ali se to u praksi ne vidi. On veli kako je jedan od ministara (misli na Spahu) izjavio da su tim sporazumom došli (ti ministri) na vlast, a narodu kažu da, ako mu se to ne sviđa, on može tu vezu odmah prekinuti. Veli kako je taj ministar (Spaho) izjavio da su oni napravili sporazum sa jednom političkom strankom u Srbiji, a za «radikalski ološ u Bosni i Hercegovini ne žele ni da čuju».

Srškić veli da je teško napraviti uspješnu političku organizaciju okupljanjem malog broja radikala «dok ogromne mase radikala stoje po strani», te dvije klerikalne organizacije, «jer su suviše slabi ti radikali da zaštite i odbrane ostale nacionalne elemente i u Sloveniji i u Bosni i Hercegovini».

Srškić veli da JRZ proturječi narodnom jedinstvu, jer dvije klerikalne organizacije (SLS i JMO) eksploatiraju vjeru u politici i time unose dalju zabunu.

To, veli on, liči na onog hodžu koga je sultan doveo u Istanbul da od pića izliječi bekri-Mustafu, a hodža je drugujući čitave mjesece sa bekri-Mustafom i sam postao dvorska pijanica. Tako će, veli Srškić, i u JRZ ono malo radikala izgubiti mogućnost graditi narodno jedinstvo. «Nepametno je praviti jednu partijsku zajednicu sa slovenačkim klerikalima i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom bez Hrvata i sa takvom kombinacijom uzimati vlast, jer se time stvara utisak da se želi brojno manjom organizacijom u našoj zajedničkoj državi krojiti sudbinu Hrvata bez Hrvata. Time se stvara još veće nepovjerenje među nama i produbljuje kao po nekoj fatalnosti jaz između Beograda i Zagreba».

Srškić u svom govoru ističe kako on nije protivnik Muslimana, ali on njih ne smatra posebnim narodom. Veli da su oni samo vjerska skupina, te da je zbog toga i bio protiv njihovog posebnog političkog djelovanja, ali ako oni tako žele – neka tako i bude, ali se odnosi između muslimana i Srba moraju regulisati. On kaže kako kolaboriranje sa JMO nije nikakva novina, jer je takvih kolaboracija bilo i ranije «prepuštajući nas na milost i nemilost vođama Jugoslovenske muslimanske zajednice. Slušao sam često i od radikala i od demokrata u Beogradu tu pesmu: što se tiče Bosne i Hercegovine, tu eto vam Spaha i Behmena».

Srškić veli da stvaranje JRZ sa Muslimanima a bez Hrvata unosi dalje nejasnu situaciju u rješavanju hrvatskog pitanja. S obzirom da su Muslimani, veli Srškić, Srbi ili Hrvati, najbolje bi bilo da se oni izjasne ko su (ako hoće da budu svi Srbi ili Hrvati za Srškića je to nebitno), pa bi se sporazumom sa Hrvatima tako riješilo i pitanje Muslimana.[196]

Ban Drinske banovine piše 29. maja 1936. Stojadinoviću o tome kako većina bosanskohercegovačkih Srba pristupa u JRZ, ali veli da je loše ukoliko se ide na stvaranje nekih lokalnih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. On smatra da je bosanskim Srbima «mnogo bliža i simpatičnija» ideja o jednom srpskom vođi.

«Bosanski Srbi nisu autonomisti, i vjerujem da to neće nikada ni biti, jer bi bili prepušteni na milost i nemilost ostalim dvema političkim grupama – Muslimanima i Hrvatima koji su danas kompaktni. Ta misao o jednom vođi postoji kod ovdašnjih Srba duboko usađena» te ne bi trebalo, po banovom mišljenju, dopustiti nikakvo stvaranje novih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. Na kraju ovoga pisma ban piše da je saznao kako je Salih Safvet Bašić iz Mostara, koji je poslije 6. januara 1929. prišao JNS, uputio pismo Spahi tražeći izmirenje s njim, ali je Spaho odgovorio da na to još treba sačekati.[197]

[196] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.
[197] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Jovo D. Nikolinović, starješina sreskog suda u penziji i član radnog mjesnog odbora JRZ u Sarajevu, bivši aktivista Radikalne stranke, 24. septembra 1936. uputio je pismo Stojadinoviću analizirajući političku situaciju u Bosni i Hercegovini i predlažući načine da se bivši radikali privole za stupanje u JRZ. On kaže da je u početku organiziranja JRZ načinjeno nekoliko grešaka, jer je organizacija JRZ bila povjerena dr. Milanu Jojkiću, a on je bio blizak Srškiću. Stoga je organizacija stranke kasnila kada je došlo do raskida Glavnog odbora NRS i JRZ. Nikolinović kaže da je Jojkić bio jako popustljiv prema muslimanima, koji su to iskoristili i ponamještali svoje ljude u brojna državna nadleštva, što je utjecalo na pad ugleda JRZ među pravoslavcima. Kaže da su članove Odbora ljudi počeli nazivati «muslimanskim ulizicama».

Nikolinović navodi da Srškić, plašeći se podjele vlasti, ranije nije znao privući k sebi intelektualce i školovane industrijalce i trgovce, nego se kako u Sarajevu tako i u unutrašnjosti, većinom oslanjao «na nekoliko materijalno propalih demokrata koji su ga sa gubitkom vlasti odmah i napustili», a sam Srškić se kompromitirao u narodu napuštanjem JNS, koju je svojedobno sam osnivao, tako da on više nema pristaša u Bosni, smatra Nikolinović. Dalje kaže da je Stojadinovićeva vlada na dobrom putu (poduzeto niz privrednih poteza, stavljena u izled gradnja novih željezničkih pravaca, počela izgradnja luke u Pločama...), te naglašava da bi bilo korisno za privlačenje pravoslavnih u JRZ ako bi se neko od Srba iz «bivše» BiH imenovao za ministra bez portfelja, kako bi mogao parirati ministru dr. Behmenu, koji stalno intervenira za neke muslimane, jer bi se time anulirala propaganda kako je Stojadinović prepustio bosanske Srbe na milost i nemilost dr. Spahi. Nikolinović piše da među samim muslimanima postoje dvije struje: jedna srbofilska sa ministrom dr. Spahom i Uzeir-agom Hadžihasanovićem, a druga hrvatofilska ili srbofobska sa senatorom dr. Hrasnicom, dr. Šefkijom Behmenom i dr. Mahmudom Behmenom, urednikom partijskog lista u Sarajevu. *«Ova struja je malobrojna, jer osim njih ne imade uza sebe samo nekoliko školovanih ljudi u Zagrebu i ona je omrznuta kod većine muslimana. A sama braća Behmeni ne imadu za sobom nikoga ni u rodnom mjestu Stocu, a što kod izbora dobijaju u svojim izbornim srezovima veliki broju glasova, za to imadu da zahvale disciplini bivše JMO, koja se bezuvjetno pokorava volji i zapovijedima svoga vođe dr. Spahe. Uloge ovih dviju grupa su podijeljene, te dok veća grupa sa dr. Spahom radi sporazumno sa Srbima u JRZ, dotle grupa Behmenova čuva mostove, koji je spajaju sa Hrvatima i od vremena na vrijeme te veze pojačava i mostove pritvrđuje protežiranjem i avanzovanjem pojedinih Hrvata u državnim nadleštvima, kao što je to bio slu-*

čaj sa starješinom sreskog suda u Zenici, koga su doveli na štetu jednog Srbina u Sarajevo. Tako je bilo sa sudijom Asimom Ugljenom, Hrvatom frankovcem, koga su preskočivši tolike sudije nagradili predsjedništvom okružnog suda u Sarajevu, a kao nagradu što je kao predsjedatelj u velikom procesu zeničkih Hrvata oslobodio sve optužene od optužbe». Nikolinović kaže da je u tom imenovanju odlučnu riječ imao dr. Šefkija Behmen, pod utjecajem dra Juraja Šuteja. On kaže da se iz svega vidi kako Srbi lošije prolaze od Muslimana i Hrvata. «Ovo dvolično držanje muslimana i ovakovi protusrpski rad braće Behmena u samoj zajednici glavni je razlog slabog pristupa pravoslavnih masa u JRZ». Stoga on predlaže da se muslimani pozovu da se iskreno deklariraju za zajednički rad i da se neko od Srba iz Bosne i Hercegovine (npr. dr. Dušan Davidović), imenuje za ministra bez portfelja kako bi mogao u Beogradu parirati dr. Šefkiji Behmenu. Time će se stvoriti uvjeti da pravoslavci ulaze u JRZ, a u protivnom svi napori da se pravoslavci okupe u JRZ bit će uzaludni i «umjesto JRZ postojaće u stvari samo uvijek JMO, a nas će nekolicinu, koji se oko zajednice danas iskreno okupljamo, narod jednog dana možda baciti pod gomilu, kao krivce, da se je uz naše učešće srpskom narodu ovih krajeva počinilo toliko nepravdi».[198]

O slabom pristupu Srba Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici Stojadinoviću je 1937. pisao i Kosta Pantić. On kaže kako se od stvaranja JRZ mnogo očekivalo, jer je ona bila neka vrsta nastavka saradnje Srba i Muslimana iz vremena prije Prvog svjetskog rata, ali su JRZ iskoristili samo Muslimani zato što su pravoslavni bili politički pocijepani. Tu pocijepanost su, prema ovom mišljenju, Muslimani iskoristili i nametnuli svoju premoć u JRZ, a zbog toga «stradalo je i strada činovništvo pravoslavne vjere a i oni muslimani koji se osjećaju Srbima a koji su bili u radikalnoj stranci». Kao argument za tu tvrdnju on navodi srez Stolac, odakle su od osnivanja JRZ premještena 24 činovnika «Srbina pravoslavca i Srbina muslimana», a da nije premješten niti jedan Hrvat. «Ovakvo stanje slično Stocu vlada skoro po celoj Bosni i greše svi oni koji Vam govore o nekoj srpsko-muslimanskoj slozi. Srbi u Bosni i Hercegovini nisu protiv bratstva i iskrene saradnje, ali se nedaju zapostavljati. Da se povela druga politika, danas bi BiH bila najtvrđa kula JRZ». On veli da ja razgovarao sa brojnim istaknutim muslimanima gajretovcima, koji su izjavljivali da su oni spremni doprinijeti saradnji Srba pravoslavaca i muslimana, *«ali pristaše bivše JMO smatraju današnju zajednicu nastavkom njihove stranke, a pošto su kompaktni, a mi Srbi kao razbijena vojska, iskorištavaju ovo stanje za svoje pri-*

[198] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

staše. Niko od nas Srba nema ništa protiv ministra gospodina dr. Spahe. Svi ga smatramo patriotom i konstruktivnim političarem, ali je nažalost okružen u većini ljudima odgojenim u Zagrebu, a dočepali se uplijevnih mjesta po srezovima, gdje žare i pale, pa samo zbog njih, a ne zbog dr. Spahe, Srbi ne stupaju u Zajednicu».[199]

S druge strane, niti među muslimanima nije postojao apsolutni pristanak na ulazak u okvire Jugoslavenske radikalne zajednice. Jedna grupa muslimanskih političkih aktivista je na Bajram 27. decembra 1935. usvojila zaključak kojim se osuđuje Spahin ulazak u JRZ. Taj je zaključak potpisalo 70 potpisnika, uz odobrenje i «hair-dovu» bivšeg reisa Džemaludina ef. Čauševića. U ovom se zaključku naglašava kako je Spaho izdao narodnu volju, svoje drugove Vladka Mačeka, Ljubu Davidovića i Jocu Jovanovića, s kojima je zajedno nastupio na izborima 5. maja 1935. «Takav postupak koji nas muslimane ovih krajeva prikazuje odmetnicima i verolomcima osuđuju listom svi muslimani Bosne i Hercegovine, kao što osuđuju i naročito ukidanje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njeno stapanje sa Radikalnom strankom u Jugoslovensku radikalnu zajednicu». U ovom se proglasu pozivaju poslanici JMO izabrani na izborima 5. maja 1935. da ne napuštaju svoje predizborne političke partnere (Maček, Davidović, Jovanović), jer to muslimanski birači ne podržavaju. Također se naglašava kako Muslimani Bosne i Hercegovine ne priznaju ukidanje JMO i njeno stapanje u JRZ.

U ovom se zaključku pozivaju Muslimani na političko jedinstvo te ističe: *«Mi muslimani kao starosedeoci u ovim krajevima želimo doprineti što temeljitijem i što boljem sređenju bratskih odnosa između Hrvata i Srba, te zadovoljenje naših opštih interesa vidimo u zadovoljenju opštih narodnih težnji ostalih Hrvata i Srba pod opštim narodnim vodstvom g. dr. Vladimira Mačeka. Posebnim se pak svojim bosanskohercegovačkim muslimanskim interesima mi muslimani želimo na izloženoj podlozi brinuti u svojoj posebnoj muslimanskoj organizaciji i celovitoj autonomiji Herceg-Bosne, pravedno preuređenoj državi».*[200]

Ban Drinske banovine je 24. juna 1937. obavijestio Stojadinovića kako Muslimani više nisu kompaktna masa «ni idejno, ni politički, ni nacionalno», nego podijeljeni u više grupa: Spahinovci, Gajretovci, Muslimani bivši radikali i Muslimani frankovci. Najbrojniji su Spahinovci (80% muslimana, i to su pristaše bivše JMO). U toj grupi su Spaho i Behmen. *«Do pre godinu dana u redovima ove grupe vladala je nesumnjivo partijska disciplina, na njenu*

[199] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.
[200] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

kompaktnost moglo se uvek osloniti, tim pre što je to masa gotovo samih zemljoradnika, zanatlija i malih trgovaca. Intelektualaca je srazmerno prema celokupnom broju vrlo malo.

Došavši na vlast posle tako dugo vremena, u kome su članovi bivše JMO bili van svakog uticaja, prirodno došlo je do potrebe zadovoljenja zahteva mnogih njenih članova, naročito u pogledu personalnog uposlenja i pomoći. Svi se zahtevi nisu mogli zadovoljiti i to je prvi pravi uzrok sumnjičenja i nezadovoljstva». Ban naglašava da se ministru dr. Spahi zamjera da je prvo uposlio svu svoju najbližu rodbinu. Ističu da je postavio:

1. Svoga brata Fehima Spahu za člana Upravnog odbora Gradske štedionice, člana Odbora za izmjenu Zakona o IVZ, potom za naiba, a vjerovatno će ga postaviti i za reis-ul-ulemu,
2. Rođenog ujaka svoje supruge, dr. Halid-bega Hrasnicu postavio je za senatora,
3. Brata Halid-bega Hrasnice postavio je za člana Upravnog odbora Gradske štedionice,
4. Zet Fehim ef. Spahe Sulejman Denišlić postavljen je također pri Gradskoj štedionici,
5. Muhamed Hrasnica, sin Abduselam-bega Hrasnice, ujaka Spahine supruge, postavljen je u Gradskoj štedionici,
6. Edhem Bičakčić, predsjednik općine, zet je dr. Halid-bega Hrasnice (oženio se s njegovom bratišnom),
7. Rođeni brat Edhema Bičakčića, Asim Bičakčić, postavljen je za višeg činovnika Gradske štedionice,
8. Ethem Čejvanija, zet dr. Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Gradske štedionice,
9. Dr. Ahmed Abadžić, Bičakčićev zet, postao je vijećnik i član Gradske štedionice,
10. Mehmed-Meho Šahinagić, rođeni brat supruge Mehmeda Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Upravnog odbora Gradske štedionice, ali je kasnije podnio ostavku,
11. Zet dr. Spahe Rašid Rašidkadić je u općinskoj službi,
12. Amidžić dr. Spahe, Seid Spaho, također je u općini,
13. Sestrić dr. Spahe, Muhamed Rašidkadić, činovnik je u općini,
14. Zet Seida Spahe, Nanić, također je činovnik u općini,
15. Hamdija Afgan, zet dr. Spahe, postavljen ja za predsjednika općine Banja Luka,

16. Uzeir-aga Hadžihasanović, najbliži prijatelj i saradnik dr. Spahe, i Uzeir-agin zet Mustafa Softić, vijećnici su u općini i članovi Upravnog odbora Gradske štedionice,

17. Muhamed Softić, brat zeta Uzeir-age Hadžihasanovića Mustafe Softića, postavljen je za činovnika u općini grada Sarajevo.

Ban naglašava da mnogi «uvereni da je ministar dr. Mehmed Spaho svemoćan navalili su na njega sa mnogobrojnim zahtevima i kad nisu mogli biti zadovoljni, počeli su protestvovati». Ban navodi da je tako došlo do sukoba Uzeri-age Hadžihasanovića, glavnog Spahinog partijskog eksponenta, i dr. Mahmuda Behmena, advokata i brata ministra dr. Šefkije Behmena zbog postavljanja Mustafe Softića za činovnika u gradskoj općini Sarajevo. Taj se sukob prenio i na rad Gradskog vijeća, pa se čak Behmenova grupa povukla iz Vijeća.

Taj se raskol prenio i na šire muslimanske mase u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a došlo je i do raskola među samim spahinovcima nakon izbora Vakufskih sabora. Tu je došlo do razmimoilaženja između dr. Spahe i dr. Šefkije Behmena.

Ban veli da su gajretovci, koje vodi dr. Avdo Hasanbegović, u odnosu na spahinovce, neznatni, mada okupljaju intelektualce, ranije «Gajretove» stipendiste. Svi su nacionalistički deklarirani i javno orijentirani prema Beogradu. Ban spahinovce naziva vjerskim konzervativcima, a gajretovce vjerskim i društvenim modernistima.

«Većina spahinovaca neostupno pridržava se svih starih običaja, koje je današnja Turska Republika davno već i Zakonom ukinula, dok gajretovci i njihove porodice u veliko od tih običaja kao zastarelih i često škodljivih odstupaju. Njihove žene češće se viđaju otkrivena lica i uopšte oseća se pokret za saobražavanjem kulturnoj sadašnjici». Stoga ban predlaže da se gajretovci ne smatraju opozicionarima, nego da im se izlazi u susret naročito u personalnim pitanjima.

Ban veli da muslimane bivše radikale vodi Hafizadić iz Travnika.[201] To je mala, ali veoma agilna grupa. I oni, kao i gajretovci, nastojali su se pomiriti sa spahinovcima, ali je Spaho to odbijao.

[201] Sulejman-beg Hafizadić je rođen 1887. u Travniku. Studij medicine završio 1913. na Medicinskom fakultetu u Istanbulu, a koncem te godine, ne mogavši dobiti posao u Bosni, odlazi na bečku kliniku gdje ga zatiče Prvi svjetski rat. Od 2. 9. 1914. do 10. 9. 1916. kao asistentarzt bio je na ratištu pri bečkom Crvenom križu grupa Beč II, a od 11. 9. 1916. do 7. 12. 1918. Upravnik je lječilišta u Brezopolju u Mađarskoj. Njegova istanbulska diploma nije nostrificirana u Austro-Ugarskoj nego je samo važila "dok traje rat". Poslije Prvoga svjetskog rata vratio se u Travnik i zaposlio kao gradski ljekar (fizikata). Bio je politički aktivan u okviru Radikalne stranke. Još u vrijeme studija u Istanbulu jedan je od osnivača srpsko-muslimanskog društva "Nada istoka", čiji je predsjednik bio više godina. Sa Šerifom Arnautovićem, Sarićem i Avdom Sumbulom aktivno je sudjelovao u prosvjedima povodom aneksije BiH 1908, a i kasnije je bio aktivan u društvu "Gajret". Umro je 29. novembra 1941. u Travniku.

Na čelu Muslimana frankovaca bio je Hakija Hadžić. Ovo je također malobrojna grupa, ali vrlo aktivna u borbi protiv dr. Spahe i dr. Behmena. Ban veli da se s ovom grupom «ni pod kojim uslovima ne može očekivati kakva iskrena saradnja, pa i u slučaju sporazuma sa HSS".[202]

Sukob različitih političkih grupa došao je do izražaja i u Gradskom vijeću u Sarajevu. Ban Drinske banovine je 25. januara 1937. obavijestio Stojadinovića da je sukob dviju struja u sarajevskom Gradskom vijeću (Uzeir-age Hadžihasanovića i dr. Mahmuda Behmena) kulminirao na sjednici Gradskog vijeća, te je svih pet vijećnika Behmenove grupe (dr. Ahmed Abadžić, Asim Arslanagić, Seid Husedžinović, Edhem Čejvanija i dr. Mahmud Behmen) 24. novembra 1936. gradonačelniku Bičakčiću podnijelo ostavke obrazlažući to slijedećim:

1. *Uprava se ne pridržava programa rada,*
2. *Vijećnici ne sudjeluju u radu Vijeća, nego se uvijek stavljaju pred svršen čin,*
3. *Rad je bio loš, jer to nije bio rad nego nerad,*
4. *Općina živi od zajmova u svojoj štedionici; osim toga, općina uzima zajmove, ali ih ne vraća,*
5. *Gradsko vijeće nije u prilici kontrolirati rad Upravnog odbora Gradske štedionice, zbog sastava Upravnog odbora, a Nadzorni odbor ne samo da se ne saziva nego nije uopće konstituiran.*

Ban veli da pokušaji gradonačelnika Bičakčića da dođe do pomirenja nisu uspjeli, te su svi vijećnici ostali pri svojim ostavkama. «Kako su svi vijećnici članovi JRZ to je predsjednik banovinskog odbora ministar g. dr. Mehmed Spaho pozvao vijećnike i na njih uticao da ostavke povuku, ali i pored svega toga oni su ostali pri svome, tražeći, da se cijelo opštinsko vijeće smijeni i drugo u sporazumu sa njima postavi». Nakon toga je Uzeir-aga Hadžihasanović tražio da se iz vijeća odstrane svi prijatelji dr. Behmena, tvrdeći da je Behmenova politika «frankovačka hrvatska politika». Ban veli da su nakon mjesec i pol dana pregovaranja, te ostavke preko Gradskog poglavarstva predate i njemu, banu. Ban veli da je i sam lično nastojao pomiriti dvije struje, ali bez uspjeha.

U ovom izvještaju ban javlja o svojim aktivnostima u vezi s tim ostavkama. On je, naime, sazvao Mjesni odbor JRZ, a na sjednici su mu Uzeir-aga Hadžihasanović, dr. Dušan Davidović i gradonačelnik Bičakčić savjetovali da se

[202] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2

ostavke uvaže, a upražnjena mjesta popune novim vijećnicima. Oni su bili protiv smjene čitavog Gradskog vijeća «jer to bi značilo da su g. dr. Behmen i drugovi u pravu te se vijeće kažnjava razrješenjem». Ban veli da su mu oni predali i spisak ljudi koje bi trebalo imenovati za vijećnike.

Ban je molio i dr. Spahu, kao šefa JRZ Drinske banovine, za mišljenje, ali je Spaho odbio sudjelovati u tome izjavivši: «Kad me nisu htjeli poslušati, neću o toj stvari da čujem».

Iako Vijeće nije usvojilo budžet, banovo je mišljenje da je smjena čitavog Vijeća nemoguća, te je rješenje jedino u imenovanju novih članova, umjesto onih koji su podnijeli ostavke. Ban veli da mu je Mjesni odbor JRZ za nove vijećnike predložio: Husejina Alića, dr. Hivziju Gavrankapetanovića, Muhameda Zlatara, Nezir-agu Kruču, Rasima Kurića, Fehima Festu – limara, Fehima Aguševića, Salih-agu Nanića i Sead-bega Fadilpašića, zeta dr. Hrasnice. Tako u ovom Vijeću ne bi bilo prijatelja dr. Behmena, što je dobro, jer je jaz između tih dviju grupa nepremostiv, a i sam Behmen je među muslimana bez velikog uticaja, a među Srbima nepoželjan. Svako drugo rješenje dovelo bi do velikih trzavica ne samo u građanstvu nego i u samoj JRZ. Na kraju ban moli za mišljenje Stojadinovića o toj stvari, pogotovo što je, veli, dr. Spaho uporno se o njoj odbijao izjasniti.

Ban je 18. februara 1937. povodom iste stvari ponovo pisao Stojadinoviću obavještavajući ga o toku događaja i činjenici da ministar unutrašnjih poslova još nije donio odluku o ponuđenoj ostavci pojedinih vijećnika Općine Sarajevo. Naime, ministar unutrašnjih poslova je ponovo savjetovao banu da se radi na izmirenju dviju grupa, jer je u pitanju samo lični moment, te insistirao da ban o tome ponovo razgovara sa dr. Mehmedom Spahom.

Ban je odgovorio ministru unutrašnjih poslova da ne može postupiti po tim sugestijama, jer je već ranije uporno pokušavao dobiti mišljenje dr. Spahe o tome, ali je Spaho to uporno odbijao. U međuvremenu je ban dobio odluku Mjesnog odbora JRZ Sarajevo da se uvaže ostavke, jer je to mišljenje većine gradskih vijećnika. Ban na kraju ponovo naglašava kako su odnosi između ovih dviju grupa vijećnika veoma zaoštreni, i stalno se zaoštravaju, pa bi u interesu JRZ bilo da se to pitanje okonča, pogoto što su Uzeir-aga Hadžihasanović i dr. Dušan Davidović već nekoliko puta dolazili banu i izjavljivali da će i sami podnijeti ostavke ako se ne prihvate ostavke koje su podnijeli vijećnici članovi protivničke grupe dr. Mahmuda Behmena, a svi vijećnici Jevreji i Srbi saglasili su se s njima. I gradonačelnik Bičakčić je najavio ostavku, ukoliko se

ne usvoje ostavke Behmenove grupe, jer se u toj situaciji ne može izglasati budžet.

Konačno je ministar unutrašnjih poslova 19. februara 1937. uvažio te ostavke i upražnjena mjesta popunio licima koje je predložio Mjesni odbor JRZ Sarajevo. Time je pitanje ostavke pet vijećnika konačno riješeno, a ban je 23. februara 1937. javljao Stojadinoviću da je to dobro primljeno kod većine naroda.[203]

Ova događanja u Gradskom vijeću bila su odraz, ali i jasan pokazatelj rascjepkanosti muslimanske političke zajednice, odnosno njezine sarajevske elite. Pozicija dr. Mehmeda Spahe bila je određena činjenicom da je on u to vrijeme bio koalicioni partner dr. Milana Stojadinovića, mada nije moguće uspostaviti jednak proporcionalni odnos između podrške dr. Spahi i otpora dr. Stojadinoviću. Dr. Šefkija Behmen je 3. avgusta 1937. pisao dr. Milanu Stojadinoviću o situaciji u Bosni i veli kako je u Sarajevu bilo demonstracija protiv njega, u kojima je sudjelovalo oko 200-300 ljudi, «najgorih tipova, sve sami ološ», koji su protestirali protiv Stojadinovića, a manifestirali za Peru Živkovića i bana Lukića. Demonstracije u Sarajevu je organizirao i predvodio narodni poslanik Jovo Zagorac, koji je, kako izvještava Behmen, nakon demonstracija u bočnim ulicama dijelio novac sudionicima demonstracija. Behmen kaže da je razgovarao sa vojnim krugovima u Bosni i Hercegovini i objašnjavao im zašto je Stojadinović forsirao sklapanje konkordata sa Vatikanom, te izražava uvjerenje da su vojni krugovi shvatili te razloge. Na ovo Behmenovo pismo Stojadinović je odgovorio 5. avgusta izjavivši kako je iznenađen da je do demonstracija došlo samo u Sarajevu, dok u Crnoj Gori nema nikakvih demonstracija protiv Vlade.[204]

Dr. Šefkija Behmen se u pismu od 11. februara 1938. žalio Stojadinoviću kako je u Sarajevu Uzeir-aga Hadžihasanović prilikom senatskih izbora u jednom razgovoru sa svojim prijateljima kritizirao Šefkiju Behmena da ništa ne radi, te da će zbog toga biti odstranjen iz Vlade prilikom prve rekonstrukcije. O tome su Behmena obavijestili Emin-beg Muratbegović i Murat-beg Pašić (načelnik Bijeljine), koji su prisustvovali tom razgovoru. Behmen negoduje zbog takvog nastupa Hadžihasanovića, pogotovo zbog toga što Hadžihasanović nikada nije imao dobro mišljenje o JRZ, koju je smatrao kao «brak po šerijatu koji se može lako svaki čas razriješiti». Šefkija kaže da su on i njegov pokojni brat zbog lojalnog držanja prema državi bili često napadani od Hadžihasano-

[203] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.
[204] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

vića, pa moli Stojadinovića da utiče da se poštuje disciplina u stranci i da se ne otvara debata o tome, jer je Hadžihasanović član užeg Glavnog odbora JRZ, pa bi se javni sukob Behmena i Hadžihasanovića negativno odrazio na stranku.[205]

Ovaj sukob Behmena i Hadžihasanovića bio je samo odraz raskola Spahe i Behmena, koji je početkom 1938. bio posve evidentan. Šefkija Behmen je dobio 18. februara 1938. jedno pismo iz Rogatice u kojemu mu se javlja kako je dr. Mehmed Spaho pozvao svoga rođaka Osman-agu Akšamiju preko Bajrama u Sarajevo i tom mu prilikom kazao kako se ubuduće neće dozvoliti kandidiranje Ragib-age Čapljića na izborima na listi JRZ, te da će u skoroj rekonstrukciji Vlade i Šefkija Behmen biti odstranjen iz Vlade. Kao razlog navodi se to da Čapljić i Behmen, navodno, rade u saradnji sa Hrvatima, a protiv interesa JRZ.[206]

Behmen se u obračun sa Hadžihasanovićem odlučno upustio i već 2. marta 1938. obavještava Stojadinovića kako u Sarajevu izlazi list *Muslimanska svijest*, čije je urednik Munir Šahinović Ekremov, te kako je taj list opozicioni prema JRZ. List, veli Behmen, piše u strogo frankovačkom duhu, a na neizravan način finansiraju ga i Uzeir-aga Hadžihasanović i Edhem Bičakčić, čelnici gradske općine u Sarajevu, koji oglasima u tom listu pomažu njezino finansiranje.[207] Vidjet ćemo kasnije da se razlog ovog razlaza Spahe i Behmena nalazio u Spahinoj politici u Islamskoj zajednici i njegova odluka da se za novoga reisul-ulemu imenuje Fehim ef. Spaho, dok je Behmen imao svog kandidata, te će na tom pitanju doći do njihova političkog razlaza.

U vrijeme kada se odvija ovaj raskol u muslimanskoj političkoj eliti dolazi do potpisivanja sporazuma Hrvatske seljačke stranke i srbijanske opozicije, odnosno do sporazuma Seljačko-demokratske koalicije i drugih opozicionih stranaka o zajedničkom radu protiv Vlade Milana Stojadinovića, što je utanačen 8. oktobra 1937.[208] Radikali su sa pažnjom pratili reagiranja Bošnjaka i Mehmeda Spahe na taj sporazum, jer je sporazum otvarao beskrajno mnogo mogućnosti za stvaranje političkih kombinacija za rješavanje jugoslavenske krize. Ban Drinske banovine je 15. oktobra 1937. pisao Stojadinoviću kako Muslimani u Bosni i Hercegovini izbjegavaju da javno osude sporazum do kojega je došlo između SDK i Udružene opozicije. On misli da Muslimani to

[205] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

[206] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

[207] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

[208] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb: JAZU, 1961, str. 122-130.

čine, jer Spaho to sugerira, a krajnji cilj je to što bi tom osudom došlo do homogenizacije Srba, a time bi Muslimani, po banovom mišljenju, izgubili primat u JRZ. Ban veli da zbog te šutnje JRZ akciju protiv sporazuma vodi JNS. *«Kod Muslimana primećuje se izvesno komešanje. Nekoliko gradskih većnika u Sarajevu članova JRZ, kao dr Hivzija Gavran Kapetanović, Rasim Kurić, Husejin Alić profesor, i dr Pinto, advokat i hadži Nezir Hadžić, bogati trgovac ovdašnji agituju među ostalim većnicima, da se ništa ne zaključuje po ovom predmetu u gradskom veću. Govori se da se sprema i nekakav apel dr Mehmedu Spahi da se sa obzirom na sve eventualije ne izjašnjava. Oni sada najviše operišu sa izjavom: 'Zašto da se mi pre Slovenaca izjašnjavamo' i ovo se prima, jer i Slovenačka ćuti. Nejednodušnošću JRZ koriste se naši protivnici».*

Povodom tog sporazuma u Sarajevu je 9. oktobra 1937. održan sastanak «patriota raznih krajeva Bosne i Hercegovine, bez obzira na stranačku pripadnost», i tom prilikom je «u bratskom i brižnom razgovoru« pretresan razvoj političkih prilika od stvaranja jugoslavenske države, a «naročito temeljito je diskutiran Zagrebački sporazum koji je toga dana predat jugoslavenskoj javnosti». Na ovom se sastanku znakovitim ukazuje to da je Sporazum objavljen «na dan i sat, kad je poginuo kralj Aleksandar», te konstatira kako taj sporazum «ne predstavlja nikakav sporazum o suštini hrvatskog pitanja», nego samo «objavljuje proceduru za rješavanje hrvatskog pitanja na kojoj su se složili predstavnici HSS i beogradske UO. Sporazum treba da donese tek Konstituanta koja je predviđena u ovom Sporazumu». Konstatira se kako su ovim sporazumom i HSS i Demokratska stranka napustile ideju narodnog jedinstva «i usvojile koncepciju od tri naroda kao osnovu čitavog državnog života u budućnosti».

Navodi se kako ovaj Sporazum označava potpuno drukčiji pravac razvoja jugoslavenske države od onog kako ga je zacrtao kralj Aleksandar, te on označava i likvidaciju «Aleksandrovske Jugoslavije», što se iskazuje i kvalificiranjem Kraljevog Ustava od 1931. kao «nemoralnog», i sve to «na dan i čas Kraljeve smrti».

„U ovom se sporazumu traži ukidanje Ustava iz 1931, što je, istaknuto je na ovom sarajevskom sastanku, praktički nemoguće, jer ukinuti taj Ustav znači rušiti Aleksandrovsku Jugoslaviju i praktički izvođenje državnog udara». Sporazum traži ukidanje Ustava 1931. jer je oktroiran, a već u drugom članu traže oktroisanje Privremenog ustava (Vrhovnih zakon).

Ovaj sarajevski sastanak je, izgleda, okupio uglavnom srpske političke predstavnike, premda se ne navodi ko je tačno bio prisutan (navodi se da su prisutni

«patriote iz Bosne i Hercegovine»). U zaključcima se traga za razlozima «zašto sporazum ne može biti prihvaćen u srpskim masama», dok se ostali ne spominju.

Na ovom je sastanku zaključeno da bi trebalo povesti akciju održavanja konferencija širom Bosne i Hercegovine kako bi narod na tim mitinzima osudio ovaj Sporazum.

Ban Drinske banovine je 30. oktobra 1937. uputio Stojadinoviću izvještaj o stavu Bosanskih Muslimana prema Sporazumu HSS i Udružene opozicije. U tom se izvještaju navodi kako je UO odmah nakon objavljivanja Sporazuma povela akciju održavanja konferencija i drugih sastanaka kako bi se narod pridobio za Sporazum.

Kaže se kako su konferencije održane u nizu mjesta, kako po Srbiji tako i po Bosni i Hercegovini, a i krajnji ljevičari podržavaju tu akciju. Čak i JNS, *«mada je u početku najodlučnije ustala protiv sporazuma UO, očekujući da će i JRZ zajedno sa njom preduzeti u narodu istu akciju, odjednom počela je da se smiruje i kao rezerviše. Sastanci njihovih vođa su česti, ali javno sve manje djeluju. U njihovim redovima pronosi se verzija o tome da bosanski muslimani lako mogu izmijeniti svoju politiku prema JRZ, jer im se Sporazumom pruža ostvarenje njihovih davnašnjih želja o združenosti Bosni i Hercegovini kao četvrtoj pokrajini, u kojoj bi oni bili brojno najjači i najorganizovaniji i pravi gospodari. U tom slučaju Beograd bi hteo-ne hteo morao se na njih osloniti, te bi oni - JNS u Bosni – dobili onaj značaj i važnost koji su Srbi u Bosni imali po Ujedinjenju i posle 6. januara 1929. Govori se da je g. dr. Mehmed Spaho imao i sastanak sa g. M. Trifunovićem u Košutnjaku, te da zato ne dopušta Muslimanima da se izjašnjavaju o «Sporazumu», a da je zbog toga ljut na g. ministra dr. Behmena i zeta Afgana u B. Luci, koji protivno rade. Svima pada u oči da čim g. dr. Spaho ode iz Sarajeva, u Sarajevo dođe g. dr. Behmen, a ako i budu oba u Sarajevu, oni se ne sastaju. Ova verzija o muslimanima - njihovim vođama isto tako protura se od strane HSS»*. Ban se na kraju žali da nasuprot ovakvoj jakoj političkoj aktivnosti opozicije, u JRZ je zavladala «krajnja inertnost», nema nikakvih sastanaka i konferencija na kojima bi se osuđivao Sporazum, te ban moli da se u tom smislu stvari promijene, a da inicijativa mora krenuti iz Beograda.[209]

U izvještaju advokata i senatora Dušana Đerića iz Tuzle od 9. novembra 1937. dostavljenog Milanu Stojadinoviću, Muslimani u Tuzli različito tumače sporazum UO i SDK. Đerić kaže da su mišljenja Muslimana o tome podijeljena. *«Najveći dio Spahinih Muslimana dosta je rezervisan. Ako se s njima*

[209] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

zapodjene razgovor o Sporazumu, šute i ne izjašnjuju se ništa. Izgleda da je kod njih još i sada vrlo velika želja za autonomijom Bosne. Tako je kod najvećeg dijela Muslimana, koji su uz dr Spahu, dok oni drugi imaju sasvim drugo mišljenje. Njihovo se mišljenje prilično podudara sa našim. To su sve oni Muslimani, koji su od ranije bili u redovima radikalne stranke, koji su Sokolski i Gajretovski radnici itd. Baš sam o tome, po ovoj istoj temi, razgovarao sa senatorom Vilovićem pa je i njegovo opažanje kao i moje».

Đerić konstatira kao važnu činjenicu to da «naš partijski list u Sarajevu *Pravda* takoreći i ne spominje ovaj Sporazum». On kaže kako je u četiri broja lista koja su izašla od potpisivanja Sporazuma samo u jednom broju objavljena i to «vrlo blagonaklona kritika Sporazuma“ i više ni jedne reči. Dok *Samouprava* kao dnevnik vodi iz dana u dan borbu protiv Sporazuma, eto taj naš partijski list u Sarajevu šuti kao zaliven». Đerić veli da je on pokušao da se i u Tuzli osudi Sporazum, ali je na sjednici mjesnog odbora stranke Hasan-aga Pašić (Hadžija), koji je istodobno i predsjednik sreskog odbora stranke i predsjednik općine, izjavio kako je razgovarao sa dr. Spahom, koji mu je prenio instrukciju da nije potrebno osuđivati taj Sporazum «a ako bude trebalo štogod (činiti), da će on već javiti».

Đerić veli da je čuo kako je Hamdija Afgan, predsjednik općine u Banjoj Luci, ukoren zbog iskazanog protesta zbog Sporazuma.

Đerić na kraju veli kako se na terenu već osjeća određena «jurnjava» zbog izbora za senatore, koji se imaju obaviti u januaru naredne godine.

Na ovo pismo Stojadinović je odgovorio 15. novembra 1937. da je razgovarao sa Spahom, koji se saglasio sa osudom Sporazuma, samo je naglasio kako je nezgodno da je ta osuda došla prvo iz srpskih redova. Spaho je smatrao kako bi tu politiku trebala voditi čitava JRZ.

Na kraju ovoga pisma Stojadinović je tražio od Đerića konkretna imena kao prijedloge za senat. U pismu od 25. novembra 1937. Đerić sugerira Stojadinoviću da bi prilikom izbora za senat trebalo voditi računa o Kosti Gnjatiću i Osmanu Viloviću iz Drinske banovine, te Mihajlu H. Steviću iz Gračanice za Vrbasku banovinu.[210]

Uoči izbora 1938. godine situacija će se i među Bošnjacima malo zaoštriti. Tada će se pojaviti i napuštanje, doduše ne tako masovno, redova JRZ. Tako je, naprimjer, mjesni odbor JRZ u Čapljini 9. oktobra 1938. u formi proglasa obavijestio javnost o napuštanju JRZ, jer su procijenili da politička aktivnost

[210] ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1

JRZ nije u interesu Muslimana. Odbornici JRZ iz Čapljine, predvođeni sekretarom Ešrefom Zuhrićem, izjavljuju da žale što su ikada podržavali JRZ i dr. Mehmeda Spahu. Ovaj odbor je pristupio Muslimanskoj organizaciji Hakije Hadžića, i podržavaju njegovo djelovanje izloženo u pismu naslovljenom «Temeljne težnje muslimanske organizacije".[211]

Doprinos dr. Mehmeda Spahe razvoju saobraćaja

U Stojadinovićevoj vladi Spaho je bio ministar saobraćaja. List *Pravda* je pisao kako je on za Bosnu i Hercegovinu sa te pozicije radio više nego bilo ko drugi. On je otvorio javne radove koji su angažirali jako puno nezaposlenog svijeta. U Bosni su se gradile tri željezničke pruge (Bihać-Knin, Bileća-Nikšić i Foča-Ustiprača). «Izgradnja željezničke mreže u ovim siromašnim krajevima je više nego išta drugo što im se moglo dati. Jer samo modernim saobraćajem može da postoji moderan narod, koji na taj način dobiva jedan od glavnih uslova za napredak». Dalje se govori kako je ta Vlada na inicijativu dr. Mehmeda Spahe u Sarajevu već počela zidati zgradu carinarnice, da se gradi novi željeznički kolodvor blizu vojne kasarne, popravljaju se i grade ceste diljem Bosne i Hercegovine, proširuje zenička željezara.[212] On je dao je inicijativu za izgradnju niza pruga: Ustiprača-Foča, drugi kolosijek Sarajevo-Ilidža, normalnu prugu Banja Luka – Doboj – Valjevo, zatim Doboj – Sarajevo, uzeo je učešća i u izgradnji beogradskog pristaništa. Na jednoj konferenciji održanoj početkom 1938. on je govorio o tim planovima, posebno o planovima za izgradnju pruge Kraljevo – Čačak – Užička Požega – Kosjerić – Valjevo – Tuzla – Doboj – Banja Luka. On je isticao kako te pruge imaju veliku kulturnu, nacionalnu i ekonomsku misiju, a služit će i odbrani zemlje.[213] Njegovom inicijativom građena je luka Ploče i proširena čeličana u Zenici. Neke pruge po Bosni i Hercegovini nisu završene za Spahina života. Pruga Ustiprača – Foča otvorena je u nedjelju 17. septembra 1939. godine, i na otvorenju je, uglavnom afirmativno, iskazivana Spahina zasluga za ovu prugu.[214]

Osim izgradnje novih pruga, Spaho je puno radio i na modernizaciji saobraćaja. Redovni saobraćaj motornog voza na pruzi Beograd – Sarajevo – Dubrovnik počeo je 20. jula 1938. godine.[215] Ova je pruga, inače, dobrim dijelom imala turistički karakter, a novi motorni vozovi su mogli voziti 60 km na sat.

[211] ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

[212] *Pravda*, br. 8, 10. aprila 1936, str. 1, Uspjesi za Bosnu i Hercegovinu.

[213] *Pravda*, br. 5, 11. februara 1938.

[214] *Pravda*, br. 28, 22. septembra 1939.

[215] *Pravda*, br. 28, 22. jula 1938.

U septembru 1938. na savskom pristaništu u Beogradu poduzeto je probno putovanje motornog šlepa Riječne plovidbe «Vojvoda» u prisustvu ministra dr. Mehmeda Spahe. Prema novinskom izvještaju, brod je glatko poduzeo svoje putovanje, a na brodu je priređena zakuska ministru Spahi.[216]

Spaho je kao ministar saobraćaja razvio veliku akciju građenja pruga po Bosni, ali i po drugim krajevima Jugoslavije, zbog čega je od svojih političkih protivnika često napadan. Poznat je, naprimjer, jedan oštar napad na njega u Narodnoj skupštini u Beogradu početkom 1937. prilikom rasprave o budžetu koji je izrekao poslanik JNS Miloš Rašović. *Pravda* je Rašovićev govor ocijenila kao oštar napad na Spahu i Bosnu i Hercegovinu. Prema interpretaciji *Pravde*, Rašović je optužio Spahu zato što gradi pruge po Bosni. «Dakle, on ne bi dao Bosni i Hercegovini ništa, iako je to dio naše države, koji kao i svi ostali potpuno izvršuju sve svoje obaveze prema državi i naciji. I još nešto, ovaj je kraj dugo čekao da mu se nešto da. (...) Dakle, službeni govornik JNS g. Rašović je za izazivanje netrpeljivosti između pojedinih pokrajina naše države. To treba da se zna». *Pravda* dalje navodi da je Rašović u svom govoru napao muslimanske poslanike nazvavši ih «šuckorima» koji zbog toga ne bi smjeli sjediti u Skupštini. Sve to *Pravda* je karakterizirala neumjesnim klevetama.[217]

Na sjednici Finansijskog odbora Narodne skupštine početkom 1938. Mehmed Spaho je kao resorni ministar govorio o napretku saobraćaja, izgradnji novih pruga, modernizaciji željeznica, toku priprema za uvođenje motornih kola, posebno na pruzi Beograd – Čačak – Sarajevo – Dubrovnik, gdje je, zbog velikog broja tunela, parna vuča smetala razvijanju putničkog saobraćaja uslijed plinova iz dimnjaka parne lokomotive.[218] No, opozicija je napala Spahu okrivljujući ga za nered na prugama zbog čestih kašnjenja vozova, a Ismet-beg Gavrankapetanović je branio Spahu tvrdeći kako vozovi kasne u svim zemljama, a da je Spaho «čovjek uzorne čestitosti i poštenja, velik i iskren patriota i nada sve čovjek čistih ruku». Inače, početkom 1938. Spaho je 15 dana boravio u Italiji razgledajući tamošnje tvornice u kojima se proizvode motorna kola.[219] U njegovoj pratnji bio je i novinar *Pravde* Meho Šahinagić, koji je nešto prije toga bio i u Stojadinovićevoj pratnji prilikom njegovog puta u Njemačku i prisustvovao susretu s Hitlerom, o čemu je u *Pravdi* objavio i dosta afirmativan tekst o Hitleru kao vođi njemačkog naroda.

[216] *Pravda*, br. 35, 9. septembra 1938.

[217] *Pravda*, br. 11, 19. marta 1937, str. 3.

[218] *Pravda*, br. 3, 21. januara 1938, str. 2.

[219] *Pravda*, br. 6, 18. februara 1938, str. 2.

Spahu su i kasnije napadali brojni politički protivnici. U listu *Pravda* je 11. marta 1938. objavljen uvodnik u kome se ističe kako su prilikom skupštinskih debata Spahu najviše napadali upravo opozicioni poslanici iz Bosne i Hercegovine, prigovarajući mu posebno to da on u svom Ministarstvu zapošljava uglavnom Muslimane. List to odbacuje kao posve neutemeljeno, *«jer ko bi uzeo kao ozbiljan glavni prigovor koji je iznošan dr. Spahi: da on u Ministarstvu saobraćaja zaposliva previše Muslimana? U jednoj evropskoj državi ispada smiješan onaj, koji nalazi nekog prigovora u tome što pojedini ministri namještaju u svojim resorima ljude ove ili one vjere. (...) koliko je taj prigovor neopravdan i bez osnova najbolje se vidi po tome, što g. dr. Mehmed Spaho, za cijelo ovo vrijeme od kada upravlja resorom saobraćaja, ni na jedan visoki položaj nije doveo niti jednog Muslimana. Ni jedan direktor, ni jedan načelnik Ministarstva pa čak ni jedan viši šef kod oblasnih direkcija nije Musliman. Tačno je da je g. dr. Spaho doveo veći broj Muslimana u službu, ali to su gotovo s reda niži službenici: kondukteri, skretničari, kočničari, podvornici, pa i radnici. Treba znati da je dobar dio ovih, koji su dobili mjesta od ranijih režima bio uklonjen sa njih iz partijske osvete. Sada je g. dr. Spaho samo ispravio nepravdu, koju su im učinili isti ti ljudi, dok su bili na vladi. Mjesto da odadu g. dr. Spahi priznanje što je, namještanjem mnogobrojnih službenika malih kvalifikacija, smanjio socijalnu bijedu u našim krajevima (...) mjesto da sa zadovoljstvom pozdrave što je taj svijet iskinuo iz kandža nezadovoljstva, koje najčešće dovodi do komunizma, oni ga još napadaju ... Na čast im bilo».*[220]

Spaho je poseban doprinos dao izgradnji luke Ploče, iako je dugo bila prisutna ideja da se gradi željeznička pruga Metković – Opuzen – Klek, a ne Metkovići – Ploče, te da se luka, umjesto u Pločama, gradi u Neumu. Zagovornici izgradnje luke u Neumu su tvrdili kako bi ona imala veliku stratešku vrijednost i bila bi prva ratna luka na Jadranu, a pogotovo sa predlukom u neretvanskom zalivu, koja bi imala dva izlaska, jedan kod Stona, a drugi na ušću Neretve. Zagovornici luke u Neumu su tvrdili da je 1914. jedna delegacija općinskih predsjednika sa Pelješca i Opuzena bila u Beču kod ministra željeznica kako bi se gradila pruga Metković – Opuzen – Klek, te da je jedan inženjer čak dobio koncesiju, ali je izgradnju te pruge spriječilo izbijanje rata.

Čime je još argumentiran zahtjev za gradnju luke u Neumu, odnosno izgradnju željeznice od Metkovića preko Opuzena do Kleka? Prije svega, tvrdilo se da je teren u Kleku kamenit i čvršći za gradnju luke nego teren u Pločama.

[220] *Pravda*, br. 9, 11. februara 1938, str. 1

«U Kleku nema malarije, to je naselje, seoce, tu je čvrst teren, ne treba bagerovanje (kao u Pločama, op. H. K.) Tu ima oko 2 kilometra ravnice za skladišta i željeznička prestrojavanja. Otpadaju grdni milioni za nasipanje. Tu nema blata ni vlage (kao u Pločama, H. K.)». Isticani su i drugi razlozi za izgranju luke u Neumu. «Duljina luke Klek – Neum je oko 10 milja. Dubina je odmah uz kraj do 80 metara», što je dovoljno i za najveće brodove. Potrebno je samo izgraditi pristanište u Kleku, bez kopanja ulaznog kanala (kao u Pločama). «Luka Klek nam je poznata iz doba zahumskih knezova, za turskog doba», jer su tu bile stacionirane osmanske jedinice mornarice, kao i austrougarske mornaričke jedinice. U narodu je ta luka obično nazivana «bodanska luka». Osim toga, ističe se kako bi za izgradnju luke u Kleku bilo potrebno svega par miliona, a ne više milijardi, koliko se procjenjivalo da je potrebno za izgradnju luke u Pločama.

Naglašavali su kako bi se izgradnjom luke u Kleku spasilo jako puno novca, koji bi izgradnjom luke u Pločama bio jednostavno «bačen u more». Izgradnjom luke u Kleku probio bi se i stonski tjesnac «Prevlaka», napravila melioracija u Neretvi i Popovom polju, pa i putevi po južnoj Dalmaciji, i to sve za novac koji bi se utrošio za izgradnju luke u Pločama «od koje nikada prava luka neće biti, i ako bi se šta napravilo moraće se vremenom napustiti. Luka Klek – Neum ostaje na lijevoj strani Neretve, od nje udaljena desetak milja, zaštićena brdima sa sviju strana, te većim dijelom pripada srezu stolačkom. U selu Neumu je Žandarska postaja, organizacija finansijske kontrole, lučki nadzornik, škola, te parobrodska stanica u Neumu i Kleku. Tu raste najbolji duhan u Jugoslaviji. U ratu je bila u Neumu vojna transportna stanica gdje su stalno boravila tri bataljona vojske sa topovima».

Uprkos svim ovim pritiscima, Spaho je smatrao da je važnije izgraditi prugu Metković – Ploče i luku u Pločama. Naravno, nije Spaho inicijator izgradnje ove luke. Planovi za izgradnju ove luke u Pločama potiču iz 1922. godine, kada je na traženje bosanske industrije povedena akcija za izgradnju luke. Iste godine trasirana je i pruga, koja veže luku sa Metkovićem. Planirano je da luka Ploče kada se sagradi bude duža od luke u Trstu, koja je bila glavna luka Austro-Ugarske na Jadranu. Luka u Pločama će biti izvozna luka za krupnu bosansku robu: drvo, ugalj, rude i slično, koja se dotad uglavnom izvozila preko tri luke u južnoj Dalmaciji – Gruž, Metković i Zelenika, ali te luke nisu dovoljne (Gruž je mali, a Metković i Zelenika nemaju najpovoljniji geografski položaj i ne omogućavaju da se dalje u velikom obimu obavlja izvoz. Inače, ova moderna luka u Pločama trebala se zvati Aleksandrovo. List *Pravda* je u jednom članku ocijenio da je zalaganjem dr. Spahe odlučeno da se luka gradi

u Pločama, i to je okarakterizirano kao «jedna od najvećih i najzamašnijih inicijativa, koje će se ostvariti u bližoj budućnosti u pogledu privrednog podizanja naših krajeva».[221] Geografski položaj luke je veoma povoljan. Udaljena je 4 km od ušća Neretve, u luku se ulazi jednim kanalom koji je dug 1200 m, a dubok 5-10 metara. Da bi se izgradila luka bit će potrebno izvršiti određena nasipanja, zbog močvarnog terena.

Izgradnja luke u Pločama nije se odvijala bez problema.[222] Protestirali su posebno Dubrovčani, zbog konkurencije koja se gradnjom luke u Pločama pravi dubrovačkoj, odnosno gruškoj luci. No, posao se odvijao. Prema informaciji u novinama iz početka 1937. godine, «prilaz luci već se izgrađuje. To je kratka željeznička linija, koja spaja luku sa bosanskom uskotračnom željezničkom mrežom. Odmah po izgrađivanju ove luke moći će se pristupiti i drugim radovima jer će na ovaj način biti omogućeno lakše dostavljanje materijala. *«Kada je u toku prošle godine (1936) bila povedena akcija za izgradnju ove luke, došlo je do protesta od strane naših jadranskih luka Sušaka, Splita, Šibenika, a najzad i Dubrovnika. Privrednici iz naših postojećih luka onemogućavali su ostvarenje plana o izgradnji luke Aleksandrovo, navodeći da bi to nanijelo štetu današnjim jadranskim lukama, kao i da bi investicije, određene za izvođenje plana, trebalo izvršiti u svrhu proširenja već postojećih luka. Privrednici iz spomenutih luka izgubili su pri tome iz vida da je dolina rijeke Neretve najbolji i najprirodniji prilaz našem moru. Za ovo su znali Rimljani, Mlečani i Dubrovčani, koji su baš na ušću Neretve sagradili luke (...). Isto tako i austrijska uprava imala je također namjeru da izgradi luku bilo u Kleku bilo u Pločama.*

Dok su druge naše luke zaokružene planinskim masivima, koji idu paralelno sa obalom i u zimskom periodu čine velike smetnje normalnom održavanju saobraćajnih veza sa zaleđem, dotle luka Aleksandrovo leži u nizinama, gdje u svako doba godine može nesmetano da se obavlja saobraćaj.

Uviđajući ove prednosti luke Aleksandrovo i cijeneći ispravno njen budući privredni značaj, a naročito zahvaljujući upornom držanju naših ministara koji su bili potpomognuti i od strane bosansko-hercegovačkih privrednika i njihovih korporacija, Ministarski savjet donio je definitivnu odluku o izgradnji luke Aleksandrovo. Prije nekoliko dana odobren je kredit od 30,000.000 dinara za izvođenje prve etape radova na izgradnji željezničke pruge Metković – Aleksandrovo u dužini od 24 km.»

[221] *Pravda*, br. 34, 27. augusta 1937, str. 1.
[222] *Pravda*, br. 6, 5. februara 1937, str. 1, Luka Ploče.

Dalje se objašnjava značaj ove luke, i to kao privredna luka, ali i strategijska u slučaju rata, jer je dobro zaštićena. Osim toga, preko te luke se otvara najkraći put za ljetovanje na moru i krajevima Pelješca, Korčule, Makarske i drugih mjesta. Posebno je luka važna za Bosnu i Hercegovinu i za izvoz njezina drveta, uglja itd. Na kraju se procjenjuje da će izgradnja luke koštati oko 65 miliona dinara.

Međutim, premda se Spaho snažno zalagao za gradnju luke u Pločama, taj posao nije završen za njegova života, nego tek poslije Drugog svjetskog rata. Ali, ostalo je zabilježeno da je za Spahina ministarskog mandata izgrađena Studija o luci Ploče, te su počeli radovi na izgradnji luke miniranjem brda Zminjac početkom 1939.

Nakon izbora 1938, došlo je do obaranja Stojadinovićeve Vlade. Novu je Vladu sastavio Dragiše Cvetković, a Spaho je zadržao poziciju ministra saobraćaja. Uz njega je i Džafer-beg Kulenović zauzeo mjesto ministra šuma i rudnika.

Spaho je sredinom juna 1939. boravio u Njemačkoj. U Berlinu se susreo sa ministrom saobraćaja Trećeg Rajha dr. Dorpmüllerom. Iz Berlina je Spaho otputovao u Hamburg gdje je razgledao lučka postrojenja, a obišao je i niz drugih gradova (Frankufrt, Heidelberg, Duisburg itd.).[223] Bio je to njegov posljednji boravak u inostranstvu.

Odnos Mehmeda Spahe prema Islamskoj zajednici poslije 1935.

Mehmed Spaho je čitavo vrijeme između dva svjetska rata imao veliki utjecaj na rad Islamske zajednice, posebno vakufa, između ostalog zbog toga što su većinu članova vakufskih sabora činile pristaše Jugoslavenske muslimanske organizacije. Najsnažnije prisustvo JMO u Vakufsko-mearifskom saboru osjećalo se ranih dvadesetih, prije raskola u stranci 1922. godine. Potkraj desetljeća uticaj JMO je slabio, ponajprije zahvaljujući lošem finansijskom poslovanju, ali i haotičnom stanju u kotarskim povjerenstvima. U izvještaju Uprave policije u Sarajevu povodom saborskog zasjedanja potkraj decembra 1929. (proslijeđenom banu Drinske banovine) ističe se neuspjeh dr. Mehmeda Spahe da izdejstvuje smjenu vakufsko-mearifskog direktora Huseina Kadića i da na to mjesto postavi jednog od svojih ljudi: brata Fehima ili bivšeg narodnog poslanika Saliha Baljića. Iako je Spaho održao odličan govor, većina članova Sabora nije ga podržala svjesna negativnog stanja u zajednici, te uvjerena da su Spahine namjere motivirane isključivo zaštitom svojih ličnih i porodičnih interesa.[224]

[223] *Pravda*, br. 15, 23. juni 1939.
[224] A. Jahić, *Organizacija i rad Islamske zajednice*.

Ipak, Spahin utjecaj na rad Islamske vjerske zajednice bit će posebno jak od 1935, kada je on isposlovao novi Ustav IVZ, napravio izmjene u organizaciji IVZ (ukinuo muftijstva i niz drugih izmjena). Kada je početkom 1936. donesena Uredba o izmjeni Zakona o IVZ ukinuta su muftijstva, a sjedište reis-ul-uleme vraćeno u Sarajevo. Nakon toga je ministar pravde imenovao naibe, i to za prvog naiba u Beogradu je imenovan Salih Safvet ef. Bašić, a za naiba u Sarajevu Fehim ef. Spaho, koji je ranije bio penzioniran kao načelnik ministarstva vjera. Dužnost prvog naiba u Beogradu je bila da provede likvidaciju Vrhovnog vjerskog starješinstva, da njegovu arhivu i sve ostalo premjesti u Sarajevo, te da sve to preda novopostavljenom reis-ul-ulemi. Sa tom primopredajom prestat će njegova dužnost. Naibi u Sarajevu i Skoplju su preuzeli dužnost dotadašnjih Ulema medžlisa, muftijstava i Vakufsko-mearifskih vijeća. Kada se organiziraju nove vjerske i vakufsko-mearifske vlasti prestat će i dužnosti naiba. Inače, Salih Safvet ef. Bašić je porijeklom iz Duvna, teologiju je od 1894. studirao u Istanbulu. Sudjelovao u autonomnom pokretu djelujući među bh. emigracijom u Osmanskom carstvu. Skupa sa Mehmedom Spahom i Halid-begom Hrasnicom biran je u Centralni odbor Narodnog vijeća.[225]

U razdoblju od 1936. do smrti 1939. dr. Mehmed Spaho je imao jak utjecaj na rad Islamske vjerske zajednice. Pokazuje to i niz konferencija na kojima se raspravljalo o raznim pitanjima Islamske zajednice. U prostorijama «Merhameta» je 8. januara 1937. održana konferencija koju je sazvao dr. Mehmed Spaho. Konferenciji su bili prisutni «prijatelji» iz svih bh. srezova, a cilj je bio razgovor o predstojećim vakufskim izborima, «kojim izborima se udara temelj autonomnoj vjersko-prosvjetnoj upravi IVZ i uvodi u život novi zakon i ustav IVZ. Dalje se imaju utvrditi glavne linije rada i načina postavljanja kandidatskih lista. Zaključeno je da Mehmed Spaho bude nosilac lista u svim okruzima.[226] Inače, izbori su predviđali da se biraju džematski medžlisi, sreska Vakufsko-mearifska povjerenstva i vakufski Sabori u Sarajevu i Skoplju. Sabor u Sarajevu imat će 20 članova, a ovi će između sebe izabrati posebno izborno tijelo od deset lica koje će birati članove Ulema medžlisa u Sarajevu, a u zajednici sa izbornim tijelom koji je izabrao Sabor u Skoplju, birat će reis-ul-ulemu.

Utjecaj dr. Mehmeda Spahe na djelovanje Islamske vjerske zajednice vidljiv je i kroz njegov angažman u događajima koji su se tokom 1937. odvijali na

[225] *Pravda*, god. X, br. 5, Sarajevo, 20. marta 1936, str. 1, Narod ubire plodove svoje borbe. Oduševljenje jugoslovenskih muslimana imenovanjem naiba IVZ.

[226] *Pravda* br. 3, 15. januara 1937, str. 1, Konferencija dra Spahe sa našim prijateljima.

prostoru koji je potpadao pod nadležnost Ulema medžlisa u Skoplju. Naime, izbori za vakufsko-mearifske sabore u Sarajevu i Skoplju izvršeni su 30. maja 1937, nakon čega je trebalo da se provedu i izbori za članove Ulema medžlisa i zatim izbor reis-ul-uleme. Naib Salih Safvet ef. Bašić je obavijestio ministra pravde u Stojadinovićevoj Vladi kako je na izborima za vakufsko-mearifski sabor skopljanski naib Fevzija Hadžihamzić izabran na dužnost predsjednika Sabora, što znači da će postati činovnik Sabora te kao takav ne može obavljati dužnost naiba. Bašić je predložio ministru da se u međuvremenu, dok se ne sprovede konačna organizacija Zajednice, Hadžihamzić smijeni sa te dužnosti, i da se na njegovo mjesto imenuje drugi naib. Istodobno predlaže da se smijeni šestočlani naibov odbor, imenovan prema Zakonu o Islamskoj vjerskoj zajednici.

Ministar je ovaj Bašićev prijedlog proslijedio Stojadinoviću, ali je smatrao da nije nužno imenovati novoga naiba, pogotovo ako Hadžihamzić još nije primio dužnost predsjednika Sabora, a s obzirom da je organizacija IVZ u završnoj fazi (premda je ona morala biti završena, jer je Ustav, koji je stupio na snagu 5. novembra 1936, predviđao da se kompletna organizacija završi u roku od šest mjeseci). No, budući da je ministar Behmen u svoje i u ime odsutnog ministra dr. Spahe zamolio ministra pravde da se usvoji prijedlog naiba Bašića, ministar pravde obavještava Stojadinovića da će pozvati naiba Bašića da mu dostavi spisak imena za eventualnu zamjenu naiba Hadžihamzića. Ministar veli da o tome želi čuti mišljenje predsjednika Vlade Stojadinovića, jer je to i političko pitanje «s obzirom na prilike na jugu».

U vezi s ovim događajima dr. Mehmed Spaho je u jednom pismu molio Stojadinovića da dâ saglasnost ministru pravde da se smijeni naib Hadžihamzić u Skoplju, a pravdajući to činjenicom da su na tom prostoru provedeni izbori bili puni falsifikata i nasilja, da se imovina IVZ na teritoriji Ulema medžlisa u Skoplju «bezobzirno rasipa» i općenito se situaciju na tom prostoru ocjenjuje «nesnosnom». Ovo je pismo nastalo u uskoj saradnji sa bratom Fehim ef. što se može zaključiti iz činjenice da se koncept tog pisma nalazi i u ostavštiti Fehim ef. Spahe, sa dopunama pisanim rukom koje su integrirane u definitivnu redakciju pisma Mehmeda Spahe upućenog Milanu Stojadinoviću.[227]

Čitava ova Spahina aktivnost bila je u funkciji stvaranja atmosfere za izbor novog reis-ul-uleme, za šta je dr. Mehmed Spaho imao dobrog kandidata – svoga brata Fehim efendiju. Priča se da je ukinuo muftijstva kako niko od muftija ne bi ugrozio položaj njegovog brata na mjestu reis-ul-uleme.

[227] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

Tada je pokrenuta i široka antispahinska propaganda, posebno po štampi i putem letaka, ali ona nije mogla spriječiti namjeru dr. Mehmeda Spahe da za reis-ul-ulemu bude izabran njegov brat. Ban Drinske banovine izvještava 18. aprila 1938. Stojadinovića da u Sarajevu vlada veliko interesovanje za izbor novoga reis-ul-uleme, koji treba da se obavi 20. aprila. On veli da se vjeruje da će najviše glasova dobiti Fehim Spaho «ali među redovima Muslimana ima mnogo nezadovoljnika protiv ličnosti Fehimove zbog njegovog načina života iz ranijih godina».

Ban Drinske banovine je 21. aprila 1938. izvijestio Stojadinovića da je Fehim Spaho izabran za reisa dobivši najviše glasova. Ban naglašava da je prije nekoliko dana prvi naib Salih Safvet Bašić poklonio muslimanskoj sirotinji u Sarajevu 100.000 dinara, a to je bila akcija grupe oko ministra Behmena, koja je pokušavala izdejstvovati da Bašić bude izabran za reisa, ali im to nije uspjelo, jer su se članovi izbornog tijela opredijelili za Fehima Spahu. Ban veli da je ta Behmenova akcija jako zaoštrila njegove odnose sa dr. Spahom, pa se po Sarajevu pričalo da će Spaho tražiti Behmenovo uklanjanje iz Vlade. Ban veli da su širom Bosne i Hercegovine rasturani plakati protiv Fehima Spahe, a na kraju plakata se ističe kako će muslimani doživjeti opću narodnu sramotu zbog Spahinog izbora za reis-ul-ulemu. «Raspoloženje prema g. Fehimu Spahi za reis-ul-ulemu kod velikog dela muslimana je vrlo hrđavo, što sam se juče lično uverio i u Visokom, a ovo neraspoloženje prema njemu jeste samo zbog toga razloga, što svet zna njegov pređašnji burni život, o čemu se sada mnogo govori, navodeći da takva ličnost nije mogla doći za verskog starešinu». Ban je u prilogu poslao i taj letak naslovljen Protuislamski rad dr. Mehmeda Spahe.[228] Bilo je i niz drugih primjedbi na izbor Fehima Spahe za reis-ul-ulemu.[229]

Pomoćnik bana Drinske banovine 7. maja 1938. obavještava Stojadinovića kako su se u Sarajevu pojavili leci protiv reisa Fehima Spahe u kojima se traži njegova ostavka kako bi se spasio ugled Islamske vjerske zajednice. On veli da iza pisanja tih letaka stoji grupa okupljena oko Hakije Hadžića. Pomoćnik bana veli kako je organizirao doček reis-ul-uleme Spahe, «i od Doboja pa sve do Sarajeva, po svim stanicama dočekala ga je velika masa muslimanskog življa, na čemu mi je g. reis-ul-ulema bio veoma zahvalan». Letak su potpisali Muslimani akademičari, i u njemu se Spahin izbor za reisa naziva sramotnim, a sâm Spaho se naziva austrijskim špijunom, notornim alkoholičarem, *«kojeg je gramzljivost za novcem učinila i slijepim i gluhim, koji se pravio da ne vidi*

[228] ABiH, Zbirka M.M. Stojadinović, k. 2.
[229] Opširno vidjeti u: A. Jahić, *Organzacija*....

negodovanje svih poštenih muslimana Bosne i Hercegovine i Sandžaka i koji ne čuje prigušeni glas uspavane savjesti svoje: 'Sjeti se, Fehime Spaho, svoje podle igre prije rata, kada si izdavao svoju vlastitu braću; sjeti se doušniče crnog kabineta, kada si pijan vraćajući se kući u sitne sate iz El-Kamera budio svojom pjesmom usnule stanovnike ulice Mlina i kada su te ljudi s prozora pljuvali; sjeti se svojih pijanki i lumperaja po Ilidži i drugim mjestima i naposlijetku sjeti se zločina kojeg ti i tvoj brat danas učiniste prema vlastitoj zajednici», pisalo je u jednom letku usmjerenom protiv Fehim efendije, ali i dr. Mehmeda Spahe.

Iza ove antispahinske kampanje stajala je ne samo politička grupa oko Hakije Hadžića nego i dio Jugoslavenske muslimanske organizacije, prije svih dr. Šefkija Behmen, koji je podržavao prijedlog da se izabere Salih Safvet ef. Bašić za reisa. Pomoćnik bana Drinske banovine je 11. maja 1938. izvijestio Stojadinovića kako se pokret protiv Spahe i dalje širi, te dostavlja jedan letak pod naslovom «Islamski grobari», a spremaju se i novi proglasi.

U to je doba pomoćnik bana Drinske banovine u prijepisu dostavio Stojadinoviću i pismo što ga je dr. Behmen uputio svom prijatelju Esadu Oruču u Visoko i u kojemu iskazuje svoje ogorčenje što je prestao biti ministar i nagovještava nastavak svoje odlučne borbe protiv dr. Spahe. Behmen je ovo pismo Esadu Oruču pisao 12. maja 1938, i u njemu kaže:

«Dragi Esade,

Kada budeš ovo pismo primio, ja već sigurno neću biti na ovom položaju, na koji sam došao svojim radom i narodnim povjerenjem.

Ne žalim što odlazim, jer odlazim sa ovog položaja samo zato što sam se borio protiv nevaljalosti i nevaljalaca u našoj zajednici. Ali se varaju moji prijatelji, jer tek će sada vidjeti narod kako stvari stoje. Ja ću biti lišen svih obaveza i još otvorenije i kuražnije boriti se protiv ovoga truleža koji se zavukao u naše redove. Molim da pozoveš naše ugledne seljake i sa Salkom i Dervom i drugim svima našim prijateljima i da otvoreno kažem i rastumačim našim dobrim i čestitim seljacima zašto sam otišao. Ali, ako sam otišao sa ministarskog položaja, ja narod i svoje prijatelje ostavio nisam. Meni je nuđen visoki položaj ministra u Kairu, ali radi Vas, svojih prijatelja i našeg čestitog svijeta, toga sam se odrekao. Dužnost osjećam da se sada sa trostrukom snagom borim protiv svega onoga ružnog i nevaljalog u našoj zajednici».[230]

[230] ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Doista ukazom Kraljevskih namjesnika 14. maja 1938. Šefkija Behmen je stavljen na raspolaganje, a na mjesto ministra bez portfelja imenovan je Džafer-beg Kulenović.

Kada je već učinjen izbor, Ferhat-beg Draga, Hasan Rebac i Abdulah Hidro članovi Vakufsko-mearifskog Sabora u Skoplju i članovi Savjeta za davanje menšure reis-ul-ulemi objavili su 30. maja 1938. proglas da ne mogu potpisati menšuru za izbor Fehima Spahe navodeći niz diskvalifikacija na njegov račun. Ipak, ban Drinske banovine je javljao da je jedino Hasan Rebac odbio potpisati menšuru, dok su ostali potpisali uz neku nagodbu («čuje se da će Ferhat-beg Draga dobiti nekakvu veliku liferaciju»). Na sam dan ustoličenja objavljen je i plakat «Protuzakonitosti kod izbora Fehima Spahe za reisa», iza koga su stajali hadži Mujaga Merhemić, Šakir ef. Mesihović, Šemsi-beg Salihbegović i Derviš ef. M. Korkut. U ovom plakatu oni osporavaju zakonitost kandidiranja Fehim ef. za izbor reis-ul-uleme. Oni se vraćaju u bližu prošlost i navode da je Ministarstvo pravde 5.12.1935. tražilo mišljenje od Vrhovnog starješinstva IVZ da li postoji nekih zapreka za izdavanje murasela (ovlaštenja) za vršenje dužnosti šerijatskog sudije Fehimu Spahi. Na to je Ulema medžlis 19. decembra 1935. naglasio kako je Spaho 1895. završio šerijatsku sudačku školu i kratko radio kod Šerijatskog suda, a potom dodijeljen na rad prosvjetnom odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu. Izvan šerijatske struke on je službovao 40 godina, za to se vrijeme udaljio od zvanja šerijatskog sudije, bio je odan alkoholu i «potpuno se vladao kao svjetovno lice». Na kraju se iskazuje uvjerenje da Fehim Spaho nema dovoljno kvalifikacija za šerijatskog sudiju i Ulema medžlis ga nikada ne bi predložio da bude izabran za šerijatskog suca.

Pozivajući se na taj akt Ulema medžlisa, naglašava se kako je neprihvatljiv izbor Fehim ef. Spahe za reisa, jer on nema niti moralno, niti vjersko niti građansko ponašanje dostojno dužnosti reis-ul-uleme.

No, kada je već izbor obavljen, uz veliku podršku dr. Mehmeda Spahe, raspoloženje u Sarajevu nije bilo obilježeno velikim oduševljenjem. Ban Drinske banovine je javljao da je Baščaršija bojkotirala ustoličenje novoga reisa (sve radnje su bile otvorene, zelene zastave nisu bile istaknute na svim džamijama...). «U džamiji bili su prisutni pored zvaničnih pretstavnika najviše srodnici Gospodina Spahe ili kako se to ovde zove «Akreba medžlis». Muslimanska inteligencija također nije učestvovala, a palo je u oči da nije bio prisutan: dr Hrasnica, senator; dr Karamehmedović, senator; Alibegović, senator iz Dervente, koji su svi bili u Sarajevu, a nisu prisustvovali ustoličenju». Navodi se

da je iz Banje Luke bio samo jedan beg Džinić, dok Spahin zet Hamdija Afgan nije došao. Na svečanosti nije bio niko od ljudi nadbiskupa Šarića, «što je još više razdvojilo muslimane i katolike». Sarajevski mitropolit je održao govor i pohvalio saradnju muslimana i pravoslavnih.[231]

Smrt (u sobi ili kupatilu?)

List *Pravda* je 29. juna na naslovnici donio vijest da je Mehmed Spaho umro 29. juna 1939. u 9:30 sati.

Vijest o nagloj smrti dr. Mehmeda Spahe proširila se po Beogradu munjevitom brzinom, a ubrzo se za tragični slučaj saznalo u cijeloj zemlji. «Pored mrtvog tijela velikog rahmetlije nalaze se stalno narodni poslanici gg. Asim Šeremet i Bećir-beg Đonlagić, te lični sekretar g. Meho H. Hasanović». Novine dalje konstatiraju kako su dr. Spahu sa stanice u Sarajevu put Beograda ispratili sin Zijah, koji je tih dana položio maturu na gimnaziji, sin Avdo, te kćerka Emina. Bili su također senator Uzeir-aga H. Hasanović, v. d. gradonačelnika Muhamed Zlatar, direktor Šerijatske gimnazije Husejn Alić, šura Ibrahim Šahinagić i drugi.

Vijest o smrti u Sarajevo je stigla nekoliko minuta prije deset sati. U Kraljevskoj banskoj upravi je odlučeno da pomoćnik bana Ejub Ademović tu vijest saopći Fehimu Spahi. Ademović je u društvu sa direktorom Vakufa Hazimom Muftićem krenuo u Faletiće, gdje se odmarao Fehim Spaho. Kada je čuo vijest, Fehim se sa svojom suprugom uputio u grad «u kuću svoje obudovjele snahe, gdje se zadržao. Tu se iskupila i ostala rodbina velikog merhuma».

Navodi se da je u to vrijeme u Sarajevu bilo malo saradnika dr. Mehmeda Spahe, ali su se svi na vijest o smrti vratili u grad. «U čaršiji, gdje se bilo iskupilo veliko mnoštvo svijeta, naročito su se tražili detalji o teškom događaju u radnji senatora Uzeir-age H. Hasanovića, koji je bio obaviješten o detaljima po svom sinu g. Mehi H. Hasanoviću».[232]

Nekoliko verzija o smrti

Na večer, 28. juna, Spaho je iz Sarajeva krenuo u Beograd, gdje je stigao 29. juna u 7:25 i odmah krenuo u svoj apartman u hotelu «Srpski kralj» na Kalemegdanu. Postoje različite verzije šta se desilo to jutro. Prema zvaničnoj verziji, Spaho je umro u sobi i zatečen je na krevetu gdje je pao na putu prema

[231] ABiH, Zbirka M. M. Satojadinović, k. 1.
[232] *Pravda*, br. 16, 29. juna 1939, str. 1.

kupatilu, a prema verziji koju je kasnije ispričao Sakib Đulabić, Spaho je umro u kupatilu «sa priljubljenom rukom i tijelom uz vodovodnu cijev». Đulabić, koji je bio sekretar u Spahinom kabinetu, piše: *«Knez Pavle uputio je dr. Spahi poziv na audijenciju kad se nalazio u Sarajevu. Stigao je i odsjeo rano izjutra u svom apartmanu hotela 'Srpski kralj' na Kalemegdanu u Beogradu. Sa njim je bio lični sekretar koji ga je pratio na putu, Mehmed (Mešak) Hadžihasanović, sin uglednog sarajevskog trgovca i tadašnjeg senatora Uzeir-age Hadžihasanovića. Spremajući odijelo za audijenciju, Mešak je čuo vrisak iz kupatila apartmana, jurnuo u kupatilo, našao mrtvog dr. Spahu priljubljenog rukom i tijelom uz vodovodnu slavinu. Istrčao je na hodnik u kome je zatekao šefa beogradske policije Dragog Jovanovića. Mešak je vriskao vičući: ?Ubiše ga, j(...) im srpsku majku'. Šef policije je iz Spahinog apartmana nazvao Meškovog oca Uzeir-agu, saopćio mu da je dr. Spaho umro i obavijestio o Meškovim 'ispadima'. Uzeir-aga je istovremeno nazvao sina i rekao mu da do susreta s njim nikome ne govori ni riječi o uzrocima Spahine smrti. Dr. Džafer Kulenović je odmah zasjeo u Spahinu fotelju. Tako je izgubio život čovjek kome su gotovo svi Muslimani nepokolebljivo vjerovali. (...) Dr. Mehmed Spaho je umro kao gazija».*[233]

List *Pravda* je 29. juna na naslovnici objavio da je toga dana umro Mehmed Spaho: *«Jutros u 7:30 sati doputovao je višegradskim vozom na beogradsku stanicu (...) dr. Mehmed Spaho, ministar saobraćaja. Na stanici dočekali su ga ministar bez portfelja dr. Džafer Kulenović, generalni direktor željeznica g. Nikola Đurić, šef kabineta g. Vlasta Kostić, narodni poslanik g. Miša Atanasijević i još neke ličnosti. Pošto se srdačno pozdravio sa svim prisutnim (...) dr. Spaho, u pratnji svog ličnog sekretara Mehe H. Hasanovića, sjeo je u auto i odvezao se u hotel Srpski Kralj, u kojem stanuje već četiri godine.*

Kada je došao u hotel i malo se raskomotio, sjeo je za pisaći sto da pregleda neka pisma, koja su stigla za vrijeme njegove odsutnosti, a koja mu je predočio lični sekretar g. H. Hasanović. U to se telefonom javio šef kabineta g. Vlasta Kostić da saopći da je (...) pozvan na policijsku proslavu. (...) Dr. Spaho odgovorio je da je preopterećen poslom i da na proslavu ne može ići, ali da će odmah doći u kabinet. Uzeo je nešto da piše. U to se odjednom uhvatio za srce i klonuo sa stolice. Lični sekretar H. Hasanović odmah je priskočio da ga pridrži, ali je već bilo prekasno. Odmah su obaviješteni ljekari, ali oni nisu mogli (ništa drugo učiniti) nego da konstatuju smrt.»

[233] Sakib Đulabić, *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana (od Spahe do Alije)*. Sarajevo: Sakib Đulabić, 1994, str. 64-65.

Kasnije je nastalo uvjerenje da je ubijen. Oni koji vjeruju u ubistvo, navode da je glavni naručitelj bio knez Pavle, koji je smatrao da je Spaho prepreka za sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne i Hercegovine.[234]

Dopisnik istanbulskog lista «Džumhurijet», Mehmed Sulejmanpašić, objavio je 5. jula 1939. sumnju da je Spaho otrovan, argumentirajući to i stavom šefa beogradske policije Dragog Jovanovića, koji je čitavo vrijeme bio u sobi sa Spahinim tijelom, istjerujući svakog «koji se zadržavao više od pola minute».

Krajem 20. stoljeća ova teza o ubojstvu dr. Mehmeda Spahe dostigla je svoju kulminaciju, što je bilo posebno medijski promovirano. List *Oslobođenje* 1997. je objavio dugi feljton Mustafe Resulovića o ubojstvu.[235] Resulović je glavni razlog za Spahino ubistvo vidio u njegovom odbijanju da se dopusti podjela Bosne i Hercegovine, što je bilo očito u to doba kada su se završavali pregovori Cvetkovića i Mačeka. *«Zbog toga su (se) odmah nakon smrti u Sarajevu, u krugovima JMO počeli pronositi glasovi da je dr. Spaho umoren. Najprije je kolala verzija da su ga 'ubili strujom u kupatilu', ali je odmah tu verziju zamijenila druga – da je otrovan crnom kafom. Tu verziju, odnosno sumnju, iznio je jedan od najbližih saradnika dr.Spahe u JRZ Uzeir-aga Hadžihasanović, čiji sin je bio sekretar kabineta dr. Spahe i jedini je bio prisutan u neposrednoj blizini kada je nastupila iznenadna smrt. Autopsija nije izvršena i zvanični nalaz ljekara je bio da je riječ o srčanom udaru.»* Resulović se pozivao na jedno saopćenje koje je dao Mehmedalija Bojić na jednom okruglom stolu, i koji je tvrdio da je Spaho otrovan, kao i na mišljenje Muhameda Filipovića, koji je u svojoj knjizi Bošnjačka politika također zastupao tu tezu.[236] No, ključni Resulovićev dokaz je jedno pismo koje je za vrijeme rata u Sarajevu 1994. dobio Avdo Spaho, sin Mehmeda Spahe. To je pismo uputio sarajevski advokat Nusret Gluhić, koji je u tom pismu Avdi Spahi prenio izjavu svog prijatelja Safera Ahmića, koji je tvrdio da je 1947, kao oficir Jugoslavenske vojske, bio na intendantskom kursu u Snetvidu kod Ljubljane i tamo upoznao izvjesnog Tomislava Duvnjaka, rođenog u Imotskom «ili okolini», koji je pričao kako je on imao druga zvanog «Spaho», koji se hvalio kako je taj naziv dobio zbog toga što je lično otrovao Mehmeda Spahu. Taj «Spaho» je radio kao konobar u hotelu gdje je Mehmed Spaho imao apartman, te da mu je on

[234] Muhamed Filipović, *U traganju za ljudima i zavičajem. Portreti značajnih Bosanaca XX vijeka*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjački institut, 2007, 79.

[235] *Oslobođenje*, 2. 3. 1997. – 14.3.1997.

[236] Zanimljivo je da Mehmedalija Bojić to ne kaže izričito u svojoj knjizi *Historija Bosne i Bošnjaka*.

lično sasuo otrov u kafu. Ovaj «Spaho» je tokom Drugom svjetskog rata bio partizan u 13. proleterskoj brigadi «Rade Končar», skupa sa Tomislavom Duvnjakom i često se hvalio svojim «podvigom».

Safer Ahmić je u toj izjavi tvrdio kako je to svojedobno ispričao Nusretu Gluhiću, ali ovaj to nije smio prenijeti porodici Spaho «zbog poznatih postupaka UDBE i tadašnjih vlasti».

Resulović je nakon toga utvrdio i slijedeće: *«Konobar iz hotela 'Srpski kralj' zvao se Dragan Vujić. Sa potpisom Kapetan Dragan Vujić Spaho, on se kao autor jednog priloga pojavio u knjizi 'Tri godine borbe 13. proleterske' izdanje 1945, izdavač Klub 13. proleterske brigade 'Rade Končar', štamparija Vjesnik. Dragan Vujić Spaho živio je kasnije u Beogradu kao pukovnik JNA i u susretima sa tadašnjim kolegama, među kojima je bio i Mehmedalija Bojić, ispričao o trovanju dr. Mehmeda Spahe u hotelu 'Srpski kralj', gdje je 1939. radio kao konobar. Nije pričao po čijem je nalogu to uradio».*

Tako je, u doba totalnog urušavanja komunizma, i općeraširene identifikacije vojske koja je od 1992. do 1995. razarala Sarajevo sa komunističkom Jugoslavenskom vojskom, odjedanput ponuđeno i rješenje zagonetke oko Spahine smrti 1939. Rješenje koje je bilo posve u skladu sa vremenom u kojem je izrečeno. Činjenica da je dr. Mehmed Spaho početkom 1930-ih godina svoje povlačenje iz političkog života pravdao, između ostalog, i zdravstvenim razlozima, nikoga nije zanimala.

Pisanje štampe o smrti Mehmeda Spahe

Štampa je puno pisala o Spahinoj smrti. *Pravda* je 21. jula 1939. prenijela neka od tih pisanja. Tako vidimo da je zagrebački *Obzor* Spahu ocijenio kao najznačajnijeg autoriteta i najjaču političku ličnost bosanskohercegovačkih Muslimana. Od relativno nepoznate političke ličnosti, on je poslije 1919. ubrzo izrastao u muslimanskog lidera, i to zbog toga što je imao politički instinkt koji mu je omogućio da uoči težak položaj bosanskohercegovačkih muslimana neposredno nakon stvaranja jugoslavenske države; zatim, Spaho je dobro poznavao težnje i osjećaje bosanskohercegovačkih Muslimana; znao je ocijeniti šta je bilo politički realno postići od muslimanskih interesa u prvim godinama jugoslavenske države te je u skladu s tim i zauzimao političke stavove; i na koncu – on je pravilno ocijenio položaj Bosne i Hercegovine i prilike i odnose snaga u njoj kao središnjem dijelu jugoslavenske države.

Spaho je bio politički oportunista, izbjegavao je frontalne sukobe. «Dr Spaho nije bio oportunista radi samog oportunizma. Oportunizam je kod njega

bila taktika, za koju je vjerovao, da mu je diktiraju opće prilike u državi, a prilike u Bosni i Hercegovini napose. Dr. Spaho je dokazao da se znade isprsiti, da znade biti odlučan i nepopustiljiv, kad je mislio da je potrebno». Zbog toga je on bio u opoziciji šestojanuarskom režimu, mada mu je nuđeno da uđe u Živkovićevu vladu. Navodi se i da je zbog svog sastanka sa dr. Trumbićem prilikom njegovog posjeta Sarajevu - završio 20 dana u zatvoru. Spaho i Srškić su u Bosni i Hercegovini predstavljali dvije oprečne koncepcije i dva protivna politička cilja.[237]

Pravda je 11. avgusta 1939. povodom 40 dana od Spahine smrti, iz br. 7/8 *Narodnog jedinstva* prenijela članak čiji je autor Maksim Svara, koji o Spahi piše kao političaru i državniku. U prvi plan se stavlja Spahin politički instinkt, pomoću kojeg je on za nekoliko godina od anonimusa postao lider stranke od 1922. godine. *«On je upravo nepogrješivo pogađao šta hoće muslimanski dio našeg naroda». Druga njegova politička karakteristika je to da je bio dobar taktičar. «On nikada nije pogriješio i precijenio svoju snagu, niti je potcijenio svoga protivnika. Umio je otkriti slabu stranu protivnika i baš ondje ga pogoditi. Znao je vrlo dobro da bosanskohercegovački muslimani, kojih ima manje od milion, nisu presudan činilac u jednom narodu od petnaest miliona, ali je znao i to da blizu milion duša predstavlja jednu snagu mimo koje se ne može učiniti nikakav važniji politički potez, ako se želi da on bude trajan i postojan. Na ovoj bazi on je izgradio svoju političku taktiku i zasigurno nema nikog ko bi osporio ovu jedinu mogućnost političkog djelovanja jednog vođe muslimana u našoj zemlji. Istina, njegova taktika često mu je donosila prigovor da je oportunista. To, što je s vremena na vrijeme mijenjao svoje političke saveznike, mnogi njegovi politički činovi i razni potezi za neupućenog mogli bi izgledati kao oportunizam. Ali sa stanovišta, koje smo naprijed izložili, a kojeg se dr. Spaho stalno pridržavao, to nije oportunizam. On je, realno procjenjujući snage, koje su u izvjesnom času bile na djelu, prilazio onoj strani koja je momentalno pružala najveće mogućnosti za ostvarenje ciljeva, za kojim su težili bosansko-hercegovački muslimani. Svaki njegov korak donosio im je u tom pogledu koristi i, u skrajnjoj liniji, povećavao njegov lični politički prestiž.»* Govoreći o Spahinoj ideologiji u ovom se članku samo konstatira da je njegova ideologija težila dobru kralja, države i naroda. On je vjerovao da samo radom za dobro šire cjeline (Jugoslavije i kralja) može doprinijeti dobru i Bosni i Hercegovini i Muslimanima.[238]

---

[237] *Pravda*, br. 19, 21. juna 1939, str. 1.
[238] *Pravda*, br. 22, 11. avgusta 1939, str. 1-2

Husein Alić je objavio tekst *Dr Mehmed Spaho kao čovjek*.[239] U ovom članku on kaže da je za Spahu prvi put čuo u vrijeme kada je grof Istvan Tisza došao u Sarajevo i okupljene bh. političare pitao da li su za priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj. Spaho se tada izjasnio za jugoslavensko rješenje. Tako se izjasnio i dr. Halid-beg Hrasnica. To je bila Spahina legitimacija za nove vlasti, pa je on odmah dobio ministarski položaj i ne sluteći da će za nekoliko godina postati ključni muslimanski lider. Alić je tada bio student filozofije u Zagrebu i kaže da je tada sazvao sve muslimanske akademičare koji su donijeli rezoluciju kojom pozdravljaju stav Spahe i Hrasnice. Zbog toga je od njih dvojice, veli Alić, dobio zahvalnice.

Alić je Spahu lično upoznao 1920. u beogradskoj kafani Moskva nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu (Alić je na tim izborima također izabran za poslanika na Maglajlićevoj listi). *«Kako sam ga onda upoznao sa onim njegovim osmijehom na licu, odmah mi je u srce pao. Poštovanje prema njemu je sve više raslo i to sve iz opravdanih razloga. On je bio vrlo ugodan u društvu i mi mlađi članovi muslimanskog poslaničkog kluba počeli smo se odmah oko njega kupiti. U svakom razgovoru mogli smo od njega nešto novo čuti i naučiti. Uvijek je imao nove i interesantne teme i nikad se nije ponavljao. Nije volio mnogo govoriti, a ono što bi rekao, to bi se moglo smjesta štampati bez ikakvih korektura. Najčešće bi mu stavljali upit šta ima novo u najnovijoj politici, i znajući da on voli lakonske odgovore, ja bih mu unaprijed rekao: 'Molim Te, reci to ukratko kao da brzojavljaš'. Moram priznati da je bio uvijek prema meni otvoren, jer sam znao čuvati političke tajne. Strašno se ljutio u klubu kad bi neko iznio klubske tajne. Najnepouzdaniji su mu bili oni koji su se s novinarima družili i novinarima nehotice tajne iskazivali.»*

Alić kaže kako je Spaho bio obrazovan, poznavao je dobro finansije i historiju, tečno govorio njemački, stil mu je bio odličan. *«U saobraćanju s ljudima bio je demokratski raspoložen i nije pravio razlike u razgovoru između čovjeka najvišeg ili najnižeg društvenog položaja. Bio je dosta naklonjen zanatlijama, za njih je imao osobitog interesa i razumijevanja, ističući da su i njegovi stari bili zanatlije. Vazda je isticao rad i štednju. Mnogo je kritikovao ljude, koji nijesu bili štedljivi. Od svih staleža najviše je sigurno volio seljački stalež, a i njega su sigurno najviše volili njegovi seljaci. Oni su ga susretali sa suzama radosnicama na oku, oni su mu ruci polazili, ali se nije dao ljubiti, oni su ga grlili, oni su ga blagosivljali i na svakom vaktu od Boga mu zdravlje i*

[239] *Pravda*, br. 22, 11. avgusta 1939, str. 2.

svako dobro iskali i najzad pri svim izborima oni su mu bili najpouzdanija vojska. Na njegovoj dženazi su ga nosili i otimali se da ga nose oni koji su ga nosili na svim izborima i u svim političkim okršajima».

Alić svjedoči da je i u privatnom životu bio pravi čovjek: vrlo pobožan, klanjao je, postio, sadaku dijelio, nikoga nije ogovarao i živio je u braku tako sretno da bi to moglo biti primjer svim ostalim ljudima.

O Spahi kao vrlo prijatnom čovjeku zapise su ostavili i drugi njegovi savremenici. Urednik *Pravde* dr. Mahmud Behmen boravio je 1936. u Ministarstvu saobraćaja u Beogradu. Opisuje atmosferu, monumentalnost, užurbanost i marljivost u tom ministarstvu. Spaho, kao i drugi ministri, prema ovom članku, svakodnevno je od 11. do 14. sati primao delegacije i stranke, a potom nastavljao svoj ministarski rad. *«Trebalo je dugo čekati dok me je primio naš vođa i prvak, g. dr. Mehmed Spaho. Kod njega nema iznimke, nema protekcije. Valjalo mi je čekati kao i tolikim drugim dok dođem na red. Na koncu me je primio svojom poznatom ljubaznošću, s onim istim nasmijanim licem, s kojim prima i najvećeg i najmanjeg, svakog bez razlike».* U izjavi za *Pravdu* Spaho je kazao kako je smatrao «svojom prvom dužnošću da poradim da se nasilnički režim kome u bezobzirnosti i nepoštovanju i najosnovnijih ljudskih prava nije bilo primjera u našoj političkoj historiji, što prije skine s napaćenih leđa narodnih i zamijeni boljim i snošljivijim». Zbog toga je on prihvatio Stojadinovićev poziv za ulazak u Vladu, i ta je Vlada, prema njegovom mišljenju, za proteklih osam mjeseci ispunila njegova očekivanja. On kaže da je bilo nužno stvoriti političku grupu na koju će se Vlada moći osloniti, a stvaranje JRZ je već bilo pripremljeno prije formiranja Stojadinovićeve Vlade.[240]

Alija Nametak je u *Pravdi* napisao članak pod naslovom *Dr. Mehmed Spaho književnik i publicista*.[241] U ovom članku Nametak govori o Spahinom književno-publicističkom radu, o čemu se malo zna, jer je bila u sjeni njegovog političkog i državnog rada. Nametak najprije spominje Spahine tri narodne lirske pjesme koje je on kao đak VII razreda gimnazije objavio u prvog godištu *Behara*. Radi se o pjesmama «Mali Mujo», «Nevjestina kletva» i «Šećer Salihaga». I u drugom broju *Behara* (1901-1902) objavljene su dvije lirske pjesme «Ljubović Bego i Fatima» i «Jedina u majke», te epsko-lirska pjesma «Begemina i Mustaj-beg». Ove tri pjesme su objavljene pod inicijalima S. M., a Nametak misli da ih je zabilježio Mehmed Spaho. U istom godištu Spaho je, skupa

[240] *Pravda*, god. X, br. 1, Sarajevo, 21. februara 1936, str. 1. Mi ćemo tim putem nastaviti. Izjava g. dr. Mehmeda Spahe.

[241] *Pravda*, br. 22, 11. avgusta 1939, str. 3.

sa Muhamedom Dizdarom, objavio studiju *Pregled arapske književnosti*, prvi rad takve vrste na našem jeziku.

Spaho je prevodio sa njemačkog jezika. U *Beharu* 1902. pod pseudonimom Mehmed Tevfik preveo je članak *Islam*, što ga je napisao Ahmed Riza i objavio u reviji *Das freie Wort*.

U VII godištu *Behara* 1907. štampao je članak *Gazi Husrev-beg*, o čemu se pohvalno izrazio i L. Thalloczy.

Kao sekretar Trgovačke i obrtničke komore Spaho je napisao sljedeće brošure: *Osnivanje jednogodišnjeg merkantilnog tečaja za apsolvente srednjih škola* (1910), *Sirtaksa na šećer* (1910), *Osnivanje Poštanske štedionice u Bosni i Hercegovini* (1910), *Mnijenje glede revizije stečajnog reda* (1911), *Osnova zakona o općem porezu na tečevinu i o porezu na tečevinu poduzeća obvezanih na javno polaganje računa* (1911), *O reformi točarinskog poreza (1911), Uređenje trgovine suhom šljivom i pekmezom* (1912), *Društva s ograničenim jamstvom* (1912) i *Osnova zakona o naplaćivanju tražbina nastalih u koncesionom obrtu pozaimanja novca na zalog* (1912). Također je kao posebne knjige štampao *Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina* (Wien 1912) i *Posljednja riječ islama u Evropi*, koju je preveo s njemačkog pod pseudonimom Abdul-Hak.

Također je u *Kalendaru Pravda* za 1923. objavio članak *Zašto smo protiv centralizma*, a u godištu za 1924. članak *Naša organizacija u 1923*.

U Novom *Beharu*, god. IV, 1930-1931, Spaho je objavio članak *Edhem Mulabdić kao javni radnik*. U *Novom Beharu*, br. 7-8 od 15. oktobra 1931, objavio je članak *Glavna načela Ustava od 3. septembra 1931.* i taj je članak, zbog cenzure, štampan pod inicijalima MS.

U *Novom Beharu*, br. 9. od 1. oktobra 1931, u rubrici *Iz islamskog svijeta* objavljen je poziv za Sveislamski kongres, koji je bio sazvan za 7. decembra u Jerusalimu. Cenzura nije dopustila da se objavi da su na Kongres pozvani dr. Mehmed Spaho, h. Džemaludin ef. Čaušević i dr. Halid-beg Hrasnica. No, u istom godištu (V/1931-1932), br. 13-14, dr. Mehmed Spaho je objavio članak *Prvi muslimanski kongres u Kudsi-Šerifu*, u kojemu je opisao tok i značaj Kongresa u Jerusalimu. Isti je članak štampan u *Kalendaru Narodna uzdanica*, god. I (1933).

U *Kalendaru Narodne uzdanice* god. II (1934) Spaho je objavio studiju *Finansijske prilike Bosne i Hercegovine od 1878. do 1918*, a u *Kalendaru* za 1935. članak *Izborni falsifikati prije rata*.

U *Novoj Evropi* (Zagreb, knj. VII, br. 17. od 11 lipnja 1923) na uvodnom mjestu je štampan Spahin članak Jugoslovenska muslimanska organizacija.

Na godišnjicu smrti Mehmeda Spahe u junu 1940. održana je akademija u Narodnom pozorištu u Sarajevu i niz drugih tužnih manifestacija. Mehmed Sulejmanpašić, dopisnik turske štampe u Jugoslaviji je u *Pravdi* br. 17. od 28. juna objavio jedan članak pod naslovom *Dr Spaho i Turci* u kojemu piše o zainteresiranosti Turaka za Spahu.

U *Pravdi* br. 18. od 5. jula 1940. mnogo tekstova posvećeno je obilježavanju godišnjice Spahine smrti. Veliki govor je održao dr. Šefkija Behmen, a u Narodnom pozorištu, na akademiji, govorio je dr. Halid-beg Hrasnica. Hrasnica je govorio o njegovom životu i političkom djelovanju. Za vrijeme svog 20-godišnjeg djelovanja Spaho je učestvovao u 6 vlada, a zauzimao je resore: šumarstva i ruda, trgovine, finansija i saobraćaja. Najviše se zadržao u resoru saobraćaja.

Spahini politički nasljednici

Izbor Džafer-bega Kulenovića za lidera

Nakon Spahinog ukopa, odmah, već 30. juna u 6 sati uvečer, održana konferencija Muslimana senatora, poslanika i pristaša Mehmeda Spahe u prostorijama Gradske vijećnice na kojoj je odlučeno da se za političkog nasljednika dr. Mehmeda Spahe izabere dr. Džafer-beg Kulenović, ministar bez portfelja. Ubrzo je on postao zamjenik ministra saobraćaja, a u Vladi Cvetković-Maček figurirao je kao predstavnik Muslimana obavljajući dužnost ministra šuma i rudnika. Na sjednici Banovinskog odbora JRZ 3. oktobra 1939. Kulenović je izabran za predsjednika Banovinskog odbora JRZ za Drinsku banovinu i time faktički došao na sve pozicije koje je prije toga držao Mehmed Spaho, s obzirom da je ranije izabran za potpredsjednika JRZ.

Doprinos Mehmeda Spahe afirmaciji Kraljevine Jugoslavije u svijetu

Dr. Mehmed Spaho je kao muslimanski lider imao značajnu ulogu u afirmaciji Jugoslavije na međunarodnom planu. U vrijeme jačanje Male Antante, Spaho je imao veliku ulogu u jačanju jugoslavenskih veza sa Turskom, ali i sa Rumunijom. On je sredinom juna 1936. boravio u Rumuniji i razgovarao o mogućnosti izgradnje jednog mosta preko Dunava koji bi povezivao dvije zemlje.[242] Rumunjski kralj Karol je tom prilikom i odlikovao dr. Spahu lentom Ru-

[242] *Pravda*, br. 17, 12. juna 1936. Ministar dr Mehmed Spaho u Bukureštu pregovara o novom mostu preko Dunava.

munjske zvijezde.[243] U isto je vrijeme u Turskoj boravio Šefkija Behmen. Spaho, međutim, nije samo jačao jugoslavenske veze sa Turskom, nego i sa ostatkom Evrope. Ostale su jako zapažene njegove posjete Rumuniji, Poljskoj, Češkoj, pa i Njemačkoj, gdje je boravio neposredno pred svoju smrt 1939.

Priznanja dr. Mehmedu Spahi

Mehmed Spaho je dobio mnoga priznanja za svoj rad, brojna odlikovanja i niz počasnih imenovanja. Mi ćemo spomenuti samo neka. U ime kralja Petra II, a na prijedlog Milana Stojadinovića, kraljevski namjesnici su ukazom od 22. avgusta 1936. imenovali Mehmeda Spahu i Dušana Đerića (advokata iz Tuzle) za senatore.[244] Spaho je nakon toga u Predsjedništvu Senata položio zakletvu, a list *Pravda* je to komentirao na slijedeći način:

«Imenovanje našeg vođe g. dra Mehmeda Spahe senatorom izazvalo je u svim našim krajevima najveće oduševljenje tim više što se odavna osjećala potreba da i dr Spaho, koji uživa nepodijeljeno povjerenje stotina hiljada birača u našim krajevima, a zasigurno bar još isto tolikog broja u drugim i koji je u cijeloj zemlji smatran jednim od prvih političkih ljudi našeg naroda, da uđe u red članova Narodnog predstavništva. Mada mu je narod, usprkos terora na 5. majskim izborima, u njegovom izbornom srezu Tuzli dao više glasova nego i jednom drugom izabranom ili neizabranom narodnom poslaniku u našoj zemlji, nenarodni režim uspio je – tako zvanom izbornom geometrijom i falsifikatom – da mu uskrati mandat. To je izazvalo buru ogorčenja u svim našim krajevima i svugdje je naišlo na najžešću osudu. Imenovanjem g. dr Spahe za senatora, ovo je u izvjesnoj mjeri ispravljeno, pa je taj čin Kraljevskog namjesništva svugdje primljen s odobravanjem i zadovoljstvom. Povodom imenovanja senatorom g. dr Mehmed Spaho primio je vrlo veliki broj čestitaka iz svih krajeva naše zemlje, što je opet pokazalo koliko je povjerenje i poštovanje, što ga uživa u narodu».[245]

Mehmed Spaho se zauzimao da se Tešnju vrati status sreza, što je i učinjeno početkom 1937. U znak zahvalnosti Gradsko vijeće Tešnja je na prijedlog gradonačelnika Reuf-bega Đonlagića donijelo odluku o proglašenju dr. Spahe počasnim građaninom Tešnja.[246]

[243] *Pravda*, br. 18, 19. juna 1936, str. 6. Konvencija o izgradnji tog mosta kod Kladova (odnosno Tur̃Severina sa rumunjske strane) potpisana je koncem novembra 1936. u Beogradu (*Pravda*, br. 41, 27. novembra 1936). Naravno, s jugoslavenske strane tu konvenciju je potpisao Mehmed Spaho.

[244] *Pravda*, br. 28, 28. avgusta 1936, str 3.

[245] *Pravda*, br. 29, 4. februara 1936, str. 3.

[246] *Pravda*, br. 3, 15. januara 1937, str. 4, dr. Spaho počasni građanin Tešnja.

Kraljevski Namjesnici su 1. decembra 1937, na prijedlog Milana Stojadinovića, odlikovali Mehmeda Spahu Ordenom Karađorđeve zvijezde III reda.[247]

Talijanski kralj Vittorio Emanuelo je početkom 1938. odlikovao Mehmeda Spahu Ordenom Talijanske Krune I stepena.[248] Koncem godine talijanski opunomoćeni ministar na Jugoslavenskom dvoru Mario Indelli predao je ministru dr. Mehmedu Spahi veliki orden Talijanske zvijezde.[249] Osim toga, dr. Spaho je dobio i niz odlikovanja iz drugih država (Rumunija, Poljska, Albanija), što je najvećim dijelom bilo vezano za njegove aktivnosti u ministarstvu saobraćaja u vladi Milana Stojadinovića.

Spahino političko nasljeđe

Šta je Mehmed Spaho ostavio iza sebe u nasljeđe, odnosno kakvu je poruku njegovo političko djelovanje poslalo dolazećim generacijama? To je ključno pitanje u ocjeni njegova političkog djelovanja. Za njegovo je djelovanje često bilo vrlo teško ocijeniti da li je u opoziciji ili dio vladajuće garniture. Ono što je nesporno jeste da je u razdoblju između dva svjetska rata bio i u opoziciji i u vlasti, da su ga i hvalili i kudili, da su ga mrzili i divili mu se. Teško je naći političara sličnog njemu. Možda je najbliža paralela djelovanje dr. Antona Korošeca, s kojim je Spaho često sarađivao. Korošeca je britanski poslanik u Jugoslaviji u jednom izvještaju okarakterizirao kao ambicioznog i lukavog političara «koji više misli na interese svoje partije nego na interese zemlje i da je spreman da se priključi svakoj kombinaciji ako to odgovara interesima partije.» Korošec je jedini od političkih lidera iz prešestojanuarskog režima koji je jedno vrijeme zauzimao ministarsku poziciju u vladi Pere Živkovića, ali je u septembru 1930. podnio ostavku na ministarsku poziciju uglavnom zbog neslaganja s politikom koja se vodila prema vjerskim institucijama u Sloveniji, premda se njegova ostavka zvanično opravdavala zdravstvenim stanjem, jer je imao dijabetes. Umro je koncem 1940. ne dočekavši izbijanje Drugog svjetskog rata. Za njega je Dragoljub Jovanović zapisao kako je bio *«političar i državnik znatnog ranga. (...) Nisu ga sputavali skrupuli, pravio je kompromise, mnogo taktizirao, ali se i držao svoje glavne linije, slovenačke i jugoslovenske. (...) Niko mu nije zamerao što pravi sprege sa dojučerašnjim protivnicima, jer su svi znali da njegovi protivnici liberali (demokrati i kmetijci) jedva čekaju da mu uzmu mesto. Njemu je bilo sve dopušteno, kao čoveku bez koga se ne*

[247] *Pravda*, br. 48, 3. decembra 1937, str. 2.

[248] *Pravda*, br. 3, 21. januara 1938, str. 3.

[249] *Pravda*, br. 51, 30. decembra 1938, str. 1.

može. (...) Da je ostao živ do 1941. ili bi sam vladao jednim delom Slovenije ili bi delegirao ovde jednog, onde drugog Natlačena. Ne bi bilo čudo i ako bi se našao u proširenom AVNOJ-u, ako bi rat proveo u emigraciji kao Titov potpredsjednik. (...) Kod Korošca taktika je igrala veliku ulogu i često se maskirala kao politika, ali je nikad nije pojela. Još manje je u politici primenjivao pravila logike».[250]

Mogli bismo zaključiti kako je političko djelovanje dr. Mehmeda Spahe bilo najbliže djelovanju dr. Antona Korošeca. Sudjelovanje u vladama, ali i u opoziciji, političko taktiziranje u teškim političkim vremenima kakva su bila u zemlji između dva svjetska rata, omogućili su dr. Spahi da čitavo vrijeme zadrži poziciju muslimanskog političkog lidera, ali i važnog političkog faktora u Bosni i Hercegovini. Za njega se također može konstatirati kako je pravio političke kompromise, mnogo taktizirao, ali se držao svoje glavne političke linije, muslimanstva i jugoslavenstva. Sarađivao je sa svojim dojučerašnjim političkim protivnicima, jer je znao da u Bosni ima puno protivnika koji bi rado sjeli na njegovo mjesto. «Njemu je bilo sve dopuštneo, kao čovjeku bez koga se ne može».

Njegovo djelovanje također dokazuje kako političke organizacije služe radi ostvarenja strateških političkih interesa određenih političkih grupa, ali su to istodobno i interesne grupe preko kojih se ostvaruju uži, često porodični i lični interesi.

[250] Dr. Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi... Medaljoni 56 umrlih savremenika*. Beograd: Izdanje piščevo, 1973, str. 427-428.

Natpise na nišanima dr. Mehmeda Spahe napisao je na arapskom jeziku h. Mehmed ef. Handžić. U prijevodu ti natpisi glase:

Na prvom nišanu:

Stani kraj mirnih i šutljivih mezara i nabrajaj koga sve znaš da je bio živ od siromaha i gospode! Promisli i otresi se svih želja, koje su samo varka, te živi bez njih slobodno! Zar ne vidiš da nevjerno i varavo vrijeme ruši i obara sve što neporušeno stoji? Zar nijesi vidio kako vrijeme postupi sa vlasnikom ovog mezara, visokim ministrom Mehmedom? Iznenada ga je napala smrt i otela iz udobnog života kada je uživao u časti i gospodstvu, kada su ga pristaše pokorno slijedile i svaki se povodio za njegovom pameti i mišljenjem. Godine hiljadu tri stotine pedeset i osme legao je u ovo svoje počivalište. Od nas nek mu je na hiljade pozdrava, a od Milostivog Boga neizmjerna milost!

Na drugom nišanu:

Merhum dr. Mehmed Spaho, predsjednik i politički predstavnik Jugoslavenske muslimanske organizacije u Bosni i Hercegovini i ministar saobraćaja u Jugoslaviji. Umro 11. džumadel-ulata godine 1358. po Hidžri, što odgovara 29. juna 1939. godine.

Za dušu mu Fatihu!

PRILOZI

FOTOGRAFIJE

Mehmed Spaho

Broj 25.

SVJEDODŽBA ZRELOSTI.

Spahić Mehmed, štipendista,

rogjen 13. marta 1883. u Sarajevu

u Bosni, islamske vjere,

svršio je gimnazijske nauke u osam godina kao javni učenik velike gimnazije u Sarajevu od god. 1894/5 - 1901/2.

i podvrgao se je ispitu zrelosti pred potpisanim ispitnim povjerenstvom

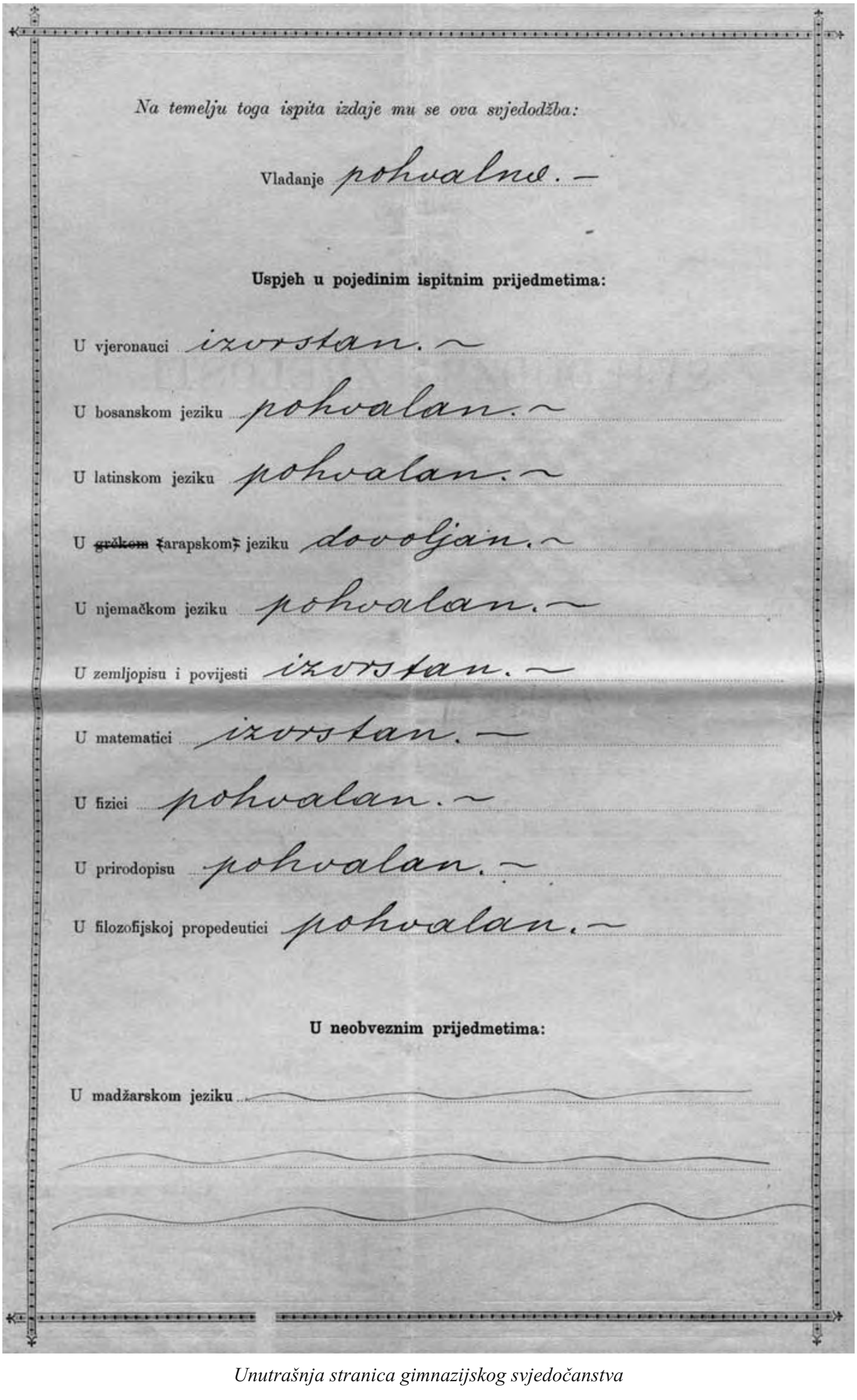
prvi put.

144143

114329

1906

Prednja stranica gimnazijskog svjedočanstva

Na temelju toga ispita izdaje mu se ova svjedodžba:

Vladanje pohvalno.—

Uspjeh u pojedinim ispitnim prijedmetima:

U vjeronauci izvrstan.—

U bosanskom jeziku pohvalan.—

U latinskom jeziku pohvalan.—

U ~~grčkom~~ {arapskom} jeziku dovoljan.—

U njemačkom jeziku pohvalan.—

U zemljopisu i povijesti izvrstan.—

U matematici izvrstan.—

U fizici pohvalan.—

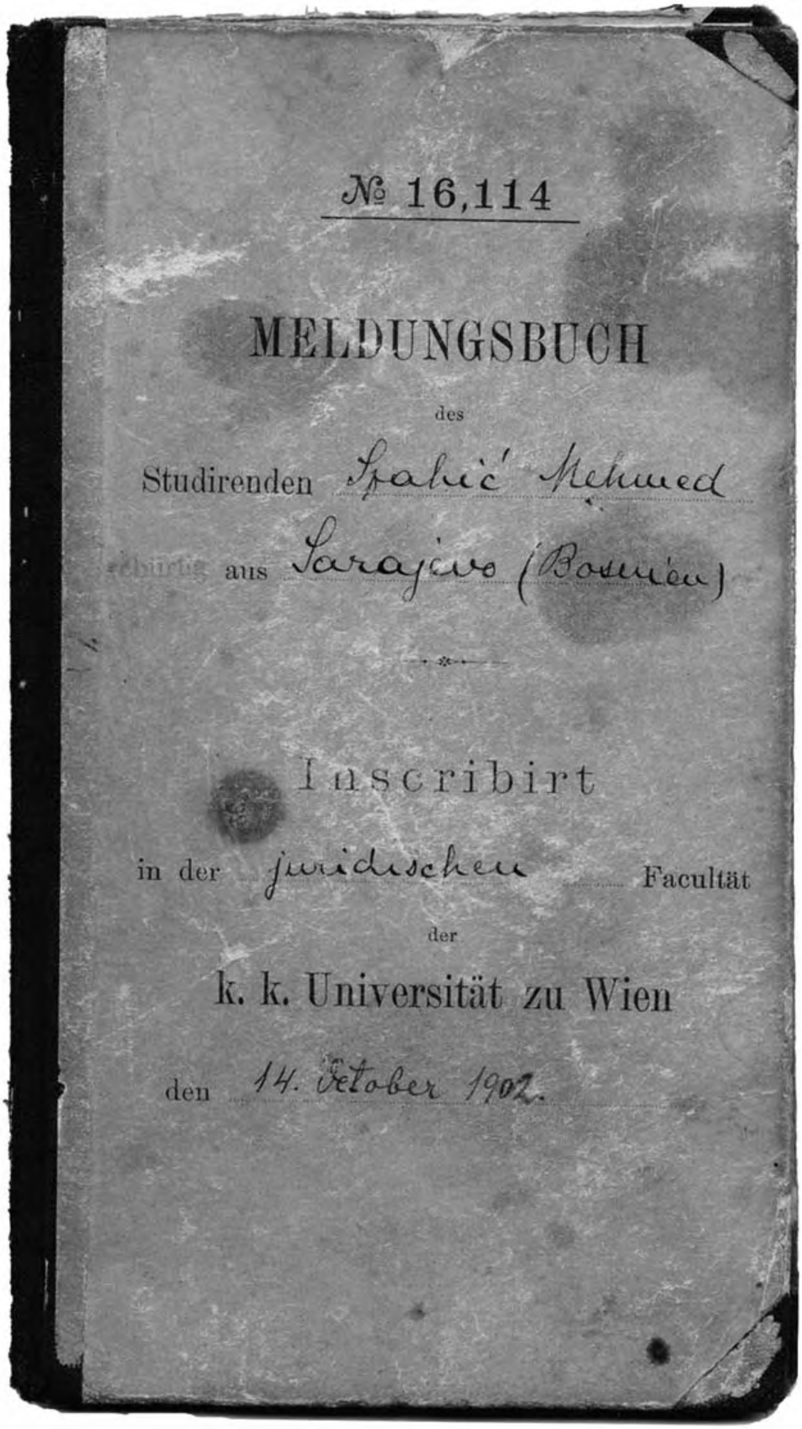
U prirodopisu pohvalan.—

U filozofijskoj propedeutici pohvalan.—

U neobveznim prijedmetima:

U madžarskom jeziku

Unutrašnja stranica gimnazijskog svjedočanstva

Korice indeksa

I. Semester. Vom 1. October 1902. bis Ostern 1903. № 16,114

Name der Docenten	Bezeichnung der Vorlesung	Stundenzahl	Die Quästur bestätigt die Zahlung des Collegiengeldes	Der Docent bestätigt eigenhändig die Inscription	die Frequenz	Anmerkungen
Dr. Karl Ritter v. Czyhlarz	Geschichte und Institutionen des röm. Rechtes	8	M 10.– 46.20	Czyhlarz	Czyhlarz	
Dr. Otto v. Zallinger	Deutsche Rechtsgeschichte	5	56.20	Zallinger	Zallinger	
Dr. Sigmund Adler	Österreichische Reichsgeschichte	5		Adler	Adler	
Dr. Emil Reich	Praktische Philosophie	4		Reich	Reich	

Das Decanat bestätigt das Semester

HELLER

d. z. Decan.

Četvrta i peta strana indeksa

II Semester. Vom bis № 16,114

Name der Docenten	Bezeichnung der Vorlesung	Stundenzahl	Die Quästur bestätigt die Zahlung des Collegiengeldes	Der Docent bestätigt eigenhändig die Inscription	die Frequenz	Anmerkungen

Herr Mehmed Spahić

Wien am 25. Juni 1906.

Herr Mehmed Spahić

Wien, 6. Dezember 1904

K.K. STAATS-PRÜFUNGS-KOMMISSION

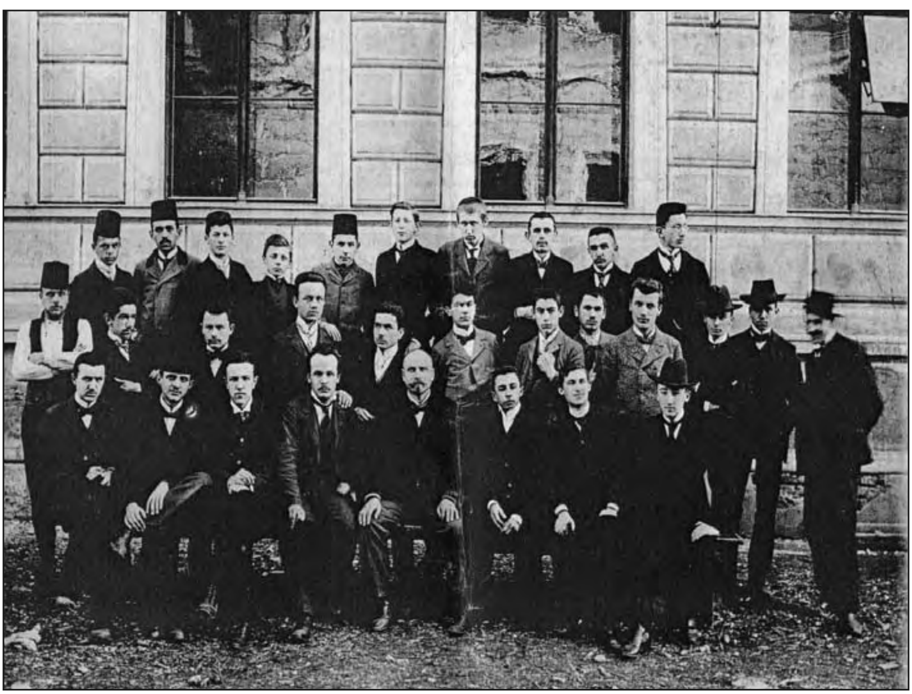
Das Decanat bestätigt das Semester

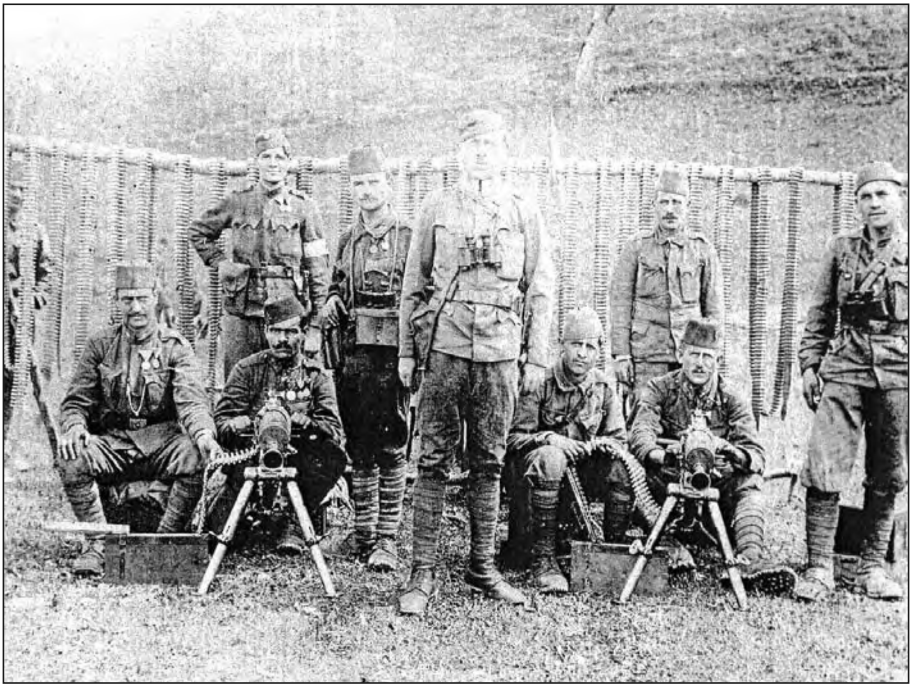
Stempel von 30 h für die Bestätigung eines Semesters.

d. z. Decan.

Predzadnja i zadnja strana indeksa

SARAJEVO
1912

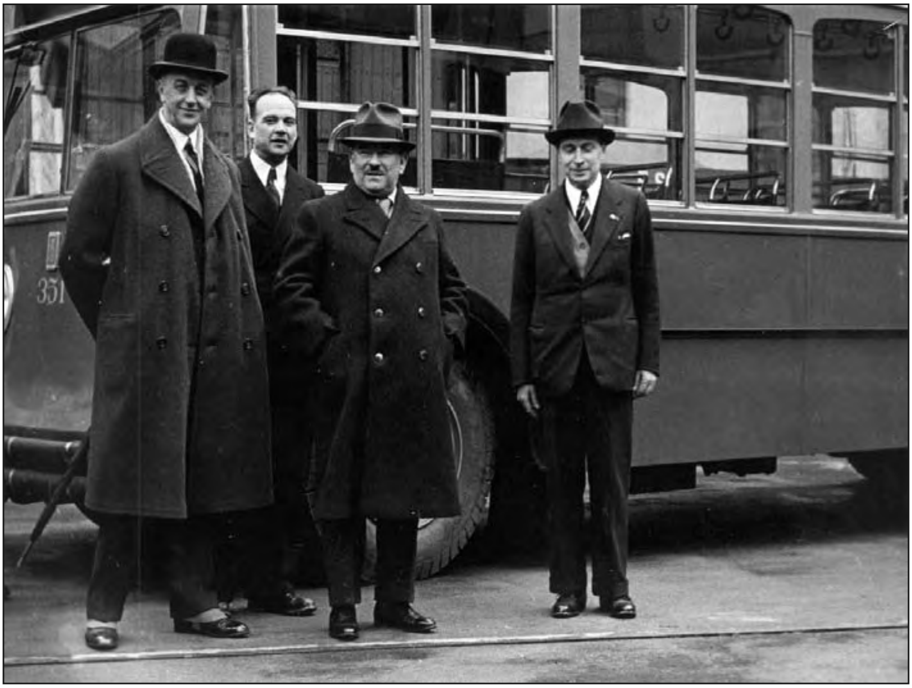

POSTAVLJANJE
FESOVA
46 46

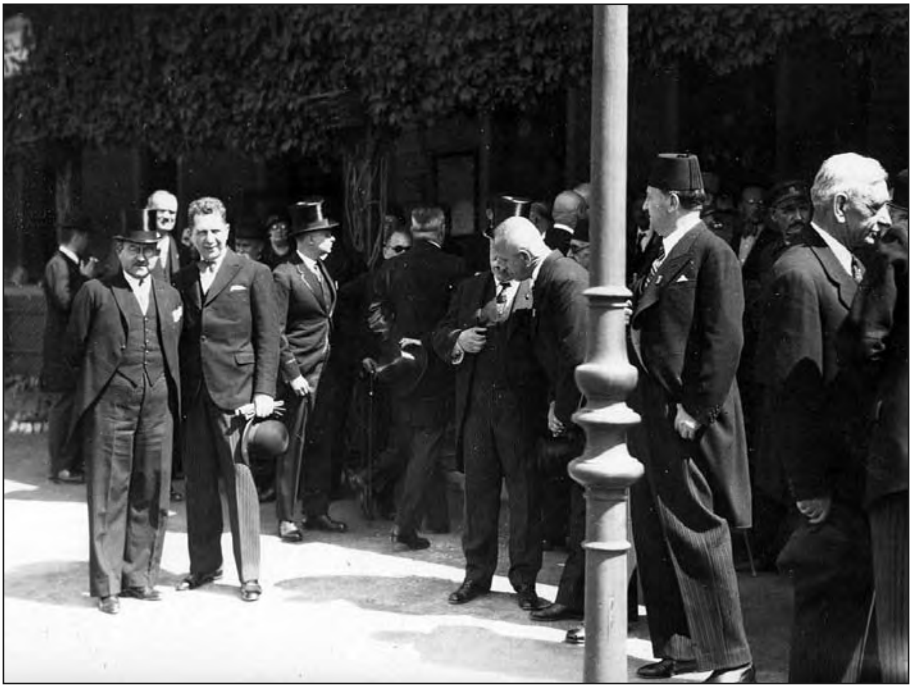

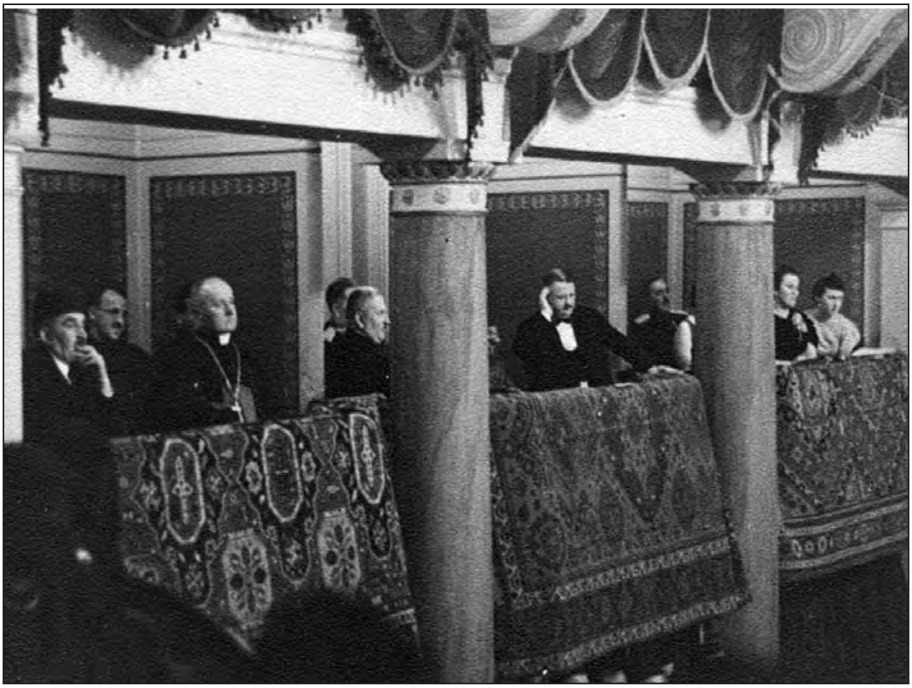

KOMESARIJAT
BEOGRAD

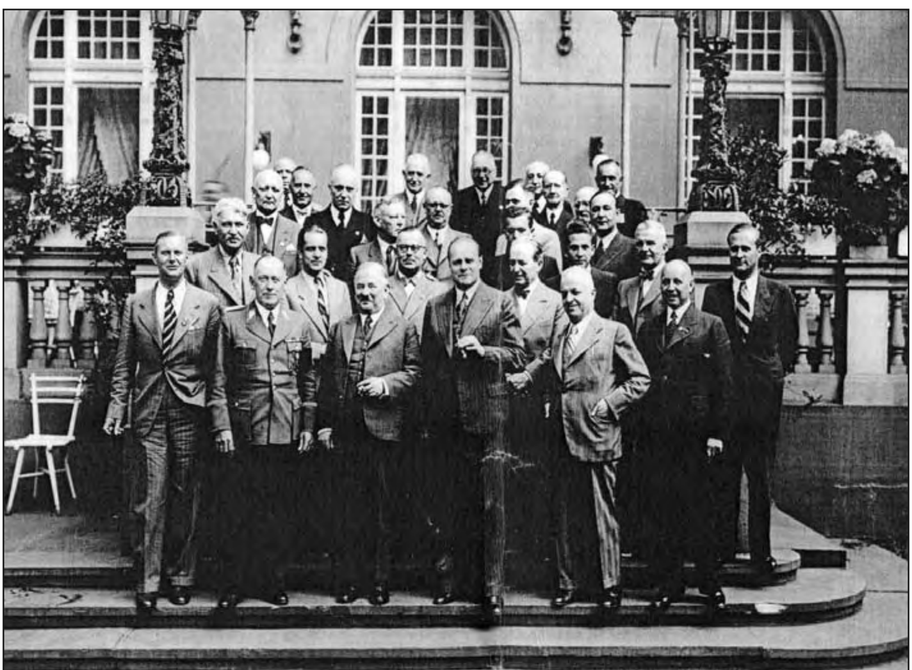

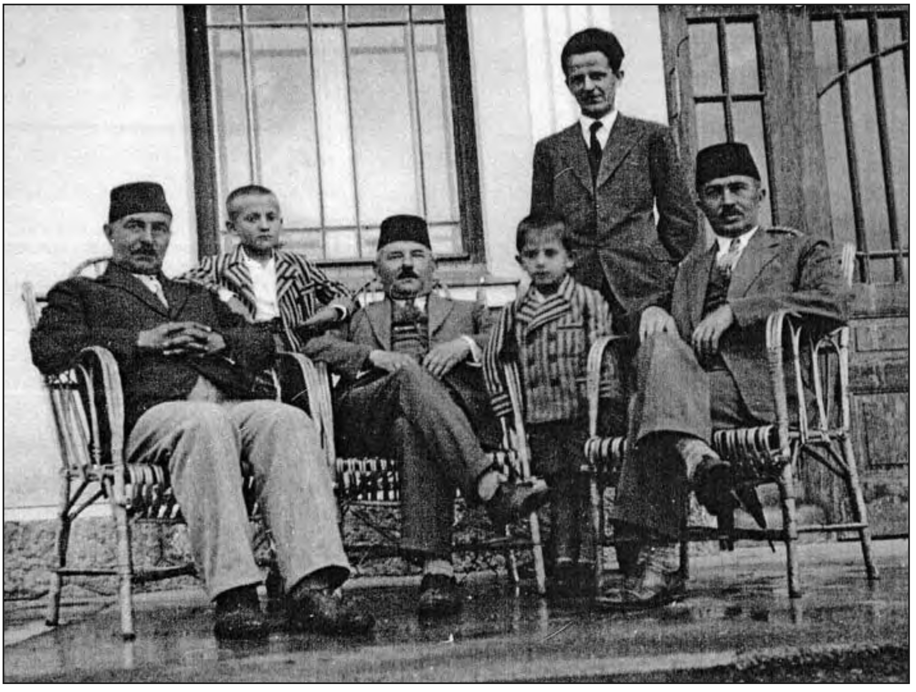

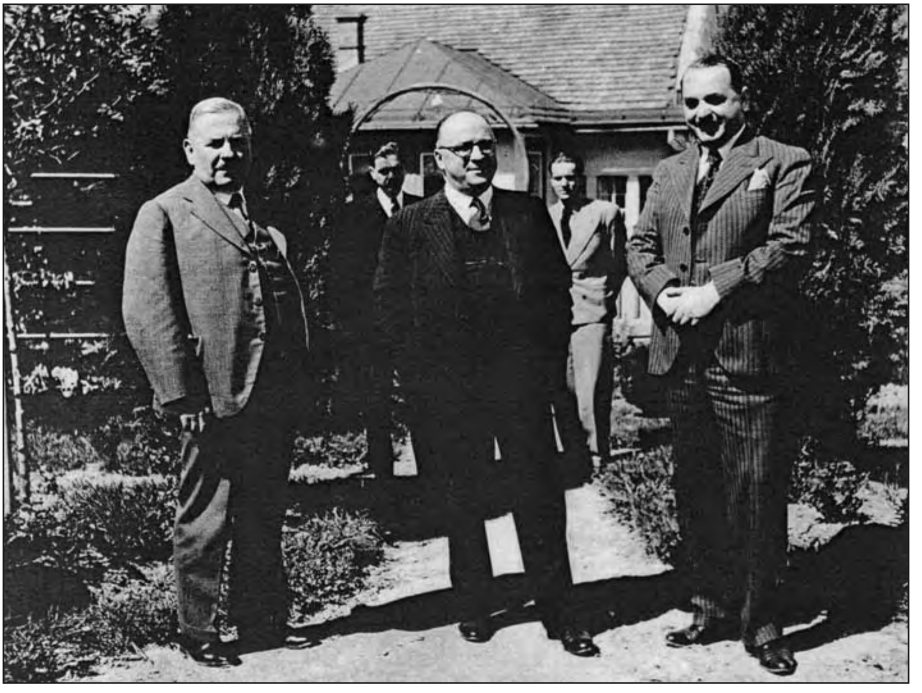

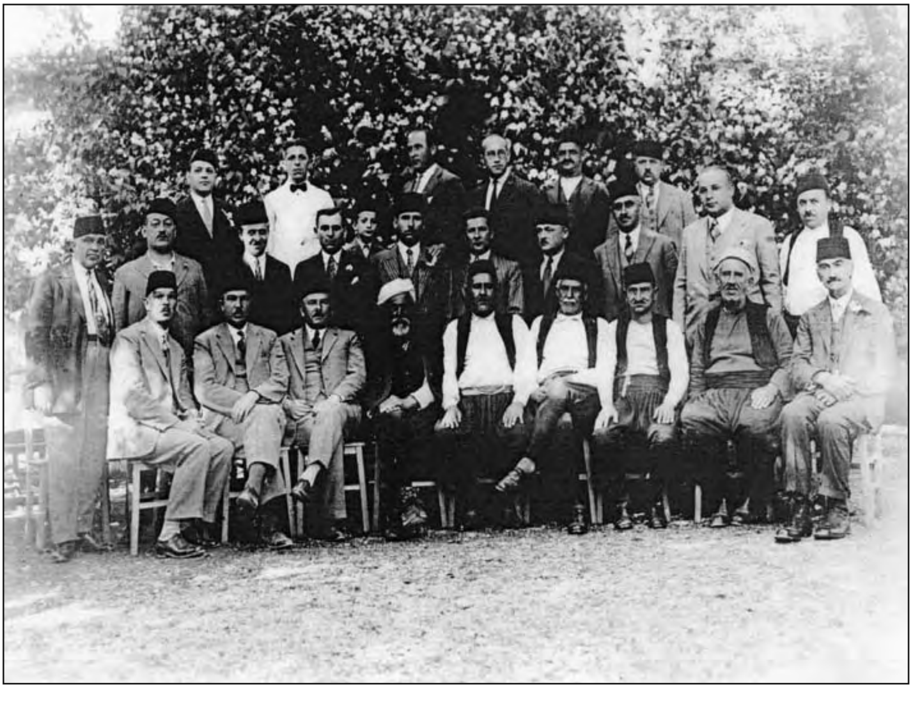

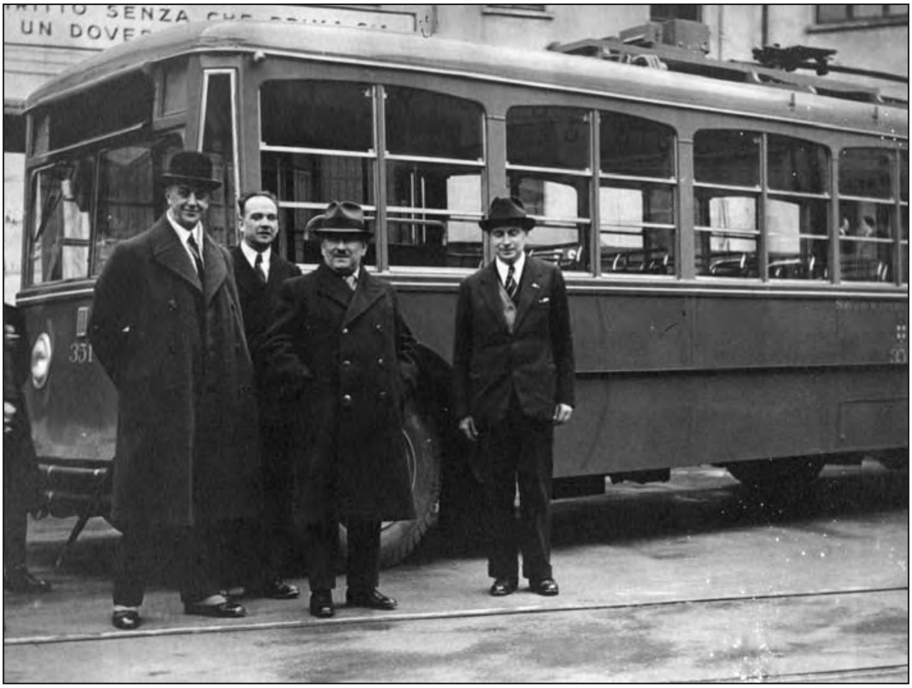

ŽELEZNIČKI
VENAC
Ministar saobraćaja
G. Dr. MEHMED SPAHO
u svom kabinetu

Kardos

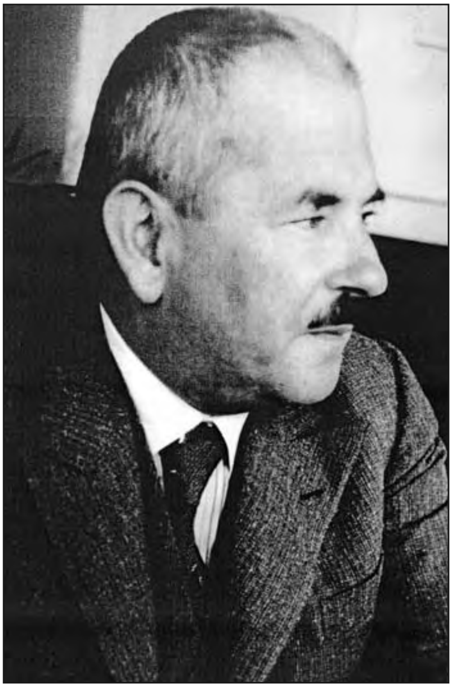

SENZA
UN

MERKUR
RADIO
S. HAMAMOVIĆ
ULAZ

DOKUMENTI

Jugoslavenska muslimanska organizacija

U *Novoj Evropi* (Zagreb, knj. VII, br. 17. od 11. lipnja 1923) na uvodnom mjestu je štampan Spahin članak *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, u kojemu se na najbolji način pokazuje Spahin odnos prema jugoslavenskoj politici do 6. januara 1929. godine. U analizi stavova koje Spaho zastupa u ovom članku treba voditi računa da je on u vrijeme kada ovo piše u opoziciji, te da je upravo tada završena njegova borba za stjecanje liderske pozicije unutar Jugoslavenske muslimanske organizacije, a time i unutar muslimanske zajednice. S obzirom na takve okolnosti, Spaho traži opravdanja za pojedine svoje ranije političke poteze pa piše:

«Mnogi zamjeraju, što su se muslimani Bosne i Hercegovine okupili u jednoj političkoj stranci i što su joj dali vjersko obilježje. To čine naročito oni kojima prilike pod kojima je naša organizacija nastala, i pod kojima se je razvijala, nijesu dovoljno poznate. Iako je odmah u početku stvaranja naše države proklamovano s nadležnih mjesta načelo potpune ravnopravnosti svih državljana bez obzira na vjersku i plemensku pripadnost, iako je to načelo kasnije uneseno u osnovni zakon naše države, ono se nije kod nas primjenjivalo, i mi smo morali odmah u početku našeg državnog ujedinjenja da osjetimo da to načelo za nas ne važi. Ni život, ni imetak, ni lična sloboda, čak ni vjerske svetinje muslimana, nijesu bile, pa nijesu ni danas, zaštićene onako kako bi to morale da budu u jednoj pravnoj državi.

Ovo su bili glavni razlozi postanka naše organizacije u 1919, a zbog ovakovih razloga postoji ona još i danas u svojoj prvašnjoj snazi. Ni teška unutrašnja kriza, koju je ona imala prošle godine da prebrodi, nije joj nimalo oslabila snagu, što se najbolje vidjelo na prošlim izborima za Narodnu Skupštinu. Na izborima za Ustavotvornu Skupštinu dobila je bila JMO 110.000 glasova, a na izborima 18. marta o. g. 112.000 glasova.

Jugoslavenska Muslimanska Organizacija bori se u prvom redu za prava i istinsku ravnopravnost i jednakost, za dobru i pravednu upravu u našoj državi,

i za strogu primjenu zakona na sve državljane. Ona traži da svi mi srazmjerno, podjednako, podnosimo terete za našu državnu zajednicu, ali da i svi srazmjerno podjednako uživamo i blagodati te državne zajednice. Nije dovoljno da se u ustavu i u državnim zakonima proklamuje jednakost svih državljana, već treba da se to u svim granama državnog života i u djelo provodi.

Mi smatramo da ćemo se ovom cilju, za kojim idemo i u kome nema ništa specijalno vjerskog muslimanskog, najviše približiti ako se naša država uredi tako, da sve pokrajine dobiju što šire samouprave. S ovakvim programom došla su 24 poslanika Jugoslavenske Muslimanske Organizacije i u Ustavotvornu skupštinu. Nu, kad smo vidjeli da se u ondašnjoj Ustavotvornoj Skupštini ne može sklopiti većina koja bi donijela Ustav s unutrašnjim uređenjem države prema ovom programu, odgodili smo svoje programsko gledište za bolja vremena, pa pokušali da ostale tačke svog programa provedemo.

Jednogodišnja saradnja u vladi radikalsko-demokratske koalicije, s kojom smo zajedno odglasali Vidovdanski Ustav, dovela nas je do gorkog razočaranja i prisilila da se vratimo svom starom programu o unutrašnjem uređenju države. I kad danas tražimo autonomiju Bosne i Hercegovine, mi to ne činimo ni iz kakvih državno-pravnih razloga, već samo stoga što smo, u jednogodišnjoj saradnji s radikalsko-demokratskom vladom a na temelju centralističkog Ustava, pojačali sve svoje ranije uvjerenje da se naše osnovne tačke programa o pravoj i istinskoj jednakosti, i o dobroj upravi, mogu samo s ovakvim uređenjem države postići. Samo najšira autonomija pokrajina može nas spasiti od ekonomskog eksploatisanja od strane Beograda, i od rđave uprave koju nam naročito u posljednje vrijeme donose iz Srbije nekvalifikovani i nesposobni policijski činovnici, počevši od pokrajinskog namjesnika pa do posljednjeg seoskog načelnika. Naše shvatanje o dužnostima svih državnih, a napose policijskih činovnika, dijametralno se razilazi od onog što vlada u beogradskim političkim krugovima. Dok je za nas činovnik samo izvršilac državne vlasti, dotle po shvatanju beogradskih političara, činovnik, a naročito policijski, treba u prvom redu da bude dobar korteš za partiju koja je na vlasti. S ovakvim shvatanjem činovničkih dužnosti ne može se ni zamisliti dobra i poštena uprava.

Izbori od 18. marta o.g. pokazali su, da i većina stanovništva Bosne i Hercegovine traži ovako uređenje države. Od 48 poslanika, koje su Bosna i Hercegovina na prošlim izborima izabrale, 27 ih je birano na programu koji traži što širu autonomiju.

Prigovor, da i sadašnji Ustav daje narodu široke samouprave u oblastima i općinama, samo je jedna pravna fraza, što se najbolje vidi po tom da je kod

nas ukinuto sada i ono malo samouprave, što smo je imali u općinama za vrijeme najreakcionarnijeg austro-mađarskog režima.

Jugoslavenska muslimanska organizacija nastavlja u prvom redu borbu za što širu autonomiju pokrajina, i za pravu i istinsku ravnopravnost i jednakost, uvjerena da će se samo tim putem riješiti i teška unutrašnja kriza naše države».

Izborni falzifikati prije rata

Prvi izbori u Bosni i Hercegovini vršeni su još prije okupacije za centralni parlament u Carigradu. Poslanici u ovaj parlament birani su za turske uprave svega dva puta. Izbor se vršio posrednim putem preko po srezovima izabranih povjerenika. Politički život u to doba nije bio razvijen i nije bilo izborne borbe na kakvu smo mi navikli u demokratski uređenim zemljama. Nije bilo ni više kandidata, već samo po jedan kandidat za svako poslaničko mjesto tako, da ni potajne izborne borbe nije moglo biti.

Poslije okupacije Austro Ugarska je zavela u Bosni i Hercegovini potpuno apsolutističku upravu tako, da prvih godina uopće nije bilo nikakvih izbora. I prve općinske uprave i općinska vijeća imenovani su od vlade. Istom u godini 1884 objavljen je štatut i izborni red za općinu glavnog grada Sarajeva. I po ovom štatutu i izbornom redu stanovništvo grada Sarajevo biralo je od 27 gradskih vijećnika samo dvije trećine, dok je gradonačelnika i obadva podnačelnika kao i jednu trećinu gradskih vijećnika imenovala vlada. Svakoj pojedinoj vjeroispovijesti bio je određen broj gradskih vijećnika, i to 12 muslimana, po 6 katolika i srpsko-pravoslavih i 3 jevreja. Vijećnici pojedinih vjera nijesu bili birani posebno, nego svi zajedno tako, da su birači jedne vjere birali i vijećnike drugih vjera.

Sličan štatut poslije Sarajeva dobio je Mostar previšnjim riješenjem od 19 decembra 1890. Ostale općine u zemlji postepeno su organizovane, pa je godine 1897 izrađen tako zvani normalni općinski štatut, koji je služio kao osnova za organizovanje pojedinih općina. I ovi štatuti pojedinih općina osnivali su se na istom načelu kao i sarajevski i mostarski.

Kako u to doba u Bosni i Hercegovini nije bilo pravog političkog života, izbori za općinsko vijeće vršili su se na prilično patrijarhalan način. Birači su dobijali glasovnice, a kako je bilo među biračima mnogo nepismenih, to su obično predavali ove glasovnice pismenim ljudima u čaršiji da im ih ispune. Rijetko su kada isticani kandidati za općinske izbore, samo je u tom pogledu vlada činila izuzetak za činovnike, naročito u Sarajevu gdje je broj činovnika birača bio vrlo velik. Izborno pravo nijesu imali samo činovnici bos.-herc. pripadnici, već i austrijski i ugarski državljani tako, da je utjecaj vlade preko činovnika na općinskim izborima, naročito u Sarajevu, bio vazda vrlo velik. Veliki dio činovnika uopće je slabo dolazio u dodir s narodom, pa nije imao ni prilike da upozna građane, koje bi eventualno u slučaju općinskih izbora birao za vijećnike. Vlada je obično prilikom svakih izbora sastavljala kandidatsku

listu, dijelila je među činovnike, i oni bi je od prvog do zadnjeg imena prepisivali na glasovnice i predavali izbornoj komisiji. Kako među građanstvom nije nikad bilo kandidatskih lista složno sastavljenih, to su obično ove vladine liste i prolazile.

Istom iza godine 1900 počinje da se razvija politički život. 1907 g. stupio je na snagu zakon o štampi, a još prije toga preventivna cenzura, koja je vršena na novinama, bila je mnogo slobodoumnija. U to doba javlja se i jači pokret, koji traži potpunu općinsku autonomiju, u kojoj će narod birati čitavo općinsko vijeće i gradskog načelnika i podnačelnike. Prvi je u tom uspio grad Mostar. On je već godine 1907 dobio novi općinski red sa izbornim redom, po kome općinsko vijeće biraju općinski stanovnici, a općinsko vijeće bira gradskog načelnika iz svoje sredine i od one vjeroispovijesti, koja je po prošlom zvaničnom broju stanovništva bila u relativnoj većini. Na sličan način birana su i dva podnačelnika od ostalih dviju vjeroispovijesti. Iste godine objavljen je i zakon o seoskim općinama na osnovu koga je počelo i organizovanje i seoskih općina.

Proglašenje ustava u godini 1910 unosi u zemlju pravi politički život. U maju 1910 izvršeni su po ovom ustavu i izbornom redu, koji je zajedno sa ustavom objavljen, izbori prvih poslanika u bosanskohercegovački sabor. Broj mandata bio je podijeljen među pojedine vjeroispovijesti prema broju stanovništva, a svaka vjera birala je svoje poslanike zasebno u tri kurije. Prva izborna kurija bila je podijeljena u dva razreda. U prvom izbornom razredu birali su svi muslimanski posjednici, koji su plaćali zemljarine bar 140 kruna. Posjednicima zemlje drugih vjeroispovijesti, koji su plaćali zemljarine bar 140 kruna stajalo je do volje, da biraju u prvom izbornom razredu, ili pak u onom izbornom tijelu drugog razreda, kojemu su pripadali po svojoj vjeroispovijesti.

U drugom izbornom razredu prve izborne kurije birala su: sva ona lica, koja plaćaju barem 500 kruna izravnih poreza izuzevši točarinski porez;

Oni koji su svršili koju visoku školu u Austro-Ugarskoj monarhiji ili koji drugi ravan naučni zavod u Austro-Ugarskoj monarhiji;

Lica duhovnog staleža svih zakonom priznatih vjeroispovijesti;

Svi aktivni činovnici, koji u građanskoj upravnoj službi Bosne i Hercegovine stoje kao i umirovljeni zemaljski činovnici, te zemaljski željeznički činovnici i vojnički činovnici; konačno oficiri u miru.

U II kuriji birali su stanovnici gradova, a u III kuriji stanovnici sela.

U I i II kuriji glasanje se vršilo glasovnicama tajno, a u III kuriji usmeno i javno.

Na prvim izborima za bosansko-hercegovački sabor istupili su Srbi pravoslavni sa jednom listom tadašnje Srpske narodne organizacije. Među muslimanima borile su se dvije stranke, Muslimanska narodna organizacija i Muslimanska samostalna stranka. Isto tako kod Hrvata katolika: Hrvatska narodna zajednica i Hrvatska katolička udruga.

Ovi prvi izbori za bosansko-hercegovački sabor izvršeni su u potpunom redu. Vlada nije vršila nikakav ni posredni ni neposredni uticaj na birače i prepustila je pojedinim kandidatima odnosno strankama, koje su istakle kandidate, da se slobodno natječu za povjerenje naroda. I ako je vlada po izbornom redu postavila izborne povjerenike, koji su provodili izbore, na izborima nije bilo nikakvih zloupotreba, nego su svi izborni povjerenici proveli izbore potpuno po zakonu i izabranim su proglašeni oni, koji su stvarno dobili najveći broj glasova.

Zakonodavni rad u bosanskohercegovačkom saboru razvijao se je u početku vrlo mirno. I sukobi s vladom bili su vrlo rijetki. Poslanici su naravno u svojim govorima napadali rad vlade, ali nijesu iz toga svoga kritikovanja povlačili nikakvih konzekvencija, već su većinom glasali za vladin predlog. Tako su isprva proračuni izglasani bez ikakvih poteškoća u saboru. Malo više borbe bilo je prilikom pretresa zakona o fakultativnom otkupu kmetova, jer je jedan dio poslanika srpsko-pravoslavnih ponajviše grupa oko lista „Otadžbina" (Kočićeva grupa) tražila obligatorno riješenje agrarnog pitanja, ali i zakon o fakultativnom otkupu kmetova prošao je u bosanskohercegovačkom saboru velikom većinom glasova.

Tako su prošle dvije godine rada u bosanskohercegovačkom saboru. U godini 1913 javljaju se ozbiljne smetnje u saborskom radu. Sukob između vlade i gotovo cijelog sabora nastao je na pitanju zakona o službenom jeziku, jer su sve grupe u saboru tražile, da službeni jezik bude srpskohrvatski, dok je do tada bio unutarnji službeni jezik njemački, a kod željeznica samo njemački.

Muslimani i Srbi pravoslavni ušli su u bosanski sabor kao saveznici iz zajedničke borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju i protiv aneksije Bosne i Hercegovine. U saboru je došlo poslije izvjesnog vremena do razlaza između njih radi agrarnog pitanja. Veći dio poslanika Srba pravoslavnih tražio je obligatorno rješenje agrarnog pitanja dok su muslimanski poslanici, među kojima je bio priličan broj posjednika interesovanih u agrarnom pitanju, bili su protivnici ma kakva nasilnog rješenja agrarnog pitanja, a naročito obligatnog otkupa kmetova. Poslanici Hrvati katolici iako su načelno stajali na gledištu obligatornog

otkupa kmetova i s takvim programom išli u izbore, nijesu agrarno pitanje stavljali u prvi red svoje političke akcije. Stoga je tokom vremena došlo do zbliženja između poslanika muslimana i katolika, a docnije i do takozvanog pakta, o kome se onda mnogo u javnosti pisalo i po kome su i jedna i druga strana nazivani paktašima. Nekako u to doba došao je na položaj zajedničkog ministra finansija, pod čijom je rukom bila vrhovna uprava Bosne i Hercegovine, Poljak Bilinski, a za zemaljskog poglavara general Potiorek. Njima je obojici bilo mnogo stalo do toga, da bosanskohercegovački sabor učine sposobnim za rad, pa su nastojali da uklone sve smetnje, koje su im na putu stajale. Muslimanski i katolički poslanici mogli su da zajedno s virilnim članovima sabora obrazuju saborsku većinu, ali ministar Bilinski nije htio u tadašnjim prilikama da pravi većinu u saboru bez Srba pravoslavih, koji su činili relativnu većinu stanovništva Bosne i Hercegovine. Među srpsko-pravoslavnim poslanicima formirale su se tada tri grupe: grupa oko „Srpske riječi“ sa Vojislavom Šolom i dr. Milanom Srškićem na čelu bila je najsklonija saradnji s vladom i uz izvjesne uslove spremna da zajedno s muslimanskim i katoličkim poslanicima stvori saborsku većinu; grupa oko „Naroda“, kojoj su pripadali dr. Nikola Stojanović, dr. Uroš Krulj, Atanasije Šola i drugi stavljala je u prvi red svoje političke akcije nacionalno pitanje, bila je protivna svakom kompromisu s vladom; grupa oko „Otadžbine“, čiji je idejni vođa bio Petar Kočić najviše se zalagala za radikalno rješenje agrarnog pitanja.

Prvi pokušaj ministra Bilinskog da nađe saradnika i među poslanicima Srbima pravoslavnim bio je upućen grupi oko „Srpske Riječi“. Vođeni su dugi razgovori kako između vlade i ove grupe poslanika, tako između muslimanskih i katoličkih poslanika s jedne strane i ove grupe s druge strane. Ti razgovori međutim nijesu doveli do poželjnog rezultata, pa su poslanici grupe oko „Srpske Riječi“ njih 12 na broju u septembru 1913 dali ostavke na mandat. Najveći dio ovih poslanika biran je u I kuriji. Još prije toga počeo je ministar Bilinski razgovor o stvaranju većine u saboru i s Danilom Dimovićem, koji nije bio poslanik, ali je u političkom životu i prije otvorenja bosanskohercegovačkog sabora igrao političku ulogu. Još u augustu 1913 potvrđuje Dimović u jednom razgovoru da je bio kod ministra Bilinskog u jednoj čisto ekonomskoj stvari, ali da su tom prilikom dodirnuta i politička pitanja, no da nije tačna novinska vijest, da je govoreno o stvaranju jedne vladi sklone demokratske stranke. Ali već 13 oktobra 1913 javlja zagrebački „Srbobran“, koji je bio sklon toj Dimovićevoj akciji, da su vođe muslimanskih i hrvatskih partija poveli s advokatom D. Dimovićem pregovore u svrhu, da on otpočne akciju za stvaranje radne ve-

ćine. Dimović koji je s početka odbijao, izjavio se napokon spremnim na takovu akciju pod ovim uslovima: smanjenje uticaja obiju vlada na čisto bosansko zakonodavstvo, nezavisnost sudaca i stalnost od VII činovničkog razreda na više, odgovornost vlade pred za to naročito pozvanim forumom, slobodna kolportaža novina, obligatorni otkup kmetova, pri čem zemlja treba da naknadi dio otkupnih troškova (oko 1 ½ milijun kruna), uređenje carinskog verzuma i izborni red na interkonfesionalnoj osnovi. Dimović je potvrdio dopisniku sarajevskog lista „Bosnische Post“ da su informacije „Srbobrana“ tačne i dodao da su u jezičnom pitanju uzeli Hrvati vodstvo da je i gotovo sigurno da će biti povoljno riješeno. Ti su razgovori vođeni u drugoj polovici mjeseca oktobra i do konca mjeseca s uspjehom svršeni. Već 31 oktobra 1913 objavljeno je, da će se izvršiti izbor za mandate, koji su upražnjeni ostavkom poslanika grupe oko „Srpske Riječi“ u III kuriji osmoga, u II kuriji devetoga i u I kuriji desetog decembra 1913.

Akciju advokata D. Dimovića oštro je napala „Srpska Riječ“ i „Narod“, a zagrebački „Srbobran“ uzimao je Dimovića u zaštitu ističući da je neprolazna zasluga Dimovića, da se agrarno pitanje neće više skinuti s dnevnog reda bosanske politike. Izgleda da svi poslanici grupe oko „Srpske Riječi“ s ovakvim pisanjem svoga organa nijesu bili zadovoljni, jer u jednom pismu redakciji Dimovićeva lista „Istine“ Vojislav Šola i dr. Jovo Simić odgovaraju, da nemaju veze sa „Srpskom Riječi“ i da je Dimovićeva akcija dobra i da može našem narodu donijeti koristi.

Prvi put u političkom životu Bosne i Hercegovine javljaju se na ovim naknadnim izborima za bosansko-hercegovački sabor nove do tada nepoznate izborne metode. Vlada, kojoj je na čelu general Potiorek, a kojom iz Beča diriguje ministar Bilinski, hoće da po svaku cijenu budu izabrani u bosansko-hercegovački sabor kandidati Dimovićeve grupe, jer su i grupa oko „Otadžbine“ i grupa oko „Naroda“ postavile svoje kandidate. Prvi put javljaju se činovnici kao agitatori po selima. „Narod“ u svom broju od 20 novembra 1913 piše, o predizbornom kretanju u sarajevskom srezu ovako: „Kotarski ured u Sarajevu razaslao je jučer svoje činovnike po kotaru da kortešuju za vladine kandidate. U seoskom izbornom srezu Sarajevo – Visoko – Fojnica čini se na razne načine velika presija na birače da glasaju za Dimovićeva kandidata Vukana Kuljanina. Ovrhvoditeljima i cestarima se prijeti oduzimanjem službe, mehandžijama i seoskim trgovcima s oduzimanjem dozvola, članovima medžlisa i džematbašama da će im se oduzeti muhurovi, radnicima na državnim cestama da neće više dobivati zarade, a ostalim težacima da će im se oduzeti

erarni bikovi i konji, ako budu glasali za kandidata opozicije Nikolu Divljana. Oružni listovi, koji se upravo sada dijele ne daju se onima, koji se ne obvežu da će glasati po naredbi“

Na drugom mjestu u istom broju „Narod“ veli da Dimović i Jojkić počinju unositi mađarske metode u naše izbore. U svom broju od 23 novembra 1913 „Narod“ javlja, da politički pristav Kondić nudi sveštenicima besplatno fijaker da glasuju za Dimovića. Pozvao je i komunalne učitelje te im je zaprijetio da moraju glasati za Dimovića, ili nikako neglasati. U istom broju javlja „Narod“ iz Tešnja, gdje su također raspisani izbori za III kuriju: „U Tešnju se nalazi čitav ured i sud u agitaciji za vladinog kandidata Ljubu Simića. Neće im pomoći ništa, jer je sav tešanjski kotar za Pejanovića“. U broju od 27 novembra zaplijenjen je čitav uvodni članak pod naslovom: „Presija i bezakonja na izborima“.

Jakša Sedmak, kotarski predstojnik u Gračanici, saopćio je dr. Nikoli Stojanoviću u povjerenju, da je dobio pismeno naređenje zemaljske vlade da lično obiđe svakog birača u I kuriji i da mu zaprijeti da ne glasa za „Narodovu“ listu, jer da je ona antidinastična i antidržavna.

Povodom ovih izbora u I kuriji pojavljuje se još jedno drugo pitanje. Vlada je, da osigura svojim kandidatima pobjedu na izborima u I kuriji unijela spisak birača I kurije sve Jevreje koji su plaćali bar 500 K. izravnog poreza, a njih je po pisanju ondašnjih novina bilo bar 300. Ovo je vlada učinila na osnovu §11 izbornog reda, koji veli: „Pripadnici onih vjeroispovijesti, kojima nije dan samostalan mandat u sabor radi malenog broja njihovih priznavalaca, vlasni su da u svojem prebivalištu već prema tome kojoj kuriji pripadaju, biraju u jednom od vjerskih izbornih tijela dotične kurije“.

Ovo pitanje učešća Jevreja u I izbornoj kuriji pojavilo se još i prije u augustu iste godine, pa su i tada predstavnici pojedinih srpskih partija protiv toga protestovali. Ovaj put vlada pogotovo nije htjela da odustane od svog gledišta da Jevreje, koji su imali samostalan mandat u II kuriji briše iz spiska birača I srpsko pravoslavne kurije. Pored Jevreja uneseni su u spisak birača I kurije i birači evangelitske vjeroispovijesti.

Zahvaljujući velikom broju činovnika, na koji je vlada ovaj put vršila jak uticaj, lista Danila Dimovića dobila je apsolutnu većinu od 1142 glasa prema listi „Narodove“ grupe sa 467 i grupe „Otadžbine“ sa 346 glasova. Izgleda po svemu da izborni skrutinij u I kuriji nije falsifikovan, ali je nesumnjivo falsifikovana volja birača nedozvoljenim uticajem vladinih organa.

Ali vladi je bilo stalo i do toga da Dimovićeva grupa odnese pobjedu u III kuriji, u seoskim izbornim srezovima, da na taj način pokaže, kao da i Srbi seljaci odobravaju Dimovićevu politiku i hoće saradnju s vladom. To joj nije bilo teško postići, jer je po izbornom redu glasanje vršeno javno i usmeno. Falsifikat izbornog skrutinija u izbornom srezu Sarajevo–Visoko–Fojnica utvrđen je odmah proglašenjem izbornog rezultata, jer je vlada taj posao izvršila prilično nevješto. Veliki dio izbornih komisija objavio je naime odmah poslije izbora rezultat glasanja, prema kome je kandidat opozicije Nikola Divljan na tim mjestima dobio 1892 glasa. Međutim je glavna izborna komisija, poslije nekoliko dana rada ovaj broj glasova snizila na 729, a broj glasova vladina kandidata Vukana Kuljanina povećala i proglasila ga izabranim. Izbori su naime izvršeni 8 decembra, a rezulatat je objavljen istom 12 decembra, prema kome je Vukan Kuljanin dobio 1556 glasova, a Nikola Divljan 729. Donoseći ove rezultate „Bosnische Post“, ondašnji poluslužbeni vladin list na njemačkom jeziku dodaje ove karakteristične riječi: „Utvrđivanje rezultata zadocnilo je zbog toga, što su glasovi podijeljeni na mnogo kandidata, kao i zbog toga što mnogi glasovi nijesu bili valjani, pa je glavna izborna komisija bila prisiljena da ispita ne samo rezultat pojedinih glasačkih mjesta, već i svaki pojedini glas“. Gotovo je sigurno da je sličan falsifikat izvršen i u izbornom srezu Tešanj – Kotor Varoš, ali o tim izborima u ono vrijeme nijesu izneseni stvarni dokazi.

Srpska opoziciona štampa oštro je napala ovakav vladin postupak. „Narod“ u broju od 13. decembra u uvodniku pod naslovom „Poslije naknadnih izbora“ piše među ostalim: „Naša akcija se je ograničila isključivo na dva seoska sreza. Tu smo postigli dobre rezultate. Pored svega pritiska vlasti mi smo postigli u sarajevskom više od 1500 glasova, a u tešanjskom više od 1100 glasova, koje je centralna izborna komisija u sarajevsko-visočko-fojničkom srezu snizila na 729 glasova. Da je bilo kontrole u izbornim komisijama, mi bi ova oba mandata osvojili. Naš gubitak je jednak nacionalnom gubitku što se konstatovalo da ima ljudi, koji iz straha rade po želji vlade. Vrijeme je najbolji sudija. Ono će jasno pokazati, koliko će po vladu od koristi biti metodi, kojim se služila pri izborima. Rad u saboru pokazaće koliko su mizerni oni, koji iz ruku vladinih primiše mandat i u koliko će takova uloga biti štetna po srpski narod“.

„Srpska Riječ“ u broju od 15. decembra 1913. u polemici sa poluslužbenim listom „Bosnische Post“ piše ovako: „Kad se govori o izborima i kad se obrađuje ova teza predpostavka je da su izbori slobodni. Samo ako su izbori potpuno slobodni, može se govoriti o raspoloženju širokih masa ili o eventualnoj promjeni kursa. Ovi naši naknadni „izbori“ pravi su šamar slobodi izbora.

Pored onako silne vladine presije i stvaranja „većine“ ne može se govoriti o izborima. Ovo nijesu bili nikakvi izbori, za to narodna volja i nije došla do pravog izraza. Mi nijesmo prijatelji skrajnje politike, niti smo opozicija iz puste želje da sve rušimo, - ali i mi umjereniji moramo se uzbuniti kad vidimo, šta se sve kod nas događa i kakvih žalosnih Srba ima u našim redovima. Srpski je narod silom otjeran danas u opoziciju, a ono nekoliko mehkiša i ljudi slabe kičme, koji se nikad i nigdje nijesu borili za narodna prava, nego su odmah u početku svoje porušene političke karijere zasjeli na jasle, ne mogu se smatrati narodnim predstavnicima“.

Mjesec decembar 1913. bio je sav u znaku izbora. 8, 9. i 10. decembra obavljeni su naknadni izbori za sve tri srpsko pravoslavne kurije za mandate, koji su upražnjeni ostavkom grupe oko „Srpske Riječi“. 11 decembra izvršeni su izbori za gradsko zastupstvo u Sarajevu i na tim izborima vodila se oštra borba. Najoštrija borba bila je između dvije muslimanske grupe Esad ef. Kulovića i Fehim ef. Ćurčića. Svi birači u gradu Sarajevu birali su zajednički gradske zastupnike, ali je broj gradskih zastupnika za svaku pojedinu vjeroispovijest bio unaprijed određen. Biralo se 8 muslimana, po 4 pravoslavna i katolika i dvojica Jevreja. Radi zajedničkog glasanja obadvije muslimanske grupe napravile su izborne sporazume s pojedinim grupama drugih vjeroispovijesti. Grupa Esad ef. Kulovića okupila je za svoju listu veći dio Srba pravoslavnih, Hrvate katolike od Hrvatske Narodne Zajednice, ogromnu većinu Jevreja, koji su pristajali uz Ješuu D. Saloma i M. H. Jakoba Altarca. Grupa Fehim ef. Ćurčića imala je za se sve činovničke glasove, od Hrvata katolika Hrvatsku katoličku Udrugu i jevreje, koji su pristajali uz Avrama D. Saloma. Izborni proglas Kulovićeve grupe potpisali su. Fadilbeg Fadilpašić, Avdaga Šahinagić, dr. Halidbeg Hrasnica, dr. Orešković, Stjepan Zelenika, Filip Grubišić, Jovo Pešut, dr. Dušan Jeftanović, dr. A. Radović, Ješua D. Salom, M. H. Jakob Altarac i Girolamo Salom.

Među muslimanima grupa Esad ef. Kulovića imala je tada neospornu većinu. Kandidati na listi Fehim ef. Ćurčića pripadali su tadašnjoj Ujedinjenoj Muslimanskoj Organizaciji, koja je u saboru imala veći broj muslimanskih poslanika i koja je zajedno s poslanicima Dimovićeve grupe i obadvjema grupama hrvatskim u saboru bila već obrazovala vladinu većinu. Poraz na općinskim izborima ove muslimanske grupe značio bi i za njih a donekle i za vladu poraz istom inaugurisane nove politike. Stoga su oni od vlade tražili, da ih na izborima pomogne, a i vlada je tome njihovu traženju izišla u susret da se ne bi pokazalo, da muslimani u glavnom gradu ne odobravaju nove vladine politike u

saboru. Vlada je u početku pokušala da činovničke glasove za ovu listu osigura na taj način, što su pojedine činovničke organizacije zaključile da za ovu listu glasaju. Tadašnji organ Udruženja činovnika donio je listu Fehim ef. Ćurčića i preporučio svojim članovima činovnicima da za nju glasaju. Kad se primijetilo da ovakova preporuka nije dovoljna da činovnike skloni da glasaju za Ćurčića listu, onda je tadašnji predsjednik činovničkog udruženja lično obilazio pojedine činovnike i preporučivao im da glasaju za Ćurčića listu, jer da je to u interesu činovnika. Međutim izgleda da ni ova lična intervencija predsjednika činovničkog udruženja nije imala uspjeha, jer je vlada u oči samih izbora preko šefova pojedinih odsjeka naredila svim činovnicima, da glasaju za Ćurčića listu nešto izmijenjenu, jer su na činovničku listu primljeni za kandidate dvojica Hrvata katolika, dvojica Srba pravoslavnih i jedan jevrej s Kulovićeve liste, dok su imena svih muslimanskih kandidata uzeta s Ćurčićeve liste.

U oči samih izbora jedna deputacija građana muslimana pritužila se zamjeniku poglavara zemlje, da usprkos obećanja, koje je dao sam poglavar zemlje, vlada vrši utjecaj na činovnike. Zamjenik poglavara zemlje tražio je u oči samih izbora pismenu pritužbu, koja mu je i predana.

Izbori su se vršili na pet glasačkih mjesta: u srpskoj školi (današnjoj Bogosloviji) predavali su svoje glasovnice birači I kotara; u zanatskoj školi glasali su birači II kotara; u jevrejskoj školi u Sulejmanovoj ulici birači III kotara; u gradskoj vijećnici birači IV i V kotara s jednim dijelom Čaršije i Alifakovca. U vatrogasnoj kasarni glasali su birači s lijeve obale Miljacke. „Bosnische Post“ od 12 decembra piše da Sarajevo nije zapamtilo takve izborne borbe. Od oko 4000 upisanih birača došlo je na biralište 3150, dakle punih 75%. Na izborima od 14 novembra 1910 glasalo je od 3329 svega 1831, dakle 55%. Nikad ni poslije rata nijesu sarajevski birači u tolikom broju izišli na biralište. Radi velikog učešća birača glasanje je trajalo dosta dugo, a skrutinij još duže. Prva je izborna komisija svršila u Srpskoj školi oko 12½ sati u noći. Na ovom biralištu Kulovića lista imala je malu većinu. Zatim je predan izborni rezultat u Jevrejskoj školi u 2¾ sata. I ovdje je Kulovića lista imala većinu. U Zanatskoj školi svršeno je brojenje glasova u 3½ sata po noći. Na ovom biralištu glasovali su najvećim dijelom činovnici i ovdje je Ćurčića lista dobila većinu. Zatim je svršila komisija u vatrogasnoj kasarni, gdje je također lista Kulovića imala većinu. Posljednje mjesto je bilo u općini, gdje je glasovao najveći dio pristaša Kulovića liste. Ali na opće iznenađenje čitavoga građanstva objavljen je izborni rezultat, da je na ovom biralištu Ćurčića lista dobila većinu i to upravo onoliko, koliko joj je trebalo da budu svi kandidati s ove liste izabrani. Zanimljivo je

da pošljedni kandidat s Ćurčića liste je imao samo jedan glas više od nosioca Kulovića liste Esad ef. Kulovića. Svak je znao da je izborni rezultat birališta u Gradskoj viječnici falzifikovan, ali je bilo teško naći dokaza, da se ta tvrdnja dokaže. U protestu koji su odmah poslije izbora na 14 decembra predali pristaše Kulovića liste traženo je poništenje izbora zbog toga, jer da je vlada vršila presiju na činovnike, da u izbornim komisijama nije bilo pouzdanika Kulovića grupe i što je najvažnije da je skrutinij na biralištu u Gradskoj općini falzifikovan. Polusлužbeni vladin list donoseći vijest, da je ovaj protest predan dodao je, da će članovi izborne komisije, koja je radila u općini predati tužbu sudu protiv potpisnika protesta radi uvrede časti. Međutim prošlo je više od 10 dana, a ta tužba nije predana, pa je na traženje jednog potpisnika protesta „Bosnische Post“ donijela bilješku, da do tog dana nijedan od potpisnika protesta nije dobio tužbe. Protest je naravno kako se i očekivalo od vlade odbijen.

Naravno da u ono doba nije bilo moguće dobiti stvarne dokaze kako je izvršen ovaj falsifikat. Ja sam pokušavao da od pojedinih članova izborne komisije doznam štogod pouzdanije, ali u prvo vrijeme nijesam imao uspjeha. Među ostalim bio je član ove komisije i ljetos preminuli Antun Lušina, ondašnji gradski zastupnik, koga sam ja smatrao vrlo ispravnim čovjekom i za koga sam bio uvjeren da neće potpisati nešto, što je falsifikovano. Njega sam nekoliko puta pitao o tom, ali mi nikad nije čitavu stvar objasnio, iako je svojim držanjem dopuštao, da stvari na biralištu u gradskoj općini nijesu bile u redu. Tek mnogo docnije doznao sam od jednog učesnika u toj izbornoj komisiji sve pojedinosti, kako je falsifikat izvršen. Kod brojanja glasova uvijek je jedan član komisije ili koji općinski činovnik čitao kandidate s predanih glasovnica, a druga dvojica bi bilježili glasove. Na biralištu u gradskoj općini mijenjali su se pojedini članovi komisije i općinski činovnici u čitanju tih glasovnica. Sve do oko po noći Kulović i kandidati s njegove liste imali su na ovom biralištu ogromnu većinu. Iza po noći počeo je da čita glasovnice ondašnji poglavarstveni savjetnik Mirko Brdač. On je stalno držao pred sobom jednu ispunjenu glasovnicu s imenima Ćurčićevih kandidata, a s hrpe nepročitanih glasovnica uzimo je jednu po jednu glasovnicu, čitao vazda iz one liste pred sobom imena kandidata Ćurčićeve grupe, i čim bi pročitao, proturio bi glasovnicu među pročitane. Tako je on dosta dugo čitao iz jedne jedine glasovnice, koja je bila pred njim, samo kandidate s Ćurčićeve liste, i ako su na glasovnicama koje je on uzimao s hrpe nepročitanih glasovnica bili većim dijelom kandidati s Kulovićeve liste.

Kad je predan protest protiv izbora, pobojali su se tadašnji šef prezidijalnog ureda Zemaljske vlade baron Kolas i sarajevski vladin povjerenik dr. Gerde,

da vladin savjetnik dr. Radimski, u čiju je nadležnost spadalo rješenje protesta i koji je bio poznat kao ispravan činovnik, ne počne ponovno pregledati glasovnice s birališta u gradskoj vijećnici i na taj način ne utvrdi falsifikat. Radi toga su oni još prije rješenja protesta pozvali jedne nedjelje 4-5 mlađih političkih činovnika i predali im veliki broj ispunjenih glasovnica i štampanih lista Ćurčića kandidata. Zadaća ovih mladih činovnika bila je da na glasovnicama, koje su bile ispunjene kandidatima Kulovića liste polijepe Ćurčićeve liste. Ovi su marljivo lijepili i kad su izlijepili već koju stotinu, zavikao je jedan od one gospode: „Prestanite, već je dosta, ima ih previše". Ostalo je i štampanih Ćurčićevih listi koje nijesu bile ni polijepljene.

Interesantno je dakle, da je na ovim izborima stvarni falsifikat izvršen istom docnije poslije predavanja protesta, a da je prvo falsifikovanje izvršeno samo krivim čitanjem glasovnica.

„Srpska Riječ" popratila je ove izbore u svom broju od 12 decembra 1913 ovako: „Slobodno se može kazati, da interesovanje za gradske izbore nije nikad bilo tako jako, kao jučer. Agitovalo se neobično energično i s jedne i s druge strane, a glavna se borba vodila između muslimana, pristaša današnjeg gradonačelnika F. Ćurčića i bivšeg gradonačelnika g. Esad ef. Kulovića. Između njih bila je borba veoma velika i da se ograničila borba na njih same, prodrla bi Kulovića grupa s ogromnom većinom glasova. Žestoka se borba vodila između Jevreja, to jest između predsjednika općine sarajevske g. Ješue Saloma i g. Avrama D. Saloma, kome su u pomoć priskočili mnogi vladini činovnici i Jevreji sa strane. Da se i ovdje borba ograničila i da je svaka vjera za sebe glasala, g. Ješua Salom prodro bi kod Jevreja sa ⅔ (dvije trećine) glasova. Ali u našem mizernom izbornom redu, gdje sve vjere zajedno glasaju, ne prodire prava narodna volja Sarajlija i onih činovnika (gotovo samih Srba), koji vode računa o želji građanstva. Ali jučerašnji izbor dokazao je, da je ogromna većina Sarajlija protivna današnjem gradskom zastupstvu. Ovo je tačan rezultat jučerašnjih izbora. Ovo je činjenica, koju ne može niko pobiti".

(Preuzeto: *Narodna Uzdanica: kalendar za godinu 1935*; god. III, str. 43-56)

Financijske prilike Bosne i Hercegovine od 1878. do 1918.

Uvod

Berlinski kongres od godine 1878. ovlastio je Austro-Ugarsku da okupira pokrajine Bosnu i Hercegovinu i da njima upravlja. U članu XXV. Berlinskog ugovora od 13. jula 1878. određeno je, da će pokrajine B. i H. biti okupirane i upravljane od strane Austro-Ugarske. Sam Berlinski ugovor nije ništa odredio u pogledu načina upravljanja ovim pokrajinama. U posljednjem stavu člana XXV. pridržale su vlade Austro-Ugarske i Turske pravo da se sporazumiju o detaljima.

Ti detalji uvedeni su konvencijama između Austro-Ugarske i Turske od 21. aprila 1879. Pored općih odredaba o čuvanju prava suvereniteta sultanova nad ovim pokrajinama, o namještanju domaćih sila u upravi i punoj slobodi svih vjeroispovijesti, a naročito muslimanske, ova konvencija sadrži i važne financijske odredbe.

U članu III. postavljeno je osnovno načelo, da se prihodi B. i H. troše za potrebe zemlje i njezine uprave i za potrebe melioracije. Pored toga je u članu IV. ugovoreno, da otomanski novci zadrže svoj slobodni opticaj.

Dualistički sistem Austro-Ugarske morao je naći vidna odraza u uređenju cjelokupne uprave Bosne i Hercegovine, a naročito u financijskom i privrednom zakonodavstvu. Dva potpuno jednaka zakona austrijska i ugarska imala su zadaću, da osiguraju uticaj austrijske i ugarske vlade na upravu Bosne i Hercegovine, naročito u pitanjima financijske i privredne politike i da srede sva ona pitanja, koja su bila u vezi s uvođenjem B. i H. u zajedničko carinsko i privredno područje dvojne monarhije. To su bili zakoni od 20. decembra 1879. i od 22. februara 1880.

Prvim zakonom pripojene su B. i H. zajedničkom carinskom području Austro-Ugarske monarhije, koje je tada postojalo na osnovu carinskog i trgovinskog saveza između Austrije i Ugarske od 27. juna 1878. U ovom su zakonu uređena sva pitanja koja se odnose na carine, monopole, posredne daće na proizvodnju piva, rakije i šećera, valutu, kontrolu mjera, srebra i zlata i patente. Opća carinska tarifa, trgovinski ugovor s tuđim državama, koji su već zaključeni ili koji se zaključe, kao i svi zajednički zakoni i propisi obadvaju dijelova Austro-Ugarske, koji se odnose na naplatu i upravu carina, važe i u Bosni i Hercegovini. Zavedena je austro-ugarska valuta i dozvoljen je i slobodan opticaj otomanskog efektivnog novca, da se ne bi povrijedila odredba konvencije

s Turskom od 21. aprila 1879. ali bez ikakve praktične vrijednosti. Za sva pitanja, koja su u zakonu od 1879. uređena, postavljeno je načelo, da važe jednaki propisi kao i u Austro-Ugarskoj.

U drugom zakonu od 22. februara 1880. o upravi Bosne i Hercegovine zajamčen je uticaj obadviju vlada monarhije na upravu. Pravac i načela uprave i gradnja željeznica imadu se utvrditi sporazumno između obadviju vlada monarhije. I ovdje je ponovljeno načelo iz carigradske konvencije, da se uprava mora urediti tako, da se troškovi pokriju vlastitim prihodima.

Budžet

Austro-Ugarska je upravljala Bosnom i Hercegovinom posve apsolutistički sve do godine 1910. kada je car i kralj Franjo Josip I. darovao ustav. Stoga i zemaljski proračun nije imao onog značenja, koje on ima u zemljama, gdje vlada ustavni režim. U ustavnim zemljama je budžetsko pravo t. j. pravo narodnog predstavništva da sarađuje na utvrđivanju proračuna glavni temelj ustavnog uređenja. Ali ni apsolutistički upravljane zemlje ne mogu živjeti bez proračuna. I u njima je utvrđivanje i izvršenje proračuna jedna od najvažnijih zadaća uprave; bez proračuna ne može se zamisliti red u gospodarenju, ni kontrola nadzorne vlasti nad izvršenjem.

Sve do godine 1910. utvrđivanje proračuna Bosne i Hercegovine imalo je svrhu da zadovolji potrebu unutrašnjeg reda u zemaljskim financijama. Proračun je odobravao car i kralj po predlogu zajedničkog ministra financija, kojemu je bila povjerena vrhovna uprava Bosne i Hercegovine kao jedan dio zajedničkih poslova Austro-Ugarske. Proračun Bosne i Hercegovine nije nikada do 1910. objavljivan u službenom listu, niti je na koji drugi način predavan javnosti. Pojedina odjeljenja i odsjeci zemaljske vlade dobivali su jedan primjerak štampanog proračuna, koji su i u samoj vladi smatrani povjerljivim predmetima.

Jedini politički forum, koji je dobivao proračun Bosne i Hercegovine, bile su delegacije austrijskog i ugarskog parlamenta. To su bili zajednički odbori gornjeg i donjeg doma Austrije i Ugarske, koji su svaki za se na osnovu nagodbe od 1867. rješavali o zajedničkim poslovima obadviju država. Među te zajedničke poslove ubrajali su se pored proračuna spoljnih poslova i vojske i poslovi Bosne i Hercegovine, koji naravno nijesu mogli biti spomenuti u nagodbi od 1867., ali kojima je austrijskim i ugarskim zakonom od 1880. dat karakter zajedničkih poslova. I činjenica, da je vrhovnu upravu u Bosni i Hercegovini vršio zajednički ministar, koji je odgovarao delegacijama, obilježila je bosansko-hercegovačke poslove kao zajedničke. Istina, u osnovnim za-

konima od 1867., kojima je uvedena u život nagodba između Austrije i Ugarske, izričito je rečeno, da djelokrug delegacija obuhvata samo one zajedničke poslove, koji su tim zakonima pobrojani i da se ne smije protezati na druge poslove. Pozivajući se na ovu odredbu osnovnih zakona zajednički ministar financija stajao je na gledištu, da delegacije nemaju nikakve zakonodavne vlasti u pogledu Bosne i Hercegovine pa ni prava odobravanja proračuna. Ali kako su zajednički ministri odgovorni delegacijama, priznavalo se pravo članovima delegacija, da kritikuju bosanskohercegovačku upravu, da traže od zajedničkog ministra u obliku pitanja ili inerpelacija obavještenja o pojedinim poslovima bosanskohercegovačke uprave i da stavljaju predloge, o kojima je dotična delegacija odlučivala u obliku rezolucija. Stoga je delegacijama podnošen uz predlog o t. zv. okupacionom kreditu, koji je bio dio zajedničkog proračuna, i već od cara i kralja sankcionisani proračun bosansko-hercegovačke uprave. Razumije se, da je proračun prije podnošenja na sankciju, dobio uvijek u smislu zakona od 1880. privolu austrijske i ugarske vlade.

Članovi delegacija su prilikom pretresa okupacionog kredita kritikovali bosanskohercegovačku upravu najviše sa gledišta austrijskog i ugarskog. Kad je n. pr. zajednički ministar financija zaključio ugovore o eksploataciji bosanskih šuma i kad je bosansko drvo na tržištima izazvalo pad cijena, članovi delegacija iz krajeva Austrije i Ugarske, u kojima je industrija drveta bila tada razvijena, kritikovali su vrlo oštro bosanskohercegovačku upravu i zajedničkog ministra financija radi šumske privredne politike, koja nanosi štetu privredi Austrije i Ugarske. Isto su tako gotovo stalno kritikovane pozajmice i aktiva nekadašnjih centralnih financija, koje je uzimao zajednički ministar financija za potrebe Bosne i Hercegovine. Ali je bilo kritike i sa gledišta naroda Bosne i Hercegovine. Zastupnički dom Austrije birao je članove delegacija po pokrajinama. Tako su redovno u austrijsku delegaciju ulazili predstavnici Dalmacije, Štajerske, Kranjske i Istre tako da su u delegaciju ulazili Hrvati i Slovenci. Oni su upravu Bosne i Hercegovine kritikovali u delegaciji sa našega narodnog gledišta i vrlo često iznosili mnogobrojna politička i privredna pitanja Bosne i Hercegovine, koja su rješavana na štetu našega naroda. U tom radu bili su u austrijskoj delegaciji pomagani i od čeških delegata. Takvih pojava je bilo i u ugarskoj delegaciji. U vrijeme borbe za našu vjersko-prosvjetnu autonomiju kao i za pravoslavnu crkvenu autonomiju obraćali su se članovi eksekutivnog odbora i na pojedine delegate u mađarskoj delegaciji, koji su često puta vrlo oštrim riječima kritikovali tadašnjeg ministra financija radi neispunjavanja opravdanih narodnih potreba.

Saboru Bosne i Hercegovine odmah u prvom zasijedanju podnesen je i predlog proračuna Bosne i Hercegovine za godinu 1910. Iako je budžetska godina već bila počela 1. januara 1910., sabor je makar dosta kasno počeo pretresati budžet i završio ga u odboru i u plenumu. Stoga je prvi od sabora odobreni proračun Bosne i Hercegovine za 1910. objavljen istim zakonom od 2. oktobra 1910. u Glasniku zakona i naredaba za B. i H. od 10. oktobra 1910. To je bila ujedno i prva prilika da se šira javnost upozna sa proračunom Bosne i Hercegovine u pojedinostima. Pretres i u odboru i u plenumu sabora trajao je dosta dugo, pa je tom prilikom vršena s mnoge strane vrlo stvarna kritika nad dotadašnjom financijskom politikom vrhovne zemaljske uprave Bosne i Hercegovine.

Osnovom za sastav proračuna B. i H. trebala je biti odredba člana III konvencije između Austro-Ugarske i Turske od 21. aprila 1879., po kojoj su se prihodi Bosne i Hercegovine imali upotrebiti isključivo za potrebe ovih zemalja, njihovu upravu i za melioracije, koje se priznaju kao potrebne. Ova osnovna misao ponovljena je i u § 3. Zakona od 22. II.1880. o upravi Bosne i Hercegovine. Ovaj paragraf naređuje da se uprava Bosne i Hercegovine imade tako urediti, da se njezini troškovi pokrivaju vlastitim prihodima. U koliko se to ne bi moglo postići odmah, imali su se predlozi za pokrivanje rashoda uprave utvrditi sporazumno s objema vladama monarhije. U prvoj instrukciji zajedničkog ministarstva od 29. decembra 1879. glede organizacije financijske uprave postavljena su dva načela, koja su i kasnije davala pravac cjelokupnoj financijskoj politici u Bosni i Hercegovini, a to je da se svi prihodi zemlje upotrebe za njezine potrebe, a u drugu ruku da se nastoji, da ni Austro-Ugarska monarhija ne izgubi one materijalne koristi, koje je s pravom očekivala od pripojenja Bosne i Hercegovine pod svoju vlast. Za sastav proračuna brinulo se financijsko odjeljenje zemaljske vlade u Sarajevu uz saradnju računskog odsjeka.

Razdioba proračuna po pojedinim poglavljima poklapala se uvijek s uređenjem zemaljske vlade. U prvom proračunu predviđeno je samo predsjedništvo, političko, pravosudno i financijsko odjeljenje. Docnije kako se mijenjala organizacija zemaljske uprave i povećavao broj odjeljenja u Zemaljskoj vladi, povećavao se i broj poglavlja u proračunu.

U prvoj godini okupacije 1878 pokriveni su i troškovi civilne uprave iz kredita. Istom za jedan dio godine 1879. sastavljen je proračun, koji je predviđao rashode od 8,942.224 krune, a prihod od 9,321.200 kruna.

Ovaj prvi nacrt proračuna izrađen je naravno na posve nesigurnoj podlozi. Prvi proračun za Bosnu i Hercegovinu odobren je 1880. godine. On je predviđao ove rashode:

(U nastavku Spaho detaljno prenosi predviđene rashode i prohode u budžetu, ali to izostavljamo iz ovoga teksta, op. H. K.)

Prema ovim rashodima predviđeni su i odgovarajući prihodi. U razmaku od 30 godina narastao je postepeno proračun Bosne i Hercegovine od 12,000.000 kruna u godini 1880. na 71,000.000 kruna u 1909. godini, to jest ušesterostručio se.

Najveći porast bio je 1897. jer su te godine prvi put uvršteni u proračun i rashodi bosanskohercegovačkih zemaljskih željeznica s ukupnom sumom od oko četiri milijuna kruna, zatim 1906. godine, jer je te godine prvi put u proračun unesen anuitet zajma od godine 1902. u ukupnom iznosu od 3,790.000 kr.

Uzevši u obzir broj stanovništva prema popisu od 1879. g. (1,158.194 stanovnika), 1885 g. (1,336.091 stanovnik) i 1895. godine (1,568.092 stanovnika) iznosilo je opterećenje po glavi stanovništva u 1879. god. po 10 kruna, u 1885. g. po 12 kruna i u 1895. godini po 19 kruna i u 1909. godini po 40 kruna.

Ovaj račun nije sasvim tačan, jer dok u prvim proračunima nije bilo gotovo nikakvih rashoda za privredna poduzeća, čiji rashodi nemaju fiskalni karakter, u kasnijim proračunima, kad su uvršteni i rashodi za željeznice, rudarska poduzeća i šumsku privredu, iznose rashodi za privredna poduzeća znatan dio sveukupnih rashoda.

Po § 42. zemaljskog ustava od 17. II. 1910. spadalo je u nadležnost bos. herc. saboru ustanovljavanje godišnjeg zemaljskog proračuna, uzimanje novih zajmova i povraćanje zajmova koji već postoje, otuđivanje i opterećivanje zemaljskih imanja i ispitivanje zaključnih računa. U pogledu ustanovljavanja godišnjeg proračuna nadležnost zemaljskog sabora bila je ograničena izvjesnim odredbama ustava. Po § 45. redovni i izvanredni izdaci za bosansko-hercegovačke čete i vojničke zavode imali su se uvrstiti u zemaljski proračun u onom iznosu, koji treba proračunati po istim načelima, koji su se primjenjivali kod izračunavanja izdataka za carsku i kraljevsku vojsku. U proračun uvršteni iznosi za bos. herc. čete i vojničke zavode nijesu mogli biti predmet raspravljanja u saboru. Iako je § 44. zemaljskog ustava određivao da sabor treba da uzme proračun u pretres bez odlaganja tako, da može stati na snagu prije početka iduće godine, ipak nijedan predlog proračuna, dok ga je sabor odobravao, nije pretresen na vrijeme i nije objavljen u Glasniku zakona i naredaba prije početka proračunske godine.

Bosansko-hercegovačkom saboru podnijela je zemaljska vlada predloge budžeta za 1910., 1911., 1912., i 1913. godinu i za prvo polugodište 1914. god. U tim proračunima predviđeni su ovi rashodi i prihodi.

(U nastavku Spaho donose tabelarni pregled Vladina prijedloga budžeta i usvojeni budžet od strane Sabora, ali to u ovom tekstu izostavljamo, op. H. K.)

U predlogu budžeta za 1910. godinu, koji je kao prvi podnesen saboru, sabor je na predlog Budžetskog odbora izvršio neznatne izmjene. U vrhovnoj državnoj upravi povisio je svotu od 6.000 kr., koja je bila namijenjena troškovima za vraćanje muhadžira na 30.000 kruna, a smanjio je dispozicioni fond od 160.000 kr. na 100.000 kr. U unutrašnjoj upravi povisio je kredit za suzbijanje sušice od 50 na 75. 000 kr. Jedna od najvažnijih izmjena, koje je sabor u proračun zaveo, je ključ u razdiobi kredita određenih za vjere (bogoštovlje) i prosvjetu (nastavu).

Izvjestilac budžetskog odbora gospodin Šćepan Grđić rekao je o ovom pitanju: «Ako pogledamo stavke u redovnim potrebama, vidimo da pripomoći pojedinim vjerama nijesu date prema broju stanovnika. Jevrejima nije dato ništa. Osim toga apostolskom upravitelju u Banjoj Luci i njegovu tajniku je dato manje nego njegovim drugovima, ostalim biskupima i njihovim tajnicima. Isto su tako plate muftija i njihovih tajnika premalene. Pošto su pripomoći kao izvanredne potrebe već podijeljene, a redovne je teško mijenjati, predlaže budžetski odbor, da se za ovu godinu primi predloženi proračun, a za buduću 1911. traži od vlade, da čitavu svotu za „kultus“ dijeli proporcionalno prema stanovništvu na sve priznate vjere. Da se ne bi svota učinila suviše velika, neka se uzme za osnovu koliko se daje pravoslavnima, pa prema tome i broju stanovnika koje vjere nek se daje toj vjeri.»

Glede sličnih kredita u prosvjeti rekao je izvjestilac g. Grđić ovo: „Budžetski odbor se je u prvom redu u nastavi interesovao da sazna, koliko vlada troši na škole prema vjerama i koliko daje đacima štipendija prema vjerama. U svim ovim stavkama što sam ih spomenuo, dobivaju pravoslavni 253.528 kr, muslimani 178.659 kr. a katolici 281.257 kr. Iz ovih se brojeva vidi, da u ovim stavkama nema nikakvih pravednih odnošaja. Katolici, kojih imade najmanje, dobivaju najviše. Budžetski odbor je zaključio jednoglasno, da se sve ove stavke imadu dijeliti proporcionalno prema broju stanovnika. Nastaje pitanje da li je ovo moguće odmah i u ovom budžetu učiniti. Poteškoće su s jedne strane, što je novac u pola potrošen, a s druge strane, što je teško izdatke pojedinim vjerama umanjivati. Ali ima jedna stavka, u kojoj se već sada ovaj princip budžetskog odbora može potpuno provesti, a to su štipendije. Budžetski odbor predlaže, da se štipendije svih škola već sada razdijele proporcionalno prema broju stanovnika. Mjesta u konviktu za učiteljske pripravnike imadu se podijeliti u proporciji 4:3:2.“

Sabor je zatim ukinuo pripomoć školama sa tuđim nastavnim jezikom i brisao je neke nedovoljno obrazložene kredite.

Rashodi u budžetu za 1910. g. kako je od sabora usvojeno, bili su po pojedinim granama zemaljske uprave ovako podijeljeni:

1.) Vrhovna i središnja uprava (u koju se ubrajaju: vrhovna uprava zajed. min. financija, središnja uprava zem. vlade i sabora) .... 1,591.424. – kr.

2.) Ovamo bi spadali još i rashodi za penzije i otpravnine, koji su u proračunu navedeni u glavi V. naslovu 11. u iznosu od .... 872.000.- kr.
i rashodi za zem. zajmove, koji su navedeni u istoj glavi, naslov 28. u ukupnoj sumi od .... 7,737.570.- kr.

3.) Za unutrašnju upravu predviđeno je .... 6,990.296.- kr.

Od ove svote otpada najveći dio na oružništvo (žandarmeriju) ... 4,512.334 kr.
Ovom doista visokom kreditu bilo je prigovora u saboru.

4.) Za vjere je predviđeno 638.895.-
5.) Za prosvjetu (ubrojivši stručne škole) 4,401.019.-
6.) Za vojsku..................... 6,455080.-
7.) Za poljoprivredu 1,545.053.-
8.) Za zdravlje 1,584.280.-
9.) Za trgovinu, obrt i industriju 356.257.-
10.) Za financije 19,497.146.-
11.) Za pravdu 4,410.893.-
12.) Za građevine 16,531.747.-

Od koje svote otpada 12,857.000 kr. na zemaljske željeznice.
Iz tog izlazi da je procentualno trošeno na pojedine grane ovako, i to za:

1.) Vrhovnu i središnju upravu 2,35%
2.) Penzije, otpravnine .... 1,18“
i zajmove 10,45%
3.) Unutrašnju upravu 9,44%
4.) Vjere 0,85%
5.) Prosvjetu 5,94%
6.) Vojsku 8,70%
7.) Poljoprivredu 2,07%
8.) Zdravlje 2,13%

9.) Trgovinu, obrt i industriju 0,47%
10.) Financije 26,35%
11.) Pravdu 5,95%
12.) Građevine 22,32%

Prihodi u ovom proračunu podijeljeni su ovako:
1.) Neposredni porezi 13,816.000.-
2.) Carine (carinski averzum) 714.285.-
3.) Monopoli 20,165.500.-
4.) Trošarina 6,880.000.-
5.) Takse (biljezi i pristojbe) 3,174,000.-
6.) Zemaljska privreda 25,173.700.-

u koju ubrajamo prihode od zemaljskih industrijskih poduzeća, šumarstva, rudarstva, zemaljske štamparije, lječilišta i zem. željeznica.

Ovim prihodima od zemaljske privrede odgovara u proračunu rashoda svota od 21,293.490 kr.

Na prvi pogled izgleda, da je zemaljska privreda bila aktivna, ali to na žalost nije bio slučaj, jer su zemaljske željeznice građene iz zajmova, za čiju je službu unesen i proračun od 1910. godine kredit od 7,737.570 kr. Neke pruge bile su i aktivne kao Brod-Zenica-Sarajevo, Doboj-Simin Han i Mostar-Metković, dok su sve ostale bile pasivne.

Krediti za vojsku u bosanskohercegovačkom proračunu iznosili su 213.000 kr. u god. 1883. i popeli su se na 6,232,815 kr. u god. 1911. Bosanskohercegovačke čete bile su najvećim dijelom razmještene u monarhiji. Austro-Ugarska monarhija je držala u Bosni i Hercegovini dijelove zajedničke vojske, za koje su odobravani posebni tako zvani okupacioni krediti. Ti okupacioni krediti kretali su se od blizu 18 milijuna kruna u g. 1883. do 7½ milijuna kruna u g. 1906.

Posljednji budžet Bosne i Hercegovine objavljen je u Glasniku zakona i naredaba za 1914/15. godinu. Ovaj budžet nije podnešen saboru Bosne i Hercegovine, jer se on poslije početka svjetskog rata nije ni sastao. Predviđeni rashodi u ovom budžetu iznose 110,658.389 kr, a prihodi 110,701.413 kr. Poslije toga nije objavljen nijedan budžet Bosne i Hercegovine. Proračuni iz g. 1914./15 ne bi bili više toliko ni interesantni, jer potječu iz vremena ratom poremećenih privrednih i finansijskih prilika.

Kontrola nad izvršenjem proračuna bila je i prije i poslije sabora u rukama računskog otsjeka zem. vlade. Nezavisne kontrole u onom smislu kakva postoji

u parlamentarnim zemljama nije nikad bilo. U saboru je bilo mnogo prigovora što nije ustavom zajamčena kontrola nad izvršenjem proračuna. Time je i onako ograničeno pravo sabora da odobrava godišnji proračun izgubilo vrlo mnogo od svoje važnosti. Da bi tim prigovorima zadovoljila uprava Bosne i Hercegovine osnovala je „Zemaljsku računsku komoru“, čiji je štatut odobren rješenjem cara i kralja od 24. II. 1914. i objavljen u Glasniku zakona i naredaba od 14. III. 1914., ali ta računska komora nije bila ono, što je sabor tražio, jer već po § 1. toga štatuta računska je komora bila neposredno podvržena zajedničkom ministarstvu financija, a imala je svoj samostalni delokrug nezavisan samo od zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.

Sabor je imao pravo ispitivanja i odobravanja zaključnih računa, ali u kratkom vremenu svoga opstanka od 1910. do 1914. nije dospio da ispita ni jedan zaključni račun.

Izvršenje proračuna kretalo se u glavnom u granicama odobrenih kredita i završni računi pokazuju konačne svote, približno jednake u proračunu predviđenim svotama.

Porez

U pogledu zakonodavstva o neposrednim porezima Austro-Ugarska je zadržala u Bosni i Hercegovini u glavnom ono, što je naslijedila od turske uprave. Taj poreski sistem ostao je sve do kraja austro-ugarskog gospodstva u Bosni i Hercegovini, postepeno usavršavan zakonodavnim i administrativnim mjerama. Zakonodavstvo o posrednim porezima, trošarini, carinama i monopolima preneseno je po zakonima od 1879. i 1880. u cijelosti iz Austro-Ugarske.

Postojali su ovi neposredni porezi:

1.) Desetina, i to od zemljišnog prihoda izuzev duhan; desetina od duhana, danak od erazi-mirije zemljišta, koja više neslužе za poljoprivredu, i danak od šumskih zemljišta.

2.) Sulus vergija (paušalni porez), koji je postepeno u pojedinim srezovima zamijenjen drugim poreskim oblicima.

3.) Porez od vrijednosti zemljišta.

4.) Porez od vrijednosti zgrada.

5.) Porez na kućnu najamninu (kiriju)

6.) Dohodarina, u koju se ubrajala točarina kao porez na radnje i porez od stalnih beriva, te rudarski porez.

7.) Točarina i pristojbe za točenje na pazaru.

8.) Porez od kućarenja.

9.) Porez od sitne stoke: ovaca, koza i svinja

1.) Desetina, koja je za vrijeme turske uprave naplaćivana u naravi i u pošljednjim godinama pred okupaciju davana u zakup, iznosila je 10% od bruto prihoda. Austro-Ugarska je odmah iza okupacije počela naplaćivanje desetine u gotovu novcu na osnovu procjene prihoda od desetinskih komisija i po cijenama za pojedine poljoprivredne proizvode, koje su se svake godine utvrđivale. G. 1906. pretvorena je desetina u desetinski paušal i na taj način pretvorena u stalan zemljišni porez. Paušaliziranje desetine izvršeno je na osnovu desetinskog dohotka pojedinih općina. Pored ovoga poreza plaćao se na zemlju još porez 4% od vrijednosti zemljišta. Desetinski paušal iznosio je 1910. godine okruglo 8,853.000 kruna.

2.) Sulus vergija je bila primitivni kontigentni porez. Kotarski uredi su određivali ukupnu sumu poreza, koji se imao u tom kotaru naplatiti. Ta je suma dodijeljena na pojedine općine, pa onda na pojedine stanovnike prema njihovu imetku. I za turske vlade ovaj poreski oblik postojao je samo u nekim kotarevima. U 1910. g. ubrano je ovog poreza 69.300 kr.

3.) Porez od vrijednosti zemljišta (zemljarina) iznosio je 4 ‰ (4 promila) od vrijednosti zemljišta, koja se izračunavala množenjem čistog dohotka sa devet. U g. 1910. ubrano ga je 847.300 kr.

4.) Porez od vrijednosti zgrada iznosio je 4 ‰ od vrijednosti, koja se kod većih zgrada utvrđivala individualno od naročitih komisija, a kod ostalih manjih zgrada prema vrijednosnim razredima, koje je utvrđivala komisija. Ovog poreza u g. 1910. ubrano je 739.200 kr.

5.) Porez na kućnu kiriju iznosio je 4% od bruto kirija. Novogradnje i prazni stanovi bili su oslobođeni. Ubrano je toga poreza u 1910. g. svega 286.700 kr.

6.) Dohodarina je iznosila 3% od čiste zarade. Ona je u pojedinim mjestima postepeno zavedena mjesto sulus-vergije. Visinu zarade određivali su poreski odbori. Dohodarina od stalnih beriva iznosila je 4%. I rudarski porez iznosio je 3%. U g. 1910. ubrano je dohodarine 1, 105.500 kr.

7.) Točarina je odmjerivana prema visini kirije za prostoriju, u kojoj se radnja nalazila i iznosila je 8% do 25% od kirije. Kasnije je izvršena reforma ovoga poreza na taj način, da se točarina plaćala prema potrošnji alkoholnih pića u pojedinim radnjama. Ubrano je 1910. g. točarine 1,467.000 kr.

8.) Porez od kućarine plaćali su oni, koji su trgovali robom idući od mjesta do mjesta, od kuće do kuće, bez stalnog mjesta za prodavanje i iznosio je 6 kruna na godinu.

9.) Porez od sitne stoke. Porez na ovce iznosio je po 20 helera izuzeto je bilo po 10 komada na svaku kuću u Hercegovini i u kotaru čajničkom, prozorskom i duvanjskom. Porez na koze iznosio je 40 helera do jedne krune po komadu, a na svinje po 60 helera po komadu. Prihod od ovoga poreza iznosio je 1910. g. 846.800 kr. Godine 1916. zaveden je prirez od 100% na porez od tečevine (dohodarinu), porez od kućarenja i točarinu, a na ostale neposredne poreze prirez od 50%.

Posredni porezi:

1.) Carina. Na osnovu zakona od 20. XII. 1879. dobivala je Bosna i Hercegovina kao svoj dio u carinskim prihodima 600.000 forinti u zlatu po odbitku vraćenih carinskih pristojba i carinskih jamčevina, te troškove carinske uprave. Docnije je ova suma znatno smanjena kad je 1894. zaveden drugi način obračunavanja trošarine na alkoholna pića, a 1899. isti način obračunavanja na šećer, mineralna ulja i pivo. Višak u prihodu od trošarine, koji bi pripadao Bosni i Hercegovini, imao se od ovoga vremena odbijati, ali samo do iznosa od 300. 000 forinti u zlatu od carskog averzuma. Pitanje carinskog averzuma zanimalo je bosanski sabor odmah u početku prvog zasijedanja, a naročito prilikom pretresa prvoga proračuna. Svota od 600.000 forinti u zlatu mogla je možda odgovarati prilikama u g. 1879. kad je carina na robu, koja je u Bosnu i Hercegovinu uvezena iz inozemstva, iznosila približno toliku sumu, ali je tokom vremena uvoz robe iz inozemstva u Bosnu i Hercegovinu znatno porastao tako, da bi udio Bosne i Hercegovine u zajedničkim carinama morao biti mnogo veći. Mjesto toga taj je udio godine 1894. i 1899. znatno smanjen. Točan račun za koliko je Bosna i Hercegovina oštećivana u carinskim prihodima teško je bilo izračunati, ali su u nekoliko mahova pravljeni približni računi i po tim računima iznosio bi udio Bosne i Hercegovine u zajedničkim carinama sigurno više od dva milijuna kruna, a u g. 1895. spao je usljed novozavedenog obračunavanja na 281,512 kruna. Zemaljski savjet sabora Bosne i Hercegovine koji je po § 30 imao pravo da se obraća jednakim predstavkama vladama obiju država monarhije u poslovima, u kojima je Bosna i Hercegovina imala dijela, uputio je g. 1910. predstavku objema vladama, u kojoj je tražio da se Bosni i Hercegovini dade od carinskih prihoda onaj dio, koji joj stvarno prema njezinu uvozu robe iz inozemstva pripada i da se ta svota neumanjuje

odbijanjem dijela u trošarini, koja pripada Bosni i Hercegovini. Na ovu predstavku zemaljski savjet nije nikad dobio odgovora.

2.) Monopoli su postojali za duhan, so i barut. Prihod od monopola duhana iznosio je 1882. godine 3½ milijuna kruna, a u godini 1910. 17,429,300 kruna. Prihod od monopola soli iznosio je u prvoj godini oko 2 milijuna, a docnije oko tri milijuna kruna. Monopol baruta nije ni imao fiskalni karakter, pa je za to bio prihod neznatan.

3.) Trošarina se plaćala na pivo, rakiju, šećer, mineralna ulja (petrolej i drugo). Na ime trošarine na pivo naplaćeno je 1882. godine 33.324 kr., a 1910. g. 423.088 kr. Na rakiju 1882. g. 52.000 kr., a 1910. g. 2,647.207 kr., na šećer 1894. g. 241.824 kr., a 1910. g. 3,977.017 kr. Do godine 1894. pripadao je prihod od trošarine onoj zemlji, gdje se roba, koja podleže trošarini proizvodila. Da bi spasio makar jedan dio prihoda od trošarine ministar Kalaj uspio je da osnuje fabriku špirita u Kreki, fabriku šećera u Usori i rafineriju mineralnih ulja u Bos. Brodu. Izmjenom zakonodavstva o trošarini 1894. i 1899. ove fabrike nijesu imale više onog fabrikalnog značenja, zbog koga su osnovane.

4.) Takse. Zakonodavstvo o taksama, biljezima i pristojbama nije bilo vezano sa zakonodavstvom Austro-Ugarske. U početku je bilo uređeno u mnogobrojnim zakonima i naredbama, a docnije je definitivno uređeno biljegovnim i pristojbenim zakonom od 1886. koji je poslije dopunjavan i mijenjan. Prihod od takse iznosio je 1880. g. 448.400 kr., a 1910. 4,048.000 kr.

Zemaljski zajmovi

Tekući upravni troškovi podmirivani su redovito iz zemaljskih prihoda. Za investicije većeg opsega morali su se zaključivati zajmovi. Prve zajmove dobila je Bosna i Hercegovina iz aktiva negdašnjih financija zajedničke imovine Austrije i Ugarske. Svi ovi zajmovi zaključeni su za gradnju željeznica. Na taj način dobila je Bosna i Hercegovina iz zajedničkih aktiva za gradnju željezničkih pruga ove predujmove, odnosno zajmove: Za prugu Zenica˜ Sarajevo 7,662,000 kr., za prugu Mostar˜ Metković 3,400.000 kr., za prugu Mostar˜ Rama 5,600.00 kr. Rama – Sarajevo 11,000.000 kr., Lašva˜ Bugojno˜ Jajce 14, 600.000 kr., Gabela˜ Trebinje 6,900.000 kr.

Ovi su predujmovi i zajmovi docnije vraćeni iz redovitih prihoda zemaljskih zajmova, koje je Bosna i Hercegovina zaključila.

Prvi 4% bosansko-hercegovački zemaljski zajam zaključen je godine 1895. u ukupnom iznosu od 24.000.000 – kr, amortizacija ovoga zajma imala se iz-

vršiti za 60 godina žrijebanjem. Kamata i amortizacija plaćeni su iz zemaljskih prihoda Bosne i Hercegovine.

Godine 1898. zaključen je 4½% bosansko-hercegovački željeznički zajam za gradnju željezničkih pruga Gabeladalmatinska granica s ograncima prema Trebinju i Gružu u iznosu od 22,000.000 kr. Amortizacija se imala izvršiti najdalje za 60 godina. Za zajam je jamčio cjelokupni imetak Bosne i Hercegovine kao i prihodi.

Godine 1902. zaključen je 4½% bosansko-hercegovački željeznički zemaljski zajam od 1902. za gradnju željeznice Sarajevogranica Sandžaka (Uvac) s ogrankom Višegrad i Vardište u iznosu od 78,000.000 kr. Amortizacija ovoga zajma ugovorena je na 60 godina žrijebanjem.

Posljednji zemaljski zajam zaključen je 1914. sa 5% s jednim bankovnim konzorcijem pod vodstvom Drezdenske banke na osnovu ovlaštenja sabora. Izdano je u svemu dva puta po 30,000.000 kr., svega 60, 000.000. Zajam je upotrijebljen za izvođenje javnih radova i za gradnju pruge Bihać-Bos. Novi. Plan i investicije, koji je sabor usvojio, bio je mnogo veći, ali je rat spriječio izvođenje većega dijela toga plana.

Krediti za kamate i amortizaciju svih ovih zajmova unošeni su sve do godine 1928/29. u naš državni budžet, ali kuponi nisu plaćani niti je amortizacija vršena. Od godine 1930. ne unose se više krediti za kamate i amortizaciju.

Novac

Po članu 4 konvencije između Austrije i Turske od 21. IV. 1879. trebali su postojeći otomanski novci da ostanu u slobodnom prometu u Bosni i Hercegovini. Međutim je odmah prve godine iza okupacije zaveden potpuno novčani sistem Austro-Ugarske monarhije, a docnije je protegnut i privilegij Austro-Ugarske banke i na Bosnu i Hercegovinu. Samo u prvim godinama poslije okupacije kolao je u slobodnom prometu i turski novac, ali je brzo iščeznuo.

Osnovno načelo, koje je postavljeno u 3. čl. Konvencije između Austro-Ugarske i Turske i koje je ponovljeno u austrijskom i ugarskom zakonu od 1880. g. da se prihodi Bosne i Hercegovine troše samo za potrebe ovih zemalja, povrijeđeno je odredbom o carinskom averzumu, prema kojem je znatan dio carinskih prihoda, koji bi trebao da pripadne Bosni i Hercegovini, trošen za zajedničke potrebe Austro-Ugarske. Isto su tako i zajedničke odredbe Austrije i Ugarske o trošarini na rakiju, šećer i pivo znatno štetile bosansko-hercegovačke financije, jer im nije davan onaj dio ovih prihoda, na koji su prema stvar-

noj potrošnji imalo pravo. Osim toga Bosna i Hercegovina davale su veliki prinos za austro-ugarske vojne izdatke. Istina, ovim izdacima iz bosansko-hercegovačkih financija odgovarali su okupacioni krediti iz zajedničkog budžeta Austro-Ugarske, koji su trošeni u Bosni i Hercegovini. Za ove izdatke iz zajedničkog budžeta monarhije mora se priznati da su donosili dosta koristi privredi Bosne i Hercegovine, jer se novac najviše trošio za ishranu vojske i za vojne građevine. Bez obzira na politički cilj ovih vojnih radova mora se ipak priznati, da su oni imali povoljan utjecaj na razvoj privrednih i financijskih prilika Bosne i Hercegovine, jer su znatne svote novca ostajale u zemlji. Ti radovi davali su stalna rada i domaćoj radnoj snazi.

Financijski su Bosna i Hercegovina oštećene izgradnjom nekih željezničkih pruga, koje su imale pretežno strategijski značaj. Za gradnju ovih pruga Austro-Ugarska nije iz zajedničkih sredstava skoro ništa doprinosila tako, da je sav teret padao na financije Bosne i Hercegovine. Mnoge od tih pruga bile su pasivne i po svojim prometnim prihodima i ne uzimajući u obzir velike anuitete za zaključene zajmove. No s druge strane mora se istaknuti da Bosna i Hercegovina ne bi mogle zaključiti u ono doba zajmove pod onako povoljnim uslovima kao što ih je zaključila, da nije bilo garancije Austro-Ugarske. Pozajmice iz zajedničkih aktiva davane su Bosni i Hercegovini uz još povoljnije uslove. Ali ovo obadvoje ne umanjuje žrtava, koje su Bosna i Hercegovina pretrpjele gradnjom strategijskih željeznica za ciljeve Austro-Ugarske.

Šteta, koju su Bosna i Hercegovina trpjele zbog nepravednoga rješenja carinskog pitanja, donekle se umanjuje znatnom koristi, koje su one imale od velikog carinskog područja, čija se vrijednost danas u doba privredne autarkije malih carinskih područja može u punoj mjeri ocijeniti.

Uza sve to financijska samostalnost Bosne i Hercegovine naročito od 1910. bila je prilično znatna. Opterećenje naroda fiskalnim teretima bilo je prema tadašnjim prilikama umjereno. Jedini izuzetak činila je desetina, odnosno desetinski paušal, koji je seljaka i cjelokupnu poljoprivredu teško teretio. Deseti dio bruto prihoda morao je seljak davati u zemaljsku kasu. Najgore je bilo što se kod ovoga poreza, dok se još popisivala desetina, nije vodilo računa o troškovima poljoprivredne proizvodnje tako, da je intenzivniji rad bio teže oporezovan. Ovo teško fiskalno opterećenje mogla je poljoprivreda Bosne i Hercegovine da izdrži samo zahvaljujući velikom carinskom području Austro-Ugarske monarhije. Bosansko-hercegovački poljoprivrednik mogao je da bez carine i bez drugih trgovinsko-političkih smetnji prodaje svoje poljoprivredne

proizvode na velikom tržištu carinskog područja Austro-Ugarske monarhije i tu je uvijek nalazio dobru prođu svojim proizvodima. Proti uvozu poljoprivrednih proizvoda iz drugih agrarnih zemalja bio je bosansko-hercegovački poljoprivrednik u cijelom carinskom području Austro-Ugarske zaštićen prilično visokim carinama i drugim trgovinsko-političkim mjerama.

(Preuzeto iz: *Narodna Uzdanica: kalendar za godinu 1934*; god. II, str. 81-99.)

Prvi muslimanski kongres u Kudsī- Šerīfu

Muslimanski kongres u Kudsi-Šerifu, koji je otvoren u Džamiul-aksa na Lejlei-miradž, i po mjestu održavanja i po vremenu kad je otvoren i po tom što je to prvi muslimanski kongres kroz tolika stoljeća, imade veliko značenje.

Poslije Meke i Medine Kudsi-Šerif je za nas muslimane treće mjesto na svijetu. Džamiul-aksa i Džamius-sahra sa svojim velikim haremom za nas muslimane su sveta mjesta. Odatle je išao naš pejgamber Muhamed alejhiselam na Miradž. Ta se sveta mjesta spominju u Kur'anu i ne samo Džamiul-aksa već i njezina okolina nazvana su u Kur'anu svetim mjestima.

I danas se na tom mjestu nalaze najljepši spomenici islamske i arapske arhitekture. Džamius-sahra, koju je sagradio halifa Abdul-Melik 685.-705. je i po ocjeni nemuslimanskih stručnjaka najljepša građevina u današnjem Kudsi-Šerifu. Putopisci sa zapada označuju Džamius-sahra najljepšim djelom islamske arhitekture. Po svojem savršenom skladu razmjera i po svojim veličanstvenim linijama Džamius-sahra spada među najljepša djela arhitekture svih vremena. Gotovo u sredini ogromnoga haremi-šerifa ova džamija stoji iznad cijelog grada i uljepšava njegovu sliku. U istoj liniji malo dalje prema Kibletu uzdiže se Džamiul-aksa, isto takova građevina, koju su podigli muslimani i od koje prvi dio pod kubetom i sa najljepšim ukrasima potječe još iz vremena drugog halife Hazreti-Omera.

Ništa na ovom velikom haremi-šerifu nema što bi potsjećalo na to, da su tu negda u dalekoj prošlosti bili jevrejski ili poganski hramovi ili kršćanske crkve. Sve što se tu na tom ogromnom prostoru nalazi, izgradila je muslimanska umjetnost. Možda po koji kamen u zidovima zgrada i u podzidima samog harema potječe iz tih davnih vremena, ali zar to nekoliko kamena da izmijene veličanstveni izgled najsavršenijeg djela islamske arhitekture.

I kad učesnici muslimanskog kongresa ne bi ništa više radili u Kudsi-Šerifu, nego samo svojim očima vidjeli ova sveta mjesta i ove veličanstvene spomenike islamske arhitekture i sami se uvjerili o velikom značenju ovih mjesta i s čisto vjerskog gledišta kao i s gledišta čuvanja najljepših spomenika islamske arhitekture, oni bi već time mnogo uradili, jer bi se na licu mjesta uvjerili koliko je potrebno čuvati ova sveta mjesta od napada ma s koje strane oni dolazili.

I geografski položaj Palestine, na čijem se tlu održao prvi muslimanski kongres i sastav njezina stanovništva zaslužuju svu pažnju i potpuni interes svih muslimana. Dovoljno je baciti samo površan pogled na zemljopisnu kartu pa da se vidi, kako se ta zemlja postavila između najznamenitijih muslimanskih

zemalja. Ona rastavlja Egipat i Hedžas od Sirije, a preko tih zemalja i sve ostale zemlje muslimanske. Po sastavu svoga stanovništva ona je u potpunom smislu riječi muslimanska zemlja. Po privremenom rezultatu najnovijeg popisa stanovništva u Palestini živi 1,035,154 duše; od tih 759,951 muslimana, 175.006 jevreja, 90.608 kršćana i 9.589 pripadnika drugih vjeroispovijesti. Ovim brojkama ne treba komentara.

Otvorenje kongresa izvršeno je na Lejlei-miradž u Džamiul-aksa one noći, kad je s tog mjesta naš pejgamber Muhamed alejhisselam otišao na Miradž. Prije otvorenja kongresa kao svake godine otkako je sagrađena ova džamija proučena je miradžija. Priređivači kongresa nijesu mogli prirediti boljeg dočeka svojim gostima, učesnicima kongresa, nego kad su im dali priliku da prisustvuju učenju miradžije u Džamiul-aksa. Najprobraniji hafizi i kurrai iz svih okolnih krajeva pratili su učenje miradžije ajetima iz Kur'ana i ilahijama. Kad je svršeno učenje miradža, jedan hafiz proučio je zvučnim i gromkim glasom (ajete iz Kur'ana). Nas prisutne obuzimao je osjećaj, koji se ne da ljudskim riječima opisati.

Kao prvi muslimanski kongres poslije tolikih stoljeća ovogodišnji kongres imade svoje naročito značenje. Prvi put poslije prvih sastanaka u vremenu hazreti pejgambera i Hulefai Rašidina u prvim godinama islama, sastali su se predstavnici muslimana raznih krajeva da se upoznaju i posavjetuju o svemu, što tišti muslimane i što smeta napretku islama. Već samo međusobno upoznavanje bilo bi dovoljno da opravda održavanje kongresa i učešće pozvanih. To međusobno upoznavanje bilo je vrlo potrebno. Kad sam godine 1913. putovao s jednim prijateljem po zapadnom dijelu Sjeverne Afrike i došao u Tunisu u džamiju Zejtunijju, nijesu nam dali unići, jer ne dozvoljavaju da ulaze nemuslimani, a nama nijesu vjerovali da smo muslimani. Uzaludno je bilo svako dokazivanje, uzaludna je bila i intervencija kod starješine džamije, niko nije znao da u našim krajevima uopće imade muslimana.

Ali kongres je učinio mnogo više. On je izvršio snažnu manifestaciju volje predstavnika muslimana iz raznih krajeva, da zajedno s muslimanima iz Palestine čuvaju i brane sveta mjesta u Kudsi-Šerifu. U tom pogledu mora se sazivačima kongresa odati priznanje, što su za održavanje prvoga kongresa izabrali Kudsi-Šerif i što su otvorenje kongresa priredili u Džamiul-aksa, gdje su poslije govora velikog muftije Kudsi-Šerifa Sejd Emin-el-Husejnije najugledniji muslimanski prvaci iz raznih zemalja dokazivali svetost ovih mjesta i izjavili volju da ih čuvaju i brane. To je nesumljivo jedan od najvećih pozitivnih rezultata ovog kongresa. Pored toga kongres je pretresao najvažnija i najaktuelnija pi-

tanja, koja u ovom vremenu interesiraju muslimane. On je udario temelj održavanju stalnih kongresa usvojivši štatut, po kojem će se svako dvije godine održavati muslimanski kongres u raznim mjestima, a ako se ukaže potreba i češće.

U pitanju hidžaske željeznice kongres je usvojio sasvim opravdano gledište, da je ona sagrađena prilozima muslimana iz svih zemalja i da je treba smatrati muslimanskim vakufom. Odlučeno je da se povede akcija, kojoj će biti cilj, da ovu željeznicu povrati u ruke muslimana da oni njom upravljaju.

Donešena je odluka o osnivanju muslimanskog sveučilišta u Kudsi-Šerifu, osim toga usvojene su i još druge razne odluke, kojima je cilj da obrane i očuvaju islam ondje, gdje je njegov opstanak doveden u opasnost.

Učesnici na kongresu nailazili su na svakom koraku svoga boravka na najsrdačniji prijem i tradicionalno gostoprimstvo od strane muslimana u Kudsi-Šerifu i Palestini. Uspomena na boravak u tim krajevima i učešće na Kongresu ostaće im trajna. I ako su pripreme za Kongres ovako velikog značenja otpočele prilično kasno, ipak su priređivači uspjeli da savladaju sve poteškoće tako, da je Kongres tehnički bio odlično spremljen i organiziran.

Bilo je, što je sasvim razumljivo, i nedostataka. Priređivači nijesu imali dobrih veza u svim muslimanskim zemljama, nijesu poznavali najuglednije ljude i predstavnike muslimana u pojedinim krajevima, pa im je bilo vrlo teško odabrati lica, koja treba pozvati. Tako se dogodilo da su iz nekih naročito udaljenih krajeva pozvani ljudi, koji ni po svom položaju ni po svom ugledu u krajevima gdje žive nijesu trebali biti pozvani da predstavljaju muslimane svojih krajeva. Iz nekih muslimanskih zemalja nije bilo predstavnika i njihova odsutnost morala je biti zapažena. Mislim da nije zgodno da ispitujem uzroke odsutnosti predstavnika muslimana iz ovih zemalja, nego da izrazim želju i nadu, da slijedeći Kongres bude još potpuniji nego sadašnji i da na njem uzmu učešća, koliko to prilike dopuste, predstavnici iz svih muslimanskih zemalja.

Ali uza se to prvi muslimanski kongres i po svojem sastavu i po jedinstvenoj manifestaciji muslimanske solidarnosti i po značenju donesenih odluka nadmašio je sva očekivanja učesnika i prijatelja ove ustanove, a razbio nade onih, koji su nastojali da ga ometu ili da mu podcijene značenje. Stvaranjem stalne ustanove kongresa udaren je temelj napretku i boljoj budućnosti islamske vjerske zajednice na cijelom svijetu.

(Preuzeto iz: *Narodna Uzdanica. Kalendar za godinu 1933.* God. I, str. 19-25.)

Pismo kralju Aleksandru

Vaše Veličanstvo,

Razrešavanje opštinskih uprava u nekim mestima u Bosni i Hercegovini i postavljanje novih izazvalo je kod većine stanovništva tih mesta opravdano nezadovoljstvo. Gospodin Predsednik Vlade izdao je odmah posle obrazovanja sadašnje vlade raspis, prema kome su se imale menjati samo one opštinske uprave, koje su se svojim defetističkim radom ogrešile o državne interese. Uza sve to je Veliki Župan u Mostaru razrešio opštinsku upravu u Mostaru, Veliki Župan u Sarajevu upravu u Sarajevu, a Veliki Župan u Tuzli uprave u Bijeljini, Bos. Šamcu i Modriču. Sve je to urađeno zbog starih partijskih računa, jer i ako su partije raspuštene, partizani žive i to na vrlo istaknutim mestima državne administracije; oni ne mogu da se oslobode svojih starih navika i da zaborave ono, što su celoga veka radili. A u Bosni i Hercegovini svi su Veliki Župani i 95% sreskih poglavara radikali još od onih vremena, kada su radikali imali homogene vlade. Mislim stoga, da je bilo mudro ostaviti barem na čelu opštinskih uprava nedavno izabrane ljude, kako bi i ovaj deo naroda, koji dosele nije pristajao uz radikale, video barem na čelu najnižih upravnih jedinica ljude svoga poverenja. Ovako se kod velikog dela stanovništva stvara uverenje, da je novo stanje kod nas kopija ranijih radikalskih režima, a to je u osnovi protivno plemenitim namerama Vašega Veličanstva. Svet ne može da razume da u beogradskom opštinskom odboru može da sedi dr. Sima Mirković, vrstan komunista, a da se kod nas u isto vreme razrešuju od dužnosti u opštinskim upravama najispravniji građani.

Koliko su raniji partijski uticaji bili merodavni kod postavljanja novih opštinskih uprava, vidi se najbolje po njihovom novom sastavu. U Sarajevu je bilo u prijašnjoj opštinskoj upravi 11 radikala, sada ih je 20, u Mostaru je bio načelnik g. Baljić, sada su i načelnik i prvi podnačelnik bivši istaknuti radikali, u Bijeljini je na čelo opštinske uprave postavljen nosilac naše disidentske liste valjda samo iz pakosti prema našim ljudima, u Modriču i Bos. Šamcu postavio je Veliki Župan za opštinske komesare svoje rođake, naravno istaknute bivše radikale.

Uveren sam, da je ovo sve urađeno protivno intencijama Vašeg Veličanstva, pa se stoga i usuđujem, da na osnovu datog mi odobrenja podnesem Vašem Veličanstvu ovaj izvještaj.

Slobodan sam ovom prilikom podneti Vašem Veličanstvu najponizniju molbu, da se što pre otpočne s likvidacijom agrarnih odnosa u Bosni i Herce-

govini na osnovu nedavno donesenog zakona. G. Ministar finansija trebao bi da otvori kredit iz viškova prihoda Ministarstva Šuma i Ruda, jer se posednici, koji na osnovu ovoga zakona imaju da prime naknadu za davno oduzetu zemlju, nalaze u vrlo bednom stanju.

9. 2. 1929. godine

(preuzeto iz: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.* Drugo izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1977, str. 427-428)

Spahine punktacije

Predstavnici Jugoslavenske Muslimanske Organizacije kao jedini legitimni predstavnici Muslimana Bosne i Hercegovine, kojima je na svim [iole normalnim] izborima poklanjano potpuno povjerenje, pretresavši [političku], privrednu, financijsku {kulturnu}i socijalnu situaciju u cijeloj državi, a naročito u Bosni i Hercegovini, došli su do [ovih] {sledećih} zaključaka:

1. Narodu kao jedinom izvoru sve vlasti i osovini cjelokupne [državne] organizacije treba da se priznaju i dadu sva ona prava, koja proizlaze iz toga njegova položaja u javnom životu. To je moguće samo u punoj demokraciji, provedenoj u svima njenim konzekvencijama, u cjelokupnom narodnom i državnom životu.

Ova misao demokracije bila je osnovno načelo, na kojemu se imala izgraditi naša zajednička država. Na ovoj misli prave i potpune demokracije zasnovana su i sva akta, koja su prethodila osnivanju zajedničke države. Odstupanje od ove ideje, odnosno njeno potpuno izigravanje dovelo je do [sadašnjeg] {današnjeg} teškog i [nepodnosivog] {nepodnošljivog} stanja u narodnom i državnom životu.

2. Međunarodni položaj naše države i teško privredno i socijalno stanje u zemlji stavljaju kao osnovni problem na dnevni red: unutarnje uređenje države. Pored davanja punih garancija narodu za sva njegova prava, koja izviru iz demokracije, treba onemogućiti i sva zasizanja u ta prava, dolazila ona ma s koje strane.

Centralističko uređenje države pokazalo se za vrijeme cijelog[a] svog[a] trajanja, a naročito u posljednje [4] {četiri} godine 6. januarskog režima kao glavni uzrok {h}rđave uprave, korupcije, nedostatka pravne sigurnosti, nepoštovanja jednakosti i ravnopravnosti, te prevlasti jednih nad drugima. Ono je zaoštrilo politička i nacionalna pitanja do krajnje mjere.

U pitanju novog uređenja naše zajedničke države, koje uređivanje smatramo središnjim problemom, naše stanovište je poznato, jer je sadržano u našem programu {:} [o uređenju] {uređenje} države po ravnopravnim političko-historijskim jedinicama sa najširim kompetencijama, prepuštajući zajednici ono, što treba da osigura {i zajamči} [zajednici] skupne interese - sve ovo [pod] potpuno demokratskim, ustavnim i parlamentarnim sistemom, koji će u potpunoj mjeri zajamčiti pune građanske slobode, pravni poredak, {te} jednakost i ravnopravnost, a isključiti ma čiju prevlast i to ne samo u političkom, kulturnom i ekonomskom, nego i u vjerskom pogledu.

3. U ovakvom državnom uređenju tražimo za Bosnu i Hercegovinu kao najstariju [historičko-političku] {političko-istorijsku} jedinicu u državi koja je oduvijek i kulturno i socijalno predstavljala jednu individualnu cjelinu, da bude jedna od tih ravnopravnih jedinica.

Izlažući ove osnovne misli, mi se pridružujemo svima onima, koji su se već izjasnili za njih, a držimo da će [se] i svi ostali demokratski raspoloženi legitimni predstavnici naroda, naročito iz naše uže uvijek zapostavljene pokrajine Bosne i Hercegovine, pridružiti {se} ovim idejama.

U Sarajevu, januara 1933». {Pročitaj i dodaj dalje}

(ABiH, KBUD; pov. br. 444/33; Postoji više prijepisa ovih Punktacija. Prijepis iz zbirke Hinke Krizman koristio Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije.* Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1987, str. 49). Mi smo u ovom tekstu koristili prijepis iz Arhiva Bosne i Hercegovine. Dio teksta obilježen sa [..] nalazi se kod Bobana, a ne i u prijepisu punktacija u KBUDB; tekst u {...} nalazi se u prijepisu punktacija u KBUDB, a ne i kod Ljube Bobana)

Banovinska škola za umjetne zanate u Sarajevu

Ministru Saobraćaja
Gospodinu Dr Mehmedu Spahi
Sarajevo

16 oktobra 1938 g. proslaviće Banovinska škola za umjetne zanate u Sarajevu 50-godišnicu svoga opstanka. U prošlih 50 godina ova je kulturna ustanova pokazala znatne rezultate, davši domaćem zanatstvu lijep broj stručnih radnika, čiji je rad doprinio pridizanju domaće privredne radinosti. Izrađevine ove škole priznate su u zemlji i inostranstvu, tako da je ova institucija dostojno ispunila svoj zadatak u toku 50-godišnjeg rada.

Želeći ovaj skromni jubilej proslaviti dostojno lijepim tradicijama škole, te iskazati tim povodom pažnju i zahvalnost najodličnijim faktorima kojima i škola duguje veliku blagodarnost, molim Vas, mnogo uvaženi Gospodine ministre da izvolite primiti od škole priloženi dar izrađen u školskim radionicama sa domaćom ornamentikom, a u znak odličnog poštovanja prema Vašoj ličnosti.

Izvolite primiti ovom prilikom izraz dubokog poštovanja.

Sarajevo, 26 sept. 1938 g.

Direktor,
Ing. O. [illegible]

Dragi prijatelju,

uvjeren sam da si iskren prijatelj naše Islamske Zajednice i muslimanskog složnog rada, pa se zbog toga ovim pismom i obraćam na Te, da poručiš svojoj najbližoj okolini ovo mojih nekoliko riječi i da im slobodno pročitaš ovo pismo, ali samo našim najboljim prijateljima.-

Jugoslavenska Muslimanska Organizacija pod vodstvom mojim i mojih prijatelja radila je uvijek za dobro, hajr i sreću bosansko- hercegovačkih muslimana. U to su svi muslimani Bosne i Hercegovine više nego uvjereni. Uvođenjem diktature u našu zemlju 6.januara 1929.taj naš rad morao je prestati, ali su naši ideali ostali u našim srcima i mi ćemo taj naš rad - ako Bog da - opet nastaviti. Neće proći dugo vremena ti će se naši ideali morati ispuniti i mi ćemo inšalah skrhati diktatorski režim. Ja sam siguran da neće proći ni šest mjeseci poslije ovih izbora i diktatura biće samo jedna priča.-

Ali ima jedna druga stvar koju hoću, da Ti je naročito podvučem i da Ti je preporučim. Sad u nedelju su izbori za taj beogradski koboja parlamenat. Glasali mi muslimani, ili neglasali, isti će poslanici biti izabrani. Ako Diktatorska lista ne bude imala dosta glasova, Beograd i Diktatorska štampa svaliće svu krivnju na nas muslimane, da smo mi oni,koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz Kralja, da se zbog nas ne može naći zajam u inostranstvu itd. Zbog toga svega okriviće nas muslimane, i Srbi će početi sa svojim starim metodama, sa progonima protiv nas . Da se tome svemu izbjegne i da pokažemo našim neprijateljima, da smo i mi na kraju krajeva za ovu državu i za Kralja, a ako smo protiv Diktature, to Te molim poruči našim prijateljima da u što većem broju izađu svi u nedelju na izbore i da glasaju- pa makar i preko srca - za ovu jednu jedinu listu, koja je postavljena.

To ih ne košta ništa, a otklonićemo od sebe svaku odgovornost. Današnji režim tako i tako ne može dugo trajati i mi ćemo pričekati još nekoliko mjeseci, pa ćemo opet uzeti vodstvo u svoje ruke.

Primite mahsus selam

Dr. Mehmed Spaho.

Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu.

Broj: 13.757/20

Sarajevo, 18.decembra 1920.

Prez.

UVJERENJE.

Zvanično se potvrđuje, da je g. narodni poslanik Dr. Mehmed Spaho poslije oslobođenja postavljen od Glavnog Odbora Narodnog Vijeća za Bosnu i Hercegovinu povjerenikom za obrt, trgovinu, poštu i brzojave i da je tu dužnost kod tadanje Narodne Vlade u Sarajevu obavljao u novembru i decembru 1918.god. sve do imenovanja ministrom šuma i rudnika.

Položaj ondašnjih povjerenika odgovara položaju načelnika odjeljenja pokrajinskih vlada.-

19.VII.1920

Predsjednik Zemaljske Vlade :

Управа Полиције у Сарајеву.

Пов. број : 6 4 3 / 3 2.

дне, 1. априла 1932.год.

Сарајево.

Извештај о политичким прили-
кама и догађајима.-

Кр. б а н с к о ј у п р а в и
дринске бановине
С а р а ј е в о.

Позивом на наређење Пов.број 217 од 23.јануара 1932.год. част ми је за прво тромесечје о политичким приликама и догађајима са подручја града Сарајева поднијети следећи извештај :

Од прошлог двомесечја остало је кривичних дела недовршено и то:

К р а ђ а	11
Детоубиства	2
иступа	178
У к у п но:	191

У овом двомесечју примљено је кривичних предмета и то :

Увреда Величанства	3
к р а ђ а	273
у т а ј а	23
превара	21
против стајања	3
Гл.XIУ.кривич.закона	2
гл. XV. крив.зак	2
тешке телесне повреде	7
злонамјерне паљевине	1
разбојства	2

./.

63

- 7 -

кревета, у којима су лежали Његош Никола, 46 година стар, ковачки мајстор и његова сестра Томана са својим незаконитим сином 14 годишњим Ненадом. Извидима установљено је, да се ради о договореном самоубијству, у коју сврху је Никола полио постељину и под собе са шпиритом, коју је запалио. Као узрок овом самоубијству навела је Томана у пронађеном писму тенденционзу вијест комшилука, да она са својим братом живи у недозвољеним односима. Све троје је у болници умрло.

На 25.марта о.г. у 23 часа при вршењу своје дужности као кочничар државне жељезнице захваћен је од локомотиве Стјепановић Михајло, 33 године стар, родом из Сарајева, и том приликом од машине на мјесту смрвљен.

На 31.марта о.г. у 2 часа објесио се је у свом стану Исламовић Алија, син Суљин, 23 године стар, по занимању радник. Исламовић је био одан алкохолу и често давао повода свађи са оцем, па је и те ноћи дошао пијан кући и објесио се.

На 4.марта о.г. предан је државном тужиоштву у Сарајеву на казнени прогон Браво Акиф, ради увреде Његова Величанства Краља, почињено тиме, што је на 28.фебруара приликом једног предведења опсовао органима ове Управе Краља. Браво је по занимању месар, а познат је као велики изгредник и пијаница, који је до сада 28 пута био полицијски кажњаван, а увреду признаје и брани се, да је био при пичу и да се ничега не сјећа.

На 15.јануара о.г. приспело је на овдашњу пошту писмо из Загреба за бившег вођу Ј.М.О. Спаху Др.Мехмеда, у којему непознато лице шаље препис писма американског филантропа Галтвера Роберта, о приликама у нашој држави. Писмо је достављено Кр.банској управи у препису актом од 26.јануара Пов.број 174.

На 24.јануара о.г. отпутовао је са брзим возом преко Ужица за Београд бивши вођа Ј.М.О. Спахо Др.Мехмед, где је боравио до 28.јануара када сеповратио у Сарајево.

На 24.јануара о.г. допутовао је из Београда у Сарајево француски војни аташе, ђенерал Лепетит, и одсео у хотел

./.

-16-

браним од сваког непријатеља и ја у својој кући могу да говорим шта хоћу и то ми неможе нитко забранити, и ако знам да међу присутнима има полиције, која ће све доставити, али ја се тога не бојим.

Зато Вас браћо и сестре позивам, да се у највећем броју одазовете овоме конгресу и да ми и Ви што више помогнете да се конгрес успркос свих непријатељских ометања одржи и да се браћи, која ће доћи на конгрес што више изађе у сусрет.

На предици присуствовало је преко једну хиљаду особа обојега спола.

На 27.марта о.г. допутовао је из Дубровника у Сарајево Фицо Реуф, албански посланик на нашем Двору и истога дана продужио је пут преко Ужица за Београд. Именованог је пратио секретар нашег посланства у Тирани.

На 28.марта о.г. повратио се је из Београда у Сарајево Спахо Др.Мехмед, бивши шеф Ј.М.О., који је на 22.марта отпутовао у Београд на седнице Индустријалне банке. На 29.марта у 16.30 часова састали су се у адвокатској канцеларији Бехмена Др.Маше, Спахо Др.Мехмед, Шутеј Др.Јуре и Храсница Др.Халидбег, на којем је састанку Спахо реферисао о својим разговорима у Београду. Из кругова блиских Др.Спахи сазнао сам, да је Др.Спахо говорио, да је он позиват на сарадњу у Влади, али да тај позив није могао прихватити сматрајући, да је његов улаз у Владу преран и да су услови за улаз у Владу били тешки.-

На 28.марта о.г. допутовао је из Дубровника у Сарајево Мирнер, војни аташе Данског посланства у Београду и након дводневног боравка у Сарајеву, повратио се је у Београд.

Овогодишње заседање Вакуфског већа започело је на 29.марта о.г. а трајаће до 10.априла. На првом месту Управни одбор поднео је свој опширан извештај, који у главном садржи :

У прошлој години Вакуф је подигао многе новоградње у вредности од 12.милијона динара у Сарајеву, Бања-Луци, Јајцу, Бос.Новом, Петровцу и т.д.

Вакуфско пословање и администрација доведена је у

./.

КР.БАНСКА УПРАВА ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ
Пов.Број: 444/33
фебруара 1933.г.
САРАЈЕВО.

Концепт

Сарајево, 6 фебруара 1933

Предмет: Извештај о политичкој ситуацији за јануар 1933.год.

МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
КАБИНЕТ

БЕОГРАД

О политичкој ситуацији за месец јануар част ми је истаћи ове важније моменте:

1.) У последње време у опште примећује се акција католичког свештенства противу Југословенског соколства.

Кампања против Југославенског сокола поведена је нарочито у Фојници од стране тамошњих фратара и пре бискупске посланице а одразила се и за време дочека Нове године - Силвестрова када је Соко дочекао Нову годину у својим просторијама са свима својим члановима, док је хрв.католичко друштво »Родољуб«, коме је претседник овд. гвардијан дочекало Силвестрово у свом дому. Овом приликом се осетио рад фратарски против соколства, јер те вечери код Сокола била је Хрватска интелигенција са неколико грађана - Хрвата, док су остали, били сви у »Родољубу«! Па ипак Соко је ове вечери имао како морални тако и материјални успех.«

Једна лепа манифестација братства у Фојници запажена је у току месеца на православном Бадњаку, када су 12 православаца, колико их има у месту, ишли по свој Бадњак. Уз неколико кола и јахаћих коња окићених југославенским заставама са соколском музиком кренула је ова поворка уз лепо учешће католика и муслимана кроз град у шуму пуцајући из пушака и певајући, када је цео град посматрао радосно овај братски обичај.

-2-

По донешењу бадњака веселило се заједнички, а сутра дан о Божићу сва дванајесторица православних прославили су Божић у соколским просторијама заједнички, где су примали посете целог дана браће католика и муслимана.

Дана 8 јануара у скоро свим римокатоличким црквама приликом проповеди прочитан је проглас конференције римокатоличког епископата, који је састављен у Загребу са наређењем, да се означеног дана прочита у свима римокатоличким црквама.

Проглас критикује деловање југославенског сокола и у главном је уперен противу Тиршових идеја. У прогласу се наводи, како се младеж одвраћа од цркве и богослужења, како је соколство у принципу противу римокатоличке цркве и како се соколски подмладак и нараштај деловањем у Соколу одвраћају од цркве.

Проглас износи такођер извесне случајеве, како су соколска друштва баш за време црквених церемонија одвраћали народ од посећивања службе божије тиме, што су баш за ово време младеж задржавали код својих вежба. Такође се напомиње, како су извесна соколства друштва изазивала инциденте приликом верских функција. Проглас позива римокатоличке родитеље, да своју децу не васпитају у соколском духу, него да исту васпитају у науци Христовој.

За време читања прогласа и после тога није било ни једног инцидента, нити каквих манифестација и томе слично, већ се народ мирно разишао.

Извесне последице овога прогласа донекле се осећају и то најтеже баш у самој Фојници. Католичко пучанство у том срезу је врло религиозно и фанатично и стоји под великим утицајем тамошњих фратара.

Систематским радом тамошњег самостана против Сокола створила се једна атмосфера мржње на соколство, нарочито су погођени јуниори -соколи- по основним школама, где родитељи забрањују деци вежбање у соколском духу, па се чак заборавило дотле, да су два грађанина - мајстора- из Фојнице, под утиском жупника, одлетели до тамошње школе за време гимнастике и на

-3-

дрзак начин од учитеља узели своја два детета, ради чега су по пријави управитеља школе кажњени по 10 дана затвора.

По пријему посланице тамошњи жупник је прошао кроз град своје верне носећи молбу са списком: » да се проглашена »Тиршева« улица по Соколу избрише, јер је он безвјерник«, којом приликом је потписао 40 људи и предао општини. Како молба није била биљегована, општина је почела позивати поједннце, тражећи од сваког по 5 динара, којом приликом су неки одрекли, да су потписали и ваљда пребацили жупнику за овакав поступак. Жупник нервиран поступком општине у наплати таксе, долетио је биљежнику и тражио, да му одмах врати молбу; како му биљежник није вратио молбу, док се не споразуме са начелником, жупник се у јарости заборавио и истргао позиве у канцеларији од позивара, који су били спремљени за потписнике, поцепавши их и бацивши их у ватру, због чега је кажњен, а на пријаву општине, са 10 дана затвора или 500 Динара новчане казне.

Напротив Соко, видевши овакав незгодан рад фратара збио се у густе редове и почео много живљи рад у свом друштву, што доказује њихова веома успела годишња скупштина у присуству делегата Жупе из Сарајева, када се уз препуну салу чланова видело јако њихово интересовање за рад Сокола, као и њихова једнодушност у избору нове управе, где су ушли најбољи Соколи од угледа и такта ! Исто тако на седници нове Управе 19 пр. месеца видело се добро расположење чланова и воља за рад, којом приликом је осуђена посланица Бискупата достојанствено и мирно од стране водства уз бурно одобравање чланова, када су послани протестни телеграми Претседнику Владе и Главном савезу у Београду.

У тим крајевима католички сељак соколство и његов рад мало познаје, па их је лако било уверити у оправданост бискупске посланице.

Иначе је читање посланице католичког Епископата изненадило и запрепастило сво грађанство. Та посланица, уперена противу Сокола, схваћена је као атак на највеће националне светиње, јер се кроз соколске редове у овим крајевима за време

-4-

туђинске управе одгојиле најбоље генерације националних радника и бораца.

Читањем посланице клер је рачунао, да ће католичко грађанство осудити Соколе и да ће Соколи католичке вероисповести напустити соколске редове.-Посланица је али, о чему се доцније уверис и сам клер, остала без жељеног ефекта. Католичко грађанство није се изјавило против Сокола, а нити је и један Соко католик иступио из соколске организације.

Посланица је схваћена као чисто политички акт католичког Епископата уперен заједно са објављеним пунктацијама против народног и државног јединства.

И ван редова соколства опште је мишљење, да је посланица инспирисана преко Св. Столице од Квиринала. У грађанству настао је револт, а нарочито из тог разлога, што овом посланицом није поштеђен ни сам Краљевски Дом, јер је на челу Сокола Његово Височанство Престолонаследник Петар.

Соколске организације су на својим скупштинама достојно иступиле у одбрану соколске части и осудиле инфамне нападаје на своје организације.

2.) Познате загребачке пунктације, као и Др. Корошца и под крај месеца пунктације бивше Ј.М.О. унеле су [illegible] живости у општем интересовању за даљи развој политичких догађаја у земљи. Ово се нарочито огледа у редовима лица, која пажљиво прате дневну штампу. Па ни широке народне масе нису остале равнодушне коментирајући са оштрим осуђивањем рад пунктатора, јер у њиховом настојању уочавају борбу противу државне целине. Али све пунктације бивших политичких вођа своћене су у главном као немоћни и неозбиљни покушаји пропалих политичара, који у данашњем тешком времену таковим радом не служе ни народним, ни државним интересима.

Пунктације Др. Корошца и летци Др. Спахе нису учинили никаквог утицаја међу народом.

У колико сам могао сазнати пунктације Др. Корошца произвеле су негатилан ефекат. Сви једногласно изјављују, да су

-5-

то познати маневри Др.Корошца,да би се тиме међу словеначким делом нашега народа популарисао,па опет дошао на завидан државни положај.

На 26.,27. и 28. јануара растурена је декларација водства бивше Југославенске муслиманске организације која гласи:

»Претставници Југославенске муслиманске организације као једини легитимни претставници муслимана Босне и Херцеговине,којима је на свима изборима поклањано потпуно повјерење, претресавши привредну,финансијску,културну и социјалну ситуацију у цијелој држави,а нарочито у Босни и Херцеговини,дошли су до следећих закључака:

1.) Народу као једином извору све власти и осовини цјелокупне државне организације треба да се признају и даду сва она права,која произлазе из тога његова положаја у јавном животу.То је могуће само у пуној демокрацији,проведеној у свима њеним консеквенцијама,у цјелокупном народном и државном животу.

Ова мисао демокрације била је основно начело,на којему се имала изградити наша заједничка држава.На овој мисли праве и потпуне демокрације засновани су и сва акта,која су предходила оснивању заједничке државе.Одступање од ове идеје односно њено потпуно изигравање довело је до данашњег тешког и неподношљивог стања у народном и државном животу.

2.) Међународни положај наше државе и тешко привредно и социјално стање у земљи стављају као основни проблем на дневни ред: Унутарње уређење државе. Поред давања пуних гаранција народу за сва његова права,која извиру из демокрације, треба онемогућити и сва засизања у та права,долазила она ма с које стране.

Централистичко уређење државе показало се за вријеме цијелога свога трајања,а нарочито у последње четири године 6. јануарскога режима као главни узрок хрђаве управе,ко-

-6-

рупције ,недостатка правне сигурности,непоштовања једнакости и равноправности те превласти једних над другима. Оно је заоштрило политичка и национална питања до крајње мјере.

У питању новог уређења наше заједничке државе,које уређење сматрамо средишњим проблемом,наше становиште је познато,јер је садржано у нашем програму: уређење државе по равноправним политичко-хисторијским јединицама са најширим компетенцијама,препуштајући заједници оно,што треба да осигура и зајамчи скупне интересе - све ово потпуно демократским,уставним и парламентарним системом,који ће у пуној мјери зајамчити пуне грађанске слободе,правни поредак те једнакост и равноправност,а искључити ма чију превласт и то не само у политичком,културном и економском него и у вјерском погледу.

3.) У оваквом државном уређењу тражимо за Босну и Херцеговину као најстарију политичко-хисторијску јединицу у држави,која је увјек и културно и социјално претстављала једну индивидуалну цјелину,да буде једна од тих равноправних јединица.

Излажући ове основне мисли,ми се придружујемо свима онима,који су се већ за њих изјаснили,а држимо да ће и сви остали демократски расположени легитимни претставници народа, нарочито из наше увјек запостављене покрајине Босне и Херцеговине ,придружити се овим идејама.

У Сарајеву јануара 1933. Прочитај и подај даље. //

Министри у пензији Др.Мехмед Спахо и Др.Халидбег Храсница као издавачи декларације,а Узеирага Хаџи Хасановић трговац и Едхемага Бичакчић трговац и бивши градоначелник као растурачи кажњени су сваки са по 20 дана затвора.

3.) На дан 7. јануара Миодраг Милетић капетан у пензији из Београда и Трифуновић Станко адв.приправник из Слатине општине Варњанске у циљу промене социјалног поретка у држави ,а да би за ово добили што више присталица отишли су у Варну и у Земљорадничкој задрузи одржали политичку конференцију са својим пријатељима.

-7-

У истом циљу на дан 8. јануара одржали су политичку конференцију у кући Чекића Николе из Волујца и у кафани Михаиловића Радована из Волујца.

Пресуђени су по Среском начелству у Шапцу са 30 дана затвора и 5.000.- Динара новчане казне.

4.) О важнијем кретању бивших политичких првака част ми је известити ово:

а.) На 13. јануара путовао је у Загреб бивши Министар Др.Халидбег Храсница,где је боравио до 18. јануара. У Загребу отсео је у хотелу »Palace«. На 18. јануара био је у посети код Др. Реберског,а истог дана састао се у хотелу са Др.Корошцем.У вече отпутовао је за Сарајево.-

б.) На 24.јануара отпутовао је из Београда у Сарајево Др.Шефкија Бехмен бив. нар. посланик бивше Ј.М.О. и отсео код свог брата Др.Маше.За време боравка састајао се са бившим истакнутим члановима Ј.М.О.

в.) На 28. јануара спроведени су по полиц.органима из Љубљане кроз Сарајево Др. Франц Куковец свештеник и бив. Министар и Др.Марко Натлачен адвокат,обојица као политички интернирци и то Др. Куковец за Фочу,и Др. Натлачен за Билеће, где им је одређен сталан боравак.

5.) О комунистичком кретању част ми је изнети следеће моменте:

а.) На 3. јануара на пошти у Тузли ухваћено је једно писмо које је послато од Централног комитета комунистичке партије Југославије у Бечу,а предато на пошти у Прагу упућено на Ивана марковића,који је раније ухапшен,као члан месног комитета ком.партије. Писмо садржавало је инструкције комуниста за 6. јануар,те су на основу тога биле предузете потребне мере.

б.) 18. јануара пронашла је патрола станице Орид приликом држања дугог одмора у општини Мишар среза поцерског један комад летка. комунистичког карактера,а који је општина на 17. јануара путем поште из Белгије добила.Летак је писан на отвореној карти,која није упадљива,већ је по првом погледу нека реклама,јер су на истој насликане неке фабрике.Упућени

5

-8-

летак адресиран је био на Драгиља Кулезића у Мач. Причиновић, па је погрешно приспео у ову општину. Колико се могло установити, овај је летак писао неки студент Петровић из Шапца, а који се налази на студијама у Белгији са још неким непознатим његовим другом из Мачв. Причиновића.

Пронађени летак предат је начелнику среза поцерског на законски поступак.

Предузете су мере, да се установи ко је тај друг Петровића и да се достава ових летака спречи.

в.) Ноћу између 27. и 28 јануара т.г. а за време одржавања Светосавске забаве у Соколском дому у Тузли око 1.30 часова бачени су са балкона сале Соколског дома летци комунистичке садржине који су пали у салу међу посетиоце забаве. Присутни прочитавши садржину летка одмах су обавестили дежурног полицијског стражара, те је убрзо након тога на лице места дошао срески начелник г. Боривоје Алексић, те са полицијским органима повео хитно извиде, а одмах затим саслушани су и очевитци догађаја. Енергичном даљом истрагом темељито су осумњичени, као растурачи поменутих летака, Мијатовић Цветин студент права сада запослен као надгледник у рудокопу Крека, затим Ераковић Петар ученик VIII разреда гимназије, те Лукић Симо такођер ученик VIII разреда гимназије, који су одмах притворени, а истодобно дат је налог, да се ухапси и Трипић Вељко ученик VII разреда гимназије. Саслушањем сведока, а на основу прикупљеног материјала и података осумњичени су после дугих саслушања признали чин и своју кривицу. Признали су : да су летке израдили у стану Мијатовића Цветина и то Ераковић Петар и Лукић Симо, а за време док је Мијатовић био на послу у Креки. Летци су израђени на обичној машинској хартији, а штампани гуменим словима, која су Лукић Симо и Ераковић Петар а за новац, који су дали Мијатовић Цветин и Лукић Симо купили у овдашњој штампарији. Летци су израђени на дан 25. јануара о.г. У сали Соколског дома летке, које су по пола подељене донели Мијатовић Цветин и Ераковић

-9-

Петар,преузео је Мијатовић,те их бацио са балкона у салу.Даљом истрагом није се могло установити,да ли су имали ма каквих сарадника сем оних,који су напред именовани.

Установљено је,да летци нису нигде више бачени,а нити израђивани.

По завршетку истраге сви ће бити предани надлежном Суду ради даљег законског поступка.

F.)Иследење у откривању комунистичких организација у Сарајеву довршено је,те ће ради злочина из чл. 1,2,3 и 4 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у Држави следећа лица бити предана Државном суду за заштиту државе у Београду на законски поступак и то:

1.) Прица Срђен,студент права
2.) Сладић Рамиз,бравар
3.) Микичић Ристо,обућар
4.) Кадић Решад,приватни намештеник
5.) Бошњак Никола,стражар фабрике духана
6.) Николић Анто,зидар- кућепазитељ
7.) Твртковић Никола,обућар
8.) Латиновић Вojo,обућар
9.) Бусвег Леополд,обућар
10.) Крндија Драгомир,правник - чин.Дир.држ.жељезн.
11.) Јовановић Бранислав,апсолвирани правник,
12.) Козић Миљенко,чин.Об.Од.Црвеног Крста
13.) Атијас Изидор,обућар
14.) Микичић Даринка,дневн. Кр.банске управе
15.) Матијашић Анто,стругарски брусач.
16.) Рогић Александар,стругарски брусач
17.) Димитријевић Александар,званичн.Кр.банске Управе
18.) Абдихоџић Асим,седлар
19.) Чокљат Илија,пилански радник
20.) Хаџиелић Хајро,обућар
21.)Прица Илија,бравар
22.) Мартинчевић Анто

-10-

23.) Хреља Хусеин, столар

24.) Шотра Бранко, наставник цртања I гимназије.

Осим напред наведених 24 лица на подручју града Са-рајева активно су сарађивали на комунистичкој пропаганди и ниже наведени, који се налазе на студијама у иностранству и то:

1.) Беговић Влајко, студент Високе ческе техн. у Прагу

2.) Бањац Смиљка, студентица философије у Бечу

3.) Брекаловић Омер, студент Високе ческе техн. у Прагу

4.) Цанек Александар, студент Хем. техн. факул. у Прагу

5.) Костањшек Марица, студентица философије у Прагу.

Пошто се у току откривања комунистичке партије у Сарајеву установило, да постоје комунистичке (~~партије у Сарајеву установило, да постоје комунистичке~~) месне организације такођер и у Тузли, Брчком и Мостару, то је Управа полиције на темељу установљених адреса лица, која су водила и примала кореспоценцију од сарајевског месног комитета упутила писма, написана хемијским мастилом на месне комитете у Тузли и Мостару у име покрајинског комитета комунистичке партије. У овим писмима најављен је долазак делегата од покрајинског комитета из Сарајева и заказан је састанак месних комитета.

Одмах по отправку писама Управа полиције је на 20. децембра 1932. год. упутила своје органе у Тузлу и Мостар са потребним инструкцијама, те је у Тузли на заказани састанак, испред тузланског месног комитета дошао Марковић Иван.

Марковић је ухапшен и на саслушању је признао, да у Тузли постоји месни комитет комунистичке партије, чији је члан и он, те је тако открио и сва остала лица месне комунистичке организације у Тузли.

У току даљне истраге пронађена је писаћа машина, 10 кг. штампарских слова за штампање комунистичког листа »Фабрика и њива« и летака, пронађена је и сва архива, као и 4 револвера (власништво месног комитета и комунистичке партије у Тузли) и 800 динара у готовом у благајни »Црвене помоћи«. У Тузли је ухапшено 22 лица, која су сачињавала месну комунистичку организацију и предана Среском начелству у Тузли.

-11-

Пошто је Месни комитет у Тузли имао своју филијалу у Брчком. Органи Управе полиције су и тамо открили чланове тамошње филијале (Кружока) и 11 лица предали Среском начелству у Брчком.

На састанак у Мостар од мостарског Месног комитета није дошао нико, јер је писмо закаснило, па су полицијски органи пронашли атресанта за Месни комитет у Мостару Мују Загорчића, од којег су сазнали чланове комунистичке партије и на тај начин открили комунистичку организацију. Откривена 22 лица, која су сачињавала комунистичку партију у Мостару предата су заједно са пропагандистичким материјалом Среском начелству у Мостару на даљи законски поступак.

Овом истрагом откривена је читава комунистичка организација на територији бивше Босне и Херцеговине.

Обзиром на политичку ситуацију може се рећи, да је политичко стање повољно, а народ је у огромној већини пристао Југославенској идеологији.

Активност показују једино присталице бивше земљорадничке странке и то преко својих земљорадничких задруга, које су врло згодна склоништа за њихову акцију противу садашњег стања. Ово се једино опажа на територији предратне Србије, док на територији Босне ових запажања нема./

Част ми је доставити продњи извештај с молбом на знање.

Бан,

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА

КР. БАНСКА УПРАВА ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ

Пов. Бр. 628/33

11/II 193 год.

Сарајево

Управи полиције

Сарајево.

По благовременој жалби Др. Мехмеда Спахе министра у пензији из Сарајева пов. бр. 227 од 7. фебруара 1933. год. на пресуду управе полиције у Сарајеву пов. бр. 227 од 31. јануара 1933. год. којом је за кривицу из § 28. наредбе бив. зем. владе за Б. и Х. Пов. бр. 3304 од 9. априла 1916. год. кажњен са 20 дана затвора непретвориво у глобу и т. д. расмотрио сам жалбу жалиочеву са ожалбеном пресудом и осталим односним актима, па сам по расмотрењу свега нашао, да је пресуда неправилна и незаконита из ових разлога:

Кривица и кривична одговорност постоји која је прикупљеним доказима и признањем окривљеног Др. Мехмеда Спахе министра у пензији из Сарајева потпуно утврђена, само је Управа полиције погрешила што је ово дело оквалификовала као кривицу из § 28. наредбе бивше земаљске владе за Босну и Херцеговину През. бр. 3304 од 9. априла 1916. год. јер у овом случају постоји дело из §§ 22 и 31 закона о удружењима, зборовима и договорима казнимо по § 36. истог закона.

Да постоји дело из §§ 22. и 31. закона о удружењима зборовима и договорима казнимо по § 36. истог закона утврђује се саслушањем Др. Мехмеда Спахе код те власти од 27. јануара 1933. год. у коме признаје да се »При састављању декларације саветовао са својим истомишљеницима, али њихова имена неможе да каже«. Како је декларација политичке природе то је и саветовање политички договор.

./.

1

Одбрана у жалби жалиочевој а у пасусу:"Оно што ми је на управи полиције умножено показано, индентично је са закључцима, који су досве интерно донесени, а нијесу били намењени јавности. То није у осталом ничим доказано, као ни то да су ти закључци дошли у јавност са мојим знањем и одобрењем, а најмање суделовањем."Како се ова одбрана односи на декларацију да исту није наменио за јавност и то је без вредности, јер је то дело из чл.1 закона о заштити јавне безбедности за чије је извиђање и пресуђење надлежан суд за заштиту јавне безбедности, а ова се власт као надлежна упушта само за кривицу из § 22. став 2. и 31. закона о удружењима, зборовима и договорима казниму по § 36 истог закона.

На основу изложеног и §§ 22, 31 и 36 закона о удружењима, зборовима и договорима из чл.75 и 76. закона о унутрашњој управи у вези § 1 - 14 закона о изменама и допунама истог закона и § 122 тач.5 опште управног поступка с погледом на закон о таксама.

Краљевска банска управа дринске бановине пресуду Управе полиције у Сарајеву Пов.Бр.227 од 31.јануара 1933. год. измењује и

П Р Е С У Ђ У Ј Е :

Да се Др.Мехмед Спахо министар у пензији из Сарајева за ову своју потпуно доказану и признату кривицу казни са (20)двадесет дана затвора о свом трошку без рада и новчано (5000) пет хиљада динара, с тим да управа полиције поведе и особени поступак у смислу чл.1.Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

Ова је пресуда правомоћна и на исту нема правног лека.

./.

Такса је плаћена таксом са жалбе.

Пресуђено у Краљевској банској управи Дринске бановине 11. фебруара 1933. год.

Прилог: сва акта.

ЗА БАНА
Помоћник,

13.II.

Управа Полиције у Сарајеву.

Пов.број : 6 6 8 / 1933.

19.марта 1933.год.

Сарајево.

Др.Мехмед Спахо и Др.Халидбег Храсница, пуштени на слободу након издржаног полицијског затвора.

Кр. б а н с к о ј у п р а в и

дринске бановине

у

С а р а ј е в у.

Част ми је известити, да су на 18.марта пуштени на слободу Др.Мехмед Спахо и Др.Халидбег Храсница након издржаног 20-дневног полицијског затвора, што су одржали ненајављени политички састанак за састављање пунктација преставника бивше Ј.М.О.

Приликом пуштања Др.Спахе и Др.Храснице из полицијског затвора није их нико до куће испратио, а сутрадан на 19.марта посјетило их је неколико њихових пријатеља и готово читава родбина.

За време издржавања казне затвора имали су посебне зрачне чисте ћелије са властитом постељином и храном. Посјећивала их је у мањој мјери њихова родбина, а друга лица нису се готово ни пријављивала за посјету.

На 13.марта Др.Спахо је имао своју 50-годишњицу, којом приликом је добио 57 поздравних депеша и то: из Сарајева 27, Бања Лука 7, Тузла 6, Модрић 6, Београд 2, Вишеград 2, Травник 2 и још из неколико мјеста по једна депеша. Његови пријатељи надали су се, да ће ових депеша бити неколико стотина чиме се је хтело показати углед и уплив Др.Спахе међу Муслиманима и да се уједно демонстрира против власти ради његова хапшења. У депешама се у главном изражава жеља за

./.

дуг живот, а међу депешама из Сарајева има их много од његове родбине и неколико од жена само да број депеша буде што већи.

Ефекат, који се је очекивао од хапшења Др. Спахе и Др. Храснице потпуно је изостао, а запажено је код њих велика забринутост због престојећег прогона о Закону о заштити јавне безбедности и поретка у Држави.-

В.Д. Управника полиције:

1245 21. III. 33

Решено под Стр. пов. бр. 99/33 ради тога и ово безпредметно.

10. V 33

Управа Полиције у Сарајеву.

Пов.број : 2 2 7 / 1933.

Препис !

1.фебруара 1933.год.

Сарајево.

П Р Е С У Д А

проглашена дне 31.јануара 1933.год.

Г.Др.Мехмед Спахо, Министар у пензији крив је полицијског прекршаја угрожавања јавне безбедности реда и мира почињено тиме, што је издао декларацију Преставника Југославенске Муслиманске Организације, у којој се оспорава легалност прошлих избора, затим се алаудира на Круну и каже, да треба онемогућити и сва засизања у народна права долазила она ма са које стране и што се на демонстративан начин напада и изражава несклоност против данашњег стања у Земљи, те се ради тога у смислу наредбе број 3304 од 9.априла 1916.год. кажњава затвором од 20 дана и на платеж таксе од 20 динара на пресуду.

Против овој пресуди прост је уток у року од 8 дана путем овог уреда на Кр.банску управу Дринске бановине у Сарајеву.-

В.Д.Управника полиције:

Ф.Мусакадић,в.р.

За тачан препис тврди:

По наредби

В.Д.Управника полиције:

2

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ У САРАЈЕВУ.

25.априла 1933.год.

Сарајево.

ГОСПОДИНУ БАНУ ДРИНСКЕ

Бановине

у

Сарајеву.

Водство бивше Ј.М.О. надало се је, да ће приликом Курбан Бајрама на 6.априла, који је пао 15 дана након пуштања Др.Мехмеда Спахе из полицијског затвора посетити велики број Муслимана, а која би посета требала да буде као знак солидарности са Др.Спахом и као демонстрација против режима ради његова хапшења. Ове наде водства бивше Ј.М.О. потпуно су се изјаловиле, јер не само да Др.Спаху није посетио велики број Муслимана, него ове године имао је мање посета него ли других година, што је доказ, да хапшење Др.Спахе ради пунктација није повећао његов углед међу Муслиманима.

За време Бајрамских посета осуђивале су се међу Муслиманима Спахине пунктације највише из разлога тога, што се у њима алудира на Круну, јер је познато колико је Његово Величанство Краљ расположен према Муслиманима и колико их очински воли, а особито је лепо се дојмила и лепо примљена овогодишња честитка Курбан Бајрама Његовог Величанства Краља војницима Муслиманима. Исто тако осуђивало се је што се у пунктацијама веже уз Хрвате и што се не види нека нарочита борба за какове муслиманске интересе.

Kraljevska banska uprava Drinske banovine Sarajevo

Пов. Д. 3 № 1391 Primljeno 25. IV. 1933

sa ___ priloga

в.д. Упр. пол.

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ UPRAVA POLICIJE
У САРАЈЕВУ U SARAJEVU

Број
Broj Пов.424/34.

1.марта 1934.године
- Сарајево -

Др.Махмут Бехмен,адвокат и
бивши народни посланик -
боравак у Хвару.

Кр. банској управи

Сарајево.

Позивом на извештај ове Управе Пов.бр.416 од 28.фебруара о.г. част ми је известити,да је среско начелство Хвар актом Пов.бр.525 од 27.фебруара о боравку Др.Махмута Бехмена у Хвару доставио следећи извештај:

»На 25.фебруара о.г. у 15.30 часова паробродом из Сплита допутовао је у Хвар Др.Машо Бехмен,адвокат у Сарајеву у посјете Др.Корошцу и отсео у хотел Палацу,где овај станује.

Др.Корошец је овдје конфиниран од месеца јуна пр.год.

Др.Бехмен одмах је дошао у везу са Др.Корошцем

У 18.15 часова Др.Корошец у друштву Бехмена изашао је из хотела,те су скупа шетали тргом и обалом до фрањевачког самостана,а у 19.30 часова повратили су се у хотел.

За вечером Др.Корошцу правио је друштво Машо Бехмен,где су седили скупа и разговарали до 22.15 часа,а затим су отишли на спавање.

Дана 25.фебруара о.г.у 10.45 часа Др.Корошец у друштву Маше Бехмена,адвоката из Сарајева изашао је из хотела, те су шетали тргом и обалом до доласка пароброда у 12 часа,са којим је Машо Бехмен отпутовао за Дубровник.

У вези са боравком Др.Маше Бехмена,сада адвоката у Сарајеву и брата бившег министра Бехмена,који је сада настањен рекби у Београду,известити је ово:

./.

3

. / .

Др.Корошец изјавио је, да се чуди како Др.Машо Бехмен брани народног посланика Кадића у сарајевској афери аграрних чиновника,те тврди,да Кадић нема у тој афери никакаве кривице,рачунајући на фактичну вредност аграрних обвезница,а не на привидну номиналну њихову вредност.

Др.Корошец на упит једне поуздане особе, како се може адвокат Др.Машо Бехмен примити функције браниteља осумљиченика Кадића, народног посланика,ако је овај владиновац и ако ту аферу искоришћују опозиционалци против данашњем режиму, а Др.Бехмен је опозиционалац,изјавио је ово:

Бивши министар Бехмен,који станује у Београду и његов брат адвокат у Сарајеву Др.Машо нагињу више бившим демократима Давидовића,док друга група спахиноваца на челу ба Храсницом више су склони »Хрватској опозицији«.

Бивши министар Др.Бехмен врши функцију посредника између Муслимана,који су више склони Србима,те се не слаже ни он,ни његов брат са Храсницом,који су више склони Хрватима и зато настоје,што више искористити »сарајевску аферу«.

О Др.Спахи Др.Корошец је изјавио,да је као једна сфинга и да не показује уопште никакве активности.

Нема двојбе, да је Др.Машо Бехмен дошао у посете Др.Корошцу у специјалне политичке сврхе,а изгледа,да је дошао да покуша придобити Др.Корошца за неку политичку акцију и сурадњу са бившим демократима Давидовића и пријатељима Муслимана који су окупљени око Бехмена.«

Предње част ми је доставити с молбом на знање.

В.Д.Управника полиције;

531
3

УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ **У САРАЈЕВУ** | **UPRAVA POLICIJE** **U SARAJEVU**

Број
Broj 416/34.Пов.

Сарајево,
Sarajevo, 28. фебруара 1934.

Др.Махмут Бехмен,адвокат и
бивши народни посланик -
боравак у Хвару.

Кр. банској управи

Сарајево.

Част ми је известити,да је на 22.о.мј. са возом у 22.10 часова отпутовао према Дубровнику Др.Махмут Бехмен и на 26.о.мј.повратио се у Сарајево.

Управа полиције установила је,да је на 23. фебруара Др.Бехмен продужио са бродом из Дубровника за Хвар, где је остао до 25.о.мј.

По сазнању Др.Бехмен је путовао на Хвар са поруком Др.Мехмеда Спахе Др.Корошцу о познатој комбинацији заједничке политичке сарадње, Радикала Спахе и Корошца.

По изјави Др.Корошца,коју је дао тамошњем среском начелнику Др.Бехмен је разговарао са Др.Корошцем о аграрној афери и том приликом бранио је народног посланика Хусу Кадића.

Дали су споменути имали и других говора,а нарочито политичких среском начелнику није било познато,те је изјавио,да ће настојати сазнати и накнадно ће известити.

Предње част ми је доставити с молбом на знање.

В.Д.Управника полиције;

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA DRINSKE BANOVINE SARAJEVO | КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ САРАЈЕВО

Пов. Д. 3 № 479 Primljeno 28. II 1934
sa ___ priloga

СРЕСКО НАЧЕЛСТВО ФОЈНИЦА

Пов. Број: 1 6 7 / 34

5. марта 1934. год.

ФОЈНИЦА.

„Посета конфинир. Др. Огрижеку на Кисељаку по Др. Спахи и др."

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ

(Управно Оделење)

Сарајево

У суботу 3 ов. мес. у подне дошли су из Сарајева на Кисељак аутом Др. Мехмед Спахо бив. Министар са братом Фехимом; г. Сушник бив. Министар са једним гостионичарем из Љубљане, који је рођак конфинираног Др. Надлачека у Сарајеву, и посетили конфинираног Др. Огрижека у гостиони г. Петровића ручајући са њиме, задржавши се [redacted] око по сата!

Разговор за ручком, у колико сам обавештен, био је невезан; из разговора излази: „да је ово друштво посетило Конфинираног Др. Надлачека у Сарајеву после операције, па се решило да обиђе и Др. Огрижека у Кисељаку. Гости су обавестили Др. Огрижека, да је настао неки додир између владајуће странке и Др. Корошца, да је бив. Министар Др. Спахо обишао Др. Корошца, као и још неки бив. радикалски политичари из Београда, који су Др. Корошцу саопштили, да су се два завађена крила бив. радикалне странке измирили и да данас заједно сарађују. Гости су изразили наду, да ће доћи до споразума између Владе и Др. Корошца као и Др. Спахе, и да ће се политички потпуно измирити и саставити заједничку Владу, „која ће бити по вољи свима племенима у Државих".

Ако успем, да подробније будем обавештен о току целог разговора, обавестићу накнадно Краљ. Банску Управу.

Срески начелник:

383/34

Краљевска банска управа Дринске бановине Сарајево — Kraljevska banska uprava Drinske banovine Sarajevo

Пов. Д. 3 № 578 Primljeno 7. III. 1934 sa ___ priloga

Сор 4/III-934

на завођење акта

Министарству унутрашњих послова
— Одељењу за државну заштиту —
Београд.

Начелник среза Фојничког актом Пов. бр. 167/34 доставио је следеће:

[illegible]

Одредом се извештава Министарство молбом на знање.

[illegible]

[illegible] 8/III-934

Стављено у отправљање дана 9. III. 1934
Преписано: [illegible]
Сравнато: [illegible]
Отпремљено: [illegible]

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA
УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ
Број: Пов. 3376/39.
9.јуна 1939 193 год.
у САРАЈЕВУ

Антонио Штефано Бени министар саобраћаја Краљевине Италије боравак у Сарајеву.

Краљевској банској управи

Сарајево

у вези извештаја пов.бр. 3376 од 7.о.м.част ми је известити следеће:

На 7.о.м.у 17 сати допутовао је моторним возом са пратњом италијански министар саобраћаја г.Антонио Штефани Бено- у друштву са нашим министром саобраћаја г.Др.Мехмедом Спахом. На железничкој станици дочекао је господин бан дринске бановине г.Јефтић са изасланицама цивилних и војних власти- као и другим виђенијим грађанима града Сарајева високе госте- те је исте поздравио претседник градске опћине г.Златар са слиједећим говором:

Господине министре, мени је необично мило што имам част да Вас на прагу хисторијског града Сарајева, у име цјелокупног грађанства поздравим срдачном добродошлицом.

Ми Сарајлије смо сретни што нас на путу по нашој отаџбини посјећује одличан представник моћне суседме и пријатељске нам Краљевине Италије.- У уверењу да ће Ваша посета допринијето продубљавању талијанско југословенске сарадње на добро и срећу наших земаља, ја вам, Екселенцијо, желим угодан боравак у нашем Сарајеву, у жељи да из њега понесете пријатне успомене, као што ће и нама бити драг спомен на овај дан.

Добро нам дошли г. Министре! нека живи Италија!

Пошто је глазба интонирала Италијанску химну, министар г. Бени на талијанском језику одговорио је г. Златару. У свом говору г. министар се топло захвалио на овако срдачном дочеку, нагласивши да је на путу по Југославији имао прилике да се увјери о њеним љепотама, напретку и срдачним односима према Италији, нагласивши да је очаран путем до Сарајева. Са покликом да живи Југославија, ./.

-2-

г. Бени је завршио свој говор, док је музика интонирала Југословенску химну.

Након тога је високи гост кренуо на Илицу.

У 6.45 часова талијански министар саобраћаја Бени са пратњим стигао је у Градску вијећницу која је била декорисана по ходницима и аули зеленилом и ћилимима. Талијански министар стигао са г. Баном Јефтићем, а његова супруга с гђом. баницом. На улазу у општину поздравили су их в.д. председника г. Златар, сенатор и општински вијећник г. Узеирага Хаџиасановић са неколико вијећника. Они су отпратили госте на терасу, где су се дивили панорами Сарајева. Послуга у богатој старинској ношњи послужила их је црном кавом и рахатлокумима. Док су гости седели на тераси, министар г. Бени посјетио је талијански клуб. Затим су се гости са пратњом одвезли на шетву око Полигона одакле су се вратили на Илицу. Ту вечер Министар Др. Г. Мехмед Спахо приредио је банкет у част високих госта.

На 8. ов. мј. од 8-9 сати г. Министар Бени и његова угледна пратња разгледали су Музеј, након посјете Музеја високи гости одвезли су се у Бановинску ткаоницу ћилима и интересовали се за ткање Босански ћилима изразивши свије задовољство, после посјете Творнице ћилима високи гости су се са пратњом упутили на Башчаршију где су се задржали око 1 сат купујући разне ствари наших кујунџија.

У 11 сати г. Министар Бени са Министром г. Др. Спахом те осталом групом пратиоца, посјетио је и Краљевску банску Управу и учинио посјету Г. Бану Јефтићу.

Одмах иза тога г. Министар Бени кренуо је за Бановинску школу за умјетне занате за коју се такођер интересовао и изразио своје задовољство.

У 11.20 сати Високи гости одвезли су се на жељезничку станицу одакле су моторним возом према Броду продужили пут, на станиси су госте испратили од стране војних и цивилних представника зажеливши им сретан пут.

Свечаност посјете Сарајева од стране високих гости прошла је у потпуном реду и миру.

./.

Част ми је доставити предњи извештај, с молбом на знање с тим да је Министарству Унутрашњих послова оделење за државну заштиту изравно обавештено.

UPRAVA POLICIJE SARAJEVO • УПРАВА ПОЛИЦИЈЕ САРАЈЕВО

Управник полиције,

КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ САРАЈЕВО

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA DRINSKE BANOVINE САРАЈЕВО

Пов. Д. З. № 2381 Primljeno 12.4.39 г.

2342

Арх.

За месечни извештај Г. Шефу

Ар. 13/6. 1939

Шеф отсека јавне безбедности

REZENCIJE

Šaćir Filandra

Više je razloga zašto se rukopis knjige „Mehmed Spaho (1883-1939). Politička biografija" autora Husnije Kamberovića u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici, društvenoj te političkoj javnosti ističe svojom važnošću. Prije svega, rukopis pripada žanru političke biografije, tako prisutnom u svjetskim znanstvenim krugovima a tako rijetkim u domaćoj produkciji. Kada su za biografijom kao stilskom i metodološkom formom ranije posezali domaći autori to se u principu odnosilo na sfere izvan politike, u pravilu na estradu i sport, da bi ovim rukopisom praktički dobili prvu političku biografiju. Spahina politička biografija u Kamberovićevoj izradi nije tip romansirane biografije zasnovane na pretpostavkama, već tip biografije kao znanstveno-istraživačkog rada utemeljenog na primarnim istraživanjima. Znenstvenu relevanciju ovoj biografiji daje i sama činjenica njenog autora, budući da je ovo prvi put u bosanskohercegovačkim društvenim i humanističkim znanostima da se ovom formom izražava eminentan i već afirmiran znanstvenik. U metodološkom smislu autor je vrlo precizno odredio, i odmah moramo reći uspješno ostvario, svoj istraživački zadatak. Opseg istraživanja nije oširoko određen, i to iz dva razloga. Jedan su tekuća istraživanja o političkim procesima, ličnostima i fenomenima vezanim dobrim dijelom za Mehmeda Spahu, a drugi su već ostvareni rezultati dosadašnjih istraživanja, čije se ponavljanje nastojalo opravdano izbjeći. Kamberović je iz tih razloga svoje ambicije umnogome reducirao, u smislu opsega istraživanje za račun produbljenosti uvida, izabravši model pisanja političke biografije na način da prepušta dokumentima da govore o djelatnosti Mehmeda Spahe, uz kratke autorske ocjene. Stoga nisu osnovana eventualna očekivanja budućih čitalaca da će ovom knjigom naći sve o Mehmedu Spahi, ali stoji sud da će iz ove knjige o dr. Spahi saznati do sada najviše najkvalitetnijih informacija.

Kao drugi razlog iznimne važnosti rukopisa možemo navesti njegov kritički karakter. To se, uostalom, od Kamberovića i očekivalo. U čemu je sadržana

ova kvaliteta? Politička biografija Mehmeda Spahe urađena je na strogo znanstveni način. Tu nema, da tako kažemo, nikakva podilaženja unaprijed definiranim nacionalnim interesima ili ciljevima, vladajućim ili očekujućim predodžbama, a što ne daje povoda za neko mitologiziranje Spahine ličnosti. Naprotiv, Kamberović odmah na početku rukopisa jasno kaže da on neće biti u znaku „liderskog stradalništva", nerijetko iskazivanog uvjerenja Bošnjaka da su im sve lidere u 20. stoljeću poubijali protivnici. Kroz često podastiranje odgovarajuće građe autor cijelo vrijeme vrlo kritički govori o Spahi, na način da samim izvorima, dokumentima, daje da sobom govore, uvodeći nas na taj način u zamršeni svijet političkih zbivanja tog doba. Služeći se tim metodom on pokazuje da je Spahino jugoslovenstvo sadržavalo izvjesnu notu servilnosti prema ključnim centrima moći države, pogotovo kada se ima u vidu da se on na izravan način nije suprostavio šestojanuarskoj diktaturi. „ Za njegovo je djelovanje često bilo vrlo teško ocijeniti da li je u opoziciji ili dio vladajuće garniture" stav je kojim Kamberović ističe da je Spaho mnogo taktizirao i često pravio političke kompromise, ali da se držao svoje glavne političke linije – muslimanstva i jugoslavenstva. Kamberoviću nije izmakla iz vida i nepotistička dimenzija Spahine politike. On kroz odgovarajuće informacije i analize pokazuje kako je Spahin raskid sa Šefkijom Behmenom uslijedio zbog toga što je Spaho, protivno volji većine uglednika tog vremena, svoga brata Fehima doveo na funkciju reisu-l-uleme.

Omer Ibrahimagić

Pred sobom imamo izvanrednu, jedinstvenu studiju (političku biografiju) Mehmeda Spahe, najistaknutije političke ličnosti iz reda Bošnjaka u prvoj polovini XX stoljeća, autora dr. Husnije Kameberovića.

Studija je napisana na temelju provjerljivih pisanih izvora, bez pretenzije da se daje konačna ocjena o političkom djelovanju Mehmeda Spahe. Tako možemo očekivati i druge autore koji će pisati o ovoj veoma zanimljivoj, političkoj ličnosti u jednom od najdramatičnijih perioda bh. historije, u vremenu između dva svjetska rata, koja je obilježena stvaranjem prve južnoslovenske države u kojoj je bh. imala centralni geografski položaj koju je zapljuskivao sa svih strana velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam s pretenzijama da je sebi prisvoje ili između sebe dijele.

Tako su se bosanski muslimani našli u novoj državi između čekića i nakovnja s očekivanjem srspki i hrvatskih nacionalista da se nacionalno odrede kao Srbi ili kao Hrvati, kako oni kažu, da bi se lakše riješilo muslimansko pitanje a u suštini da nestane Bosne i Hercegovine kao zasebnog , historijsko-političkog entiteta, kao jedna od nastarijih zemalja u ovoj regiji, plašeći se njenog autonomnog položaja koji bi sh. nacionaliste zauvijek ostavio bez dijelova bh. zemlje kao sastavnih dijelova Srbije, Hrvatske i Crne Gore.

To je historijski i politički okvir koji je autor ove studije imao u vidu i nalazio se na fonu njegovog istraživanja političkog djelovanja Mehmeda Spahe koje se odvijalo na terenu političko-stranačke borbe za osvajanje i prakticiranje državne vlasti, s jedne strane i opozicionih suprostavljanja toj vlasti , kako u režima Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca do 1929. godine, tako i u posdiktatorskom političkom režimu Kraljevine Jugoslavije poslije 1929. godine sve do Spahine smrti 29.juna 1939. godine, s druge strane.

Tu stranačko-političku borbu za vlast i stvaranje opozicije režimu, u Bosni i Hercegeovini je karakterizirala činjenica njenog multietničkog sastava, bosanskih muslimana s jedne strane koji nikada nisu istupali u svom političkom djelovanju protiv kralja i protiv države zalažući se za više autonomije, jednakosti i ravnopravnosti, kao i za pravnu državu jednakopravnih građana u okviru postojećeg režima. S druge strane su bili bosnaski pravoslavni Srbi koji su se protivili autonomiji bh. i zalagali za jedinstveno srpsko vođstvo koga su oni slijepo slijedili neovisno na bosanske lokalne prilike sa pretenzijom priključenja Bosne Srbiji, kao i bosanskih katolika Hrvta koji su slijedili opozicionu politiku HRSS Radića, kasnije i Mačeka, podržavajući ih u politici priključenja BiH Hrvatskoj ili njenoj podjeli sa Srbima.

Upravo ta činjenica, s jedne strane, ravnopravnosti i nejednakosti svih građana pred zakonom, a što su posebno trpili bosanski muslimani, i s druge strane, teritorijalne pretenzije susjeda na Bosnu i Hercegovinu, bili su razlog za osnivanje Jugoslaovenske muslimanske organizacije kao političke stranke bosanskih muslimana bez vjerskih obilježja, nasuprot srpskim radikalima koji su imali krsnu slavu ili Radićeva HRSS koja je svoje zborove počinjala sa „Hvaljen Isus i Marija“, koji su istovremeno prigovarali Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji da je vjerska stranka, rukovodeći se time da se muslimani nisu nacionalno opredijeli kao Srbi ili Hrvati.

To je politički okvir u kome je djelovao Mehmed Spaho kao neosporni politički vođa bosankih muslimana sve do njegove zagonetne smrti 1939. godine.

Doktor Husnija Kambverović je već u Predgovoru svoje studije, navodeći primjere dosadašnjih istraživanja političkog djelovanja Mehmeda Spahe, nagovjestio da će njegovo istraživanje slijediti samo provjerljive činjenice koje se mogu naći u autentičnim izvorima, ali je u svom metodološkom pristupu o stradalništvu bošnjačkih politički lidera, pored Mehmeda Spahe spomenuo Džemala Bijedića i Hamdiju Pozderca, neulazeći u podrobnu elaboraciju i time nenamjenro nagovijestio da se u ovoj ediciji Vrijeme uspravljanja Bošnjaka u programu VKBI nađu i ova dva istaknuta bošnjačka političara iz komunističke egzistencije Bosne i Hercegovine.

Stdija dr. Husnije Kamberovića „Mehmed Spaho“ strukturirana je u tri dijela (1) Djelatnost Mehmeda Spahe do kraja Prvog svjetskog rata, (2) Politička djelatnost Mehmeda Spahe 1918-1929. godine i (3) Djelatnost Mehmeda Spahe nakon 1929. godine. U prilogu studije su odabramni autorski članci Mehmeda Spahe lične i službene fotografije Mehmeda Spahe.

Za političko djelovanje Mehmeda Spahe posebna su zanimljiva drugo i treće poglavlje. Drugo poglavlje obrađuje period od ujedinjnenja 1.decembra 1918. godine do 1929 godine, u kome se prepoznaje predustavno doba do 1921. i ustavno doba novostvorene države do diktature kralje Aleksandra 1929. godine. Treće poglavlje sadrži djelovanje Mhemeda Spahe od stvaranja šestojanuraskog režima 1929. promjene imena države i podjele države na banovine, kao i opstruiranog ustava 1931. godine do obnove parlamentarnog života 1935 i 1938. godine do smrti Mehmeda Spahe juna 1939. godine.

Oba ova perioda u historiji Jugoslavije , a time i Bosne i Hercegovine mogu se označiti politički veoma nestabilnim, posebno s obzirom na opozicioni stav Radićeve HRSS prema centralističkom ustroju države, režimu u cjelini i vremenu nametanja srpske hegemonije nad manjim narodima u Jugoslaviji.

Za Spahu se može reći da je bio veoma vješt političar demokratski orjentiran koga je karakterizirala harizma, ne samo čovjeka popularnog u svom narodu već od naroda prihvaćenog kao svog najrođenijeg i čovjeka od narednog povjerenja, koje on ni u jednom trenutku nije izdao ni iznevjerio. Osnovne su tačke programa JMO za koje se on zalagao: više samouprave (autonomije) historijskim zemljama među kojima je bila i BiH, za decentraliziranu Jugoslaviju, jednakost i ravnopravnost svih građana pred zakonom neovisno od njihove vjerske i etničke pripadnosti. Od programa je odstupao samo iz taktičkih razloga, ali ga nikada nije napuštao. Prepuštao je i vremenu da neke stvari odradi, bio je fanatični realista i vjerovao je u budućnost da će doći bolja vremena. Poznata je njegova izreka:“ Naša je budućnost, a prošlost je onih koji hoće da pomoću sile vladaju“.

U vrijeme Spahinog političkog djelovanja nije lahko bilo biti Musliman, političar u Jugoslaviji. Ovo i s obzirom na odbojnost samog kralaja Aleksandra prema muslimanima, Kamberović citira Milana Stojadinovića koji kaže: „ali kralj Aleksandar nikako nije hteo da čuje za muslimane iz razloga koji mi ni onda. a ni danas, nisu jasni“. Ni politički predstavnici bosankih Srba nisu priznavcali muslimane kao narod. Posebno se u tome isticao Milan Srškić, vođa bosankih srpskih radikala. Po njemu najbolje bi bilo da se muslimani izjasne ko su(ako hoće da budu svi Srbi ili Hrvati) pa bi se sporazumom sa Hrvatima riješilo i pitanje Muslimana. Po tom kriteriju je došlo 1939. godine , poslije Spahine smrti, do podjele Bosne i Hercegovine između Mačeka i Cvetkovića: srezovi za većinskim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom prpaili su banovini hRvatskoj, a srezovi sa većinskim muslimanskim i msrpskim stanovništvom trebalo je da priapdnu entitetu Srpske zemlje sa sjedištem u Skoplju.

Nije bilo lahko ni Mehmedu Spahi da kao politički predtsvanik bosankih muslimana podnese da se za njegova života., dok još sjedi u ministarskoj fotelji, dozvoli vladi u kojoj sjedi, da se BiH dijeli i pripaja Hrvatskoj i Srbiji njeni dijelovi koji historijski nikada nisu pripadali, jer su oduvijek historijski smatrani bh. teritorijem i kao takvi preživjeli nasrtaja Bizanta, Bugarske, Mletačke Republike, Osmanske i Austrugarske Carevine, pa da nestane kao zasebna histroisjko-politička jedinica u Južnoslovenskoj državi zbog političke nagodbe Hrvata i Srba. Spaho je, dakle, morao umrijeti prije toga sporazuma. On je umro 29. juna 1939. godine a sporazum o podjeli BiH su 23. avgusta 1939. godine potpisali Cvetković i Maček. Iduće godine će se navršiti 70 godina od smrti Mehmeda Spahe, a da još ne znamo sa sigurnošćzu da li je Spaho umro prirodnom smrću ili je nasilno umoren.

Ne možemo sebe opravdati da je za svo ovo vrijeme takva jedna politička veličina, ljudska gromada, kakav je bio Mehmed Spaho , a što proizilazi iz sadržaja ove studije, provede u anonimssti svih dosadašnjih generacija bh. školaraca na čijem djelu su trebali da se uče kako se voli svoja domobina Bosna i Hercegovina za koju su i ondašnji političari bili spremni umrijeti, kao heroji na prvoj liniji fronta u odbrani Bosne i Hercegovine.

Autoru bih na kraju, uz izraze zahvlanoszti na ovoj izvanrednoj knjizti, preporučio da nastavi istraživanje političkog djelovanja Mehmeda Spaha, i da nam u doglednom vremenu pripremi knjigu njegovih govora u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije koji će samim svojim sadfržajem potvrditi političku i ljudsku veličinu Mehmeda Spahe. To nam je danas potrebno više radi nas amih, da bi još bolje razumjeli i shvatili danbašnje političke procese, koji nas na žalost ponovo vraćaju u nazad, na stanje političkih odnosa Spahinog vremena, ali na našu sreću Evropa se danas promjenila. Završiću ovo svoje obraćanje Spahinim riječima: „Naša je budućnost, a prošlost je onih koji hoće da pomoću sile vladaju“.

INDEX IMENA

Č

Ć

D

Dž

Đ

E

F

G

H

U

V

W

Z

Ž

IZVORI

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
   Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu
   Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu
   Veliki župan sarajevske oblasti
   Kraljevska banska uprava Drinske banovine
   Zbirka Milana Stojadinovića
2. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka
   Veliki župan vrbaske oblasti
   Vrbaska banovina
3. Bošnjački institut, Sarajevo
   Mehmed Spaho
4. Historijski arhiv, Sarajevo
   Fehim Spaho
5. Listovi:
   Pravda
   Oslobođenje
   Dani

LITERATURA

(NAVODIMO SAMO POPIS CITIRANIH NASLOVA):

Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Zagreb: Arhiv Jugoslavije i Globus, 1986.

Sara Bernasconi, *Zwischen Tradition und Moderne. Sarajevo 1878 bis 1918*, Magistarski rad, Zürich, 2005.

Svetislav Tisa Milosavljević, *Memoari. Banovanje.* Banja Luka: Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, 2005.

Ljubo Boban, *Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija* (ČSP, 1/1971).

Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1989.

Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost, 1987.

Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Zagreb: Liber, 1974.

Harun Crnovršanin i Nuro Sadiković, *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*, Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ, 2007.

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, Zagreb: JAZU, 1961.

Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb: JAZU, 1961.

Robert Donia, *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.

Sakib Đulabić, *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana (od Spahe do Alije)*. Sarajevo: Sakib Đulabić, 1994.

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998.

Muhamed Filipović, *Bošnjačka politika. Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1996.

Muhamed Filipović, *U traganju za ljudima i zavičajem. Portreti značajnih Bosanaca XX vijeka*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Bošnjački institut, 2007,

Memoari patrijarha srpskog Gavrila, Beograd: SFAIROS, 1990.

Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.

Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997.

Mustafa Imamović, *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2008.

Tomislav Išek, «'Markov protokol' i politika 'sporazuma' HRSS s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu». *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 1966-1967*.

Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*. Sarajevo: Svjetlost 1981.

Adnan Jahić, *Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Tuzla

Dr. Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi .... Medaljoni 56 umrlih savremenika*. Beograd: Izdanje piščevo, 1973.

Nadežda Jovanović, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928*, Beograd: Rad, 1974.

Dr. Hamdija Kapidžić, «Rad Narodnog vijeća SHS Bosne i Hercegovine u novembru i decembru 1918.» *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Herecgovine*, Godina III – Knjiga III, Sarajevo 1963.

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878 – 1918*, Zagreb i Sarajevo: Hrvatski institut za povijest i Institut za istoriju, 2003.

Ibrahim Kemura, *Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1986;

Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga «Narodne uzdanice» u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Sarajevo: Institut za istoriju i Bošnjački institut, 2002.

Bogdan Krizman, «Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini», Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, IV/1968, br. 4,

Branko Petranović i Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata*, Beograd: Rad 1985.

Muhamed Pilav, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Bošnjački institut: Zürich, 1996.

Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Drugo izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Dr. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, II, Beograd: Prosveta, 1949.

Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1970.

Todor Stojkov, *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd: Prosveta, 1969.

Nedim Šarac, *Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1929. godine*. U: Bosna i svijet, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996.

Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.

Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.